CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

१०९

रागज्योति

भाग-२

आम्नाय-ग्रन्थालय,
भरतनिधि, करौंदी
वाराणसी-5

न्थालय
वाराणसी-५

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

રાગજ્યોતિ

બૃહદ ગુજરાત સંગીત સમિતિના પાઠચક્રમાનુસાર

દ્વિતીય ખણ્ડ

आम्नाय-ग्रन्थालय,
[illegible]
वाराणसी-5

સ્વરકાર અને શબ્દકાર
पूज्यपाद योगाचार्य सर्वप्रिय
स्वामी श्री कृपालानन्दजी महाराज
પ્રધાનાચાર્ય : શ્રી ગુરુદેવ સંગીત વિદ્યાલય
કરમસદ, વાયા આણંદ, ખેડા જિલ્લો

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

રાગજ્યોતિ

બૃહદ્ ગૂજરાત સંગીત સમિતિના પાઠ્યક્રમાનુસાર

દ્વિતીય ખણ્ડ

आम्नाय-ग्रन्थालय,
भरतनिधि, करौंदी
वाराणसी-5

સ્વરકાર અને શબ્દકાર

पूज्यपाद योगाचार्य सर्वप्रिय

स्वामी श्री कृपालानन्दजी महाराज

પ્રધાનાચાર્ય : શ્રી ગુરુદેવ સંગીત વિદ્યાલય

કરમસદ, વાયા આણંદ, ખેડા જિલ્લો

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

પ્રકાશક
શ્રી પટેલ ગોવર્ધનભાઈ સોમાભાઈ કોન્ટ્રાક્ટર
લાયબ્રેરી પાસે, કરમસદ
વાયા આણંદ, ખેડા જિલ્લો

आम्नाय-ग्रन्थालय,
वाराणसी-5

પ્રથમ સંસ્કરણ
૪૦૦૦ પ્રત
સર્વાધિકાર લેખકને સ્વાધીન

મુદ્રક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ-૧૪

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आम्नाय-ग्रन्थालय,
भरतनिधि, करौंदी
वाराणसी-5

મનોગત

રાગજ્યોતિના પ્રથમખંડની પ્રસિદ્ધિને માંડ બે માસ થયા હશે એટલામાં તો તે મહાગૂજરાતના મોટાભાગના સંગીતવિદ્યાલયોમાં અતિ આદર પામી ચૂકયો છે. એથી મેં પરમસંતોષ અનુભવ્યો છે. તેની સાથે એનો આ દ્વિતીયખંડ પણ સંગીતવિદ્યાલયોના પુનિત-ચરણોમાં પધરાવું છું. આ ખંડ પણ પ્રથમખંડની માફક આચાર્યોને અને વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓને ઘણો જ ગમશે. રાગજ્યોતિનો તૃતીયખંડ ચારછ માસ પછી પ્રેસમાં આપી શકાશે -- અત્યારે એવું અનુમાન કરું છું.

હમણાં હું શ્રુતિ, સ્વર, ગ્રામ અને મૂર્છનાના મહાસાગરમાં ડૂબકીઓ મારી રહ્યો છું. મને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે આ ડૂબકીઓ વિશ્વતીર્થસમા ભારતવર્ષના શ્રીચરણોમાં રત્નાંબાર ધરશે. મુનિવર શ્રી ભરત, શ્રી મતંગ, શ્રી નારદ, શ્રી શાર્ઙ્ગદેવ, શ્રી દામોદર પંડિત વગેરે પ્રાચીન સંસ્કૃતગ્રંથકારોના ગ્રંથો પર પૂર્ણ પ્રકાશ નાખી શકાશે. એમના સ્વરો અને રાગો વિદ્વાન ગાયકવર્ગ સમક્ષ સુસ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં ઉપસ્થિત કરી શકાશે. આમ પ્રભુની પરમકૃપાથી આપણે આપણું પ્રાચીન સંગીત પ્રાપ્ત કરી શકીશું – એવી અચળ અભિલાષા સેવું છું.

* * *

સંગીત આર્યસંસ્કૃતિનો આત્મા છે; તે છતાં એની આજે આર્યાવર્ત્તમાં જ્યાં ત્યાં અવહેલના થઈ રહી છે. એને દેશનો એક વર્ગ ભોગની સામગ્રી માને છે, બીજો વર્ગ પતનનું મહાકારણ માને છે અને ત્રીજો વર્ગ માત્ર કલા માને છે. ભલા, એટલું સ્થિર ચિત્તે વિચારો કે જેના પ્રવર્તક ભગવાન શિવ અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

હોય અને જેના પ્રચારક દેવર્ષિ નારદ, મુનીશ્વર ભરત તેમ જ પવિત્રતાના અનંત મહાસાગર સમોવડી દેવી સરસ્વતી હોય એ સંગીત કઈ રીતે દૂષિત અને કઈ રીતે હાનિકારક હોય? કોઈ એક વ્યક્તિ સીડી ઉપર ચઢતાં પડી ગઈ અને એને સ્વપતનથી ભ્રાન્તિ જન્મી કે સીડી પતનનું કારણ છે એટલે એણે જનકલ્યાણ અર્થે પ્રચાર કરવા માંડ્યો કે, "ભાઈઓ અને બહેનો! આ સીડી પતનનું કારણ છે. એના ઉપર કોઈ ચઢશો નહિ." આ અજ્ઞાનપૂર્ણ પ્રચારમાં ભલે જનકલ્યાણની ભાવના જણાતી હોય પરંતુ એમાં સત્ય તો નથી જ નથી. મતિહીનો સીડીને પતનનું કારણ ભલે માની લે અને પતનનો ભય રાખી ભલે એનો ઉપયોગ ન કરે પરંતુ મતિમાનોએ તો સીડીને ઉત્થાનનું કારણ માનવી જોઈએ, નહિ કે પતનનું કારણ. વિવેકીજનો કદી વિસરતા નથી કે ચઢવાનું સાધન પડવાનું કારણ બની શકે છે. તે જ રીતે યોગનું સાધન ભોગનું કારણ બની શકે છે; તેથી શું યોગના માર્ગે જવું જ નહિ? દૂધ પૃથ્વીપરનું અમૃત છે પરંતુ સર્પમાં તો તે વિષવૃદ્ધિ કરે છે તેથી મનુષ્યોએ દુગ્ધપાન ત્યજવું? નાદોપાસના તો ભક્તિ, જ્ઞાન અને યોગની ત્રિવેણી છે. એનો આશ્રય લીધા વિના આત્મસાક્ષાત્કાર, પ્રભુદર્શન કે બ્રાહ્મીસ્થિતિ સંભવી જ ન શકે. શાસ્ત્રો જ્યાં આવો પોકાર કરતાં હોય ત્યાં સંગીતની ઉપેક્ષા શે કરી શકાય? હા, પ્રત્યેકકાળમાં સંગીતશત્રુઓ ઉત્પન્ન થતા આવ્યા છે અને સાંપ્રતકાળમાં પણ હશે. એમને માટે યોગીવર શ્રી ભર્તૃહરિજીએ કહ્યું છે:

"साहित्यसंगीत कलाविहीन : साक्षात्पशु: पुच्छविशाणहीन: ।"

સાહિત્ય સંગીત કલા ન જાણનાર શિંગડા-પૂંછડા વિનાનું સાક્ષાતપશુ છે. આ તો મહાપુરુષની અનુભવવાણી છે. એમાં આપણાથી કાંઈ ન ઉમેરાય. એમાં ઉમેરી પણ શું શકીએ? ઉમેરવા જેટલો એમાં અવકાશ પણ ક્યાં છે?

* * *

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

એક-દોઢવર્ષ પૂર્વે મેં એક હિન્દી વર્તમાનપત્રમાં વાંચ્યું હતું "આજનાં સંગીત વિદ્યાલયો માત્ર શિક્ષકો જ જન્માવી શકે છે. ઉચ્ચ પ્રકારના ગાયકો નહિ." ખરેખર આ પરમ સત્ય છે, પણ આવું કેમ બને છે તેનાં થોડાંક કારણો દર્શાવું છું:

(૧) મોટાભાગનાં સંગીત વિદ્યાલયોમાં ગમે તે કક્ષાના વિદ્યાર્થીને રોજ માત્ર એક કે દોઢકલાક જેટલું જ શિક્ષણ અપાય છે. કેટલાક સંગીત વર્ગોમાં તો અઠવાડિયામાં માત્ર ત્રણ દિવસ અપાય છે. એમાં વિદ્યાર્થીને દિવસના કેવળ એક કલાકના હિસાબે ત્રણ દિવસમાં ત્રણ કલાક જ ભણવાનું મળે છે. તદુપરાંત વર્ષભરમાં આવતા અવકાશોમાં અધ્યયન-અધ્યાપન થતાં નથી.

(૨) આ રીતે સંગીતશિક્ષણ લેનારાં વિદ્યાર્થી – વિદ્યાર્થિનીઓ મોટાભાગે શાળામાં, હાઈસ્કૂલમાં કે કૉલેજમાં ભણતાં હોય છે અને તેથી સંગીત પાછળ પૂરતો સમય આપી શકતાં નથી.

(૩) ગુરુ–શિષ્ય-શિષ્યા કંટાળેલાં કે શ્રમિત હોય છે. ગાયનમાં પ્રગતિ થતી નથી એવું જાણી વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ વાદ્યો પ્રતિ આકર્ષાય છે પરંતુ ગાયનવાદનની સિદ્ધિ અર્થે જોઈતો સમય, શ્રમ, ઉત્સાહ, જ્ઞાન અને ધીરજનો અભાવ હોવાથી સફળતા મેળવી શકતાં નથી.

જો સંગીત વિદ્યાલયોમાંથી વિદ્વાન ગાયકો જન્માવવા હોય તો તો નીચે લખી જણાવેલા ધોરણને અનુસરે જ છૂટકો.

(૧) આ સંગીતવિદ્યાલયો હાઈસ્કૂલના ધોરણાનુસાર ચાલવાં જોઈએ. એમાં એક વર્ગને આખા દિવસમાં છ કલાક ભણવાનું મળવું જોઈએ.

(૨) આ છ કલાકમાંથી ત્રણ કલાક ગાયન માટે, બે કલાક વાદન માટે અને, એક કલાક શાસ્ત્રજ્ઞાન માટે મળવો જોઈએ.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

(૩) પહેલા બે વર્ષમાં પૂરતો સ્વરાભ્યાસ અને તાલાભ્યાસ કરાવવો જોઈએ. તેમ જ દશ આશ્રય રાગોના સ્વરવિસ્તારો પ્રત્યે સંપૂર્ણ ધ્યાન આપવું જોઈએ. ગીતોને ગૌણ રાખવાં જોઈએ.

(૪) ખ્યાલ, ધ્રુવપદ – ધમાર, ઠુમરી – ટપ્પા વગેરે ભિન્ન ભિન્ન ગાયનશૈલીના ભિન્ન ભિન્ન સુયોગ્ય જાણકારોની આચાર્ય તરીકે વરણી કરવી જોઈએ. આવાં વિદ્યાલયો સ્થળે સ્થળે તો ન સ્થાપી શકાય પરંતુ મહાગૂજરાતમાં પાંચેક સ્થળે સ્થાપી શકાય તોયે આપણાં સદ્‌ભાગ્ય.

(૫) બધાંય વિદ્યાલયોનો એક જ અભ્યાસ ક્રમ હોવો જોઈએ. જેથી કોઈ પણ વિદ્યાલયનો વિદ્યાર્થી ગમે ત્યાં પરીક્ષા આપી શકે.

ઘરાણાની પરંપરામાં જ શ્રેષ્ઠ ગાયકો વિશેષ જડે છે એનાં કારણો અનેક છે. એમાંનું એક કારણ એ છે કે વિશારદ થતાં સુધીમાં એક સામાન્ય વિદ્યાર્થી જેટલો પરિશ્રમ કરે છે તેટલો પરિશ્રમ તો ઘરાણાના વિદ્યાર્થીઓ વર્ષ કે છ માસમાં કરે છે. બીજું કારણ એ છે કે સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ એક વર્ષમાં અનેક રાગો ભણે છે ત્યારે ઘરાણાઓના વિદ્યાર્થીઓ વર્ષો સુધી માત્ર સ્વરાભ્યાસ જ કર્યા કરે છે. કયાં તો એકાદો રાગ આલાપ્યા કરે છે. જ્યાં સુધી નાદોપાસનાની ઉચિત સાધના કરનારા યોગ્ય સાધકો નહિ નીકળે ત્યાં સુધી શ્રેષ્ઠ ગાયકોનો અભાવ જ રહેવાનો.

* * *

"મુદ્રણાલય સંબંધીનું પ્રૂફવાચનથી આરંભી સઘળું કાર્ય શ્રી. ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય – અમદાવાદના પ્રધાનાચાર્ય શ્રી. રાવજીભાઈ હીરાભાઈ પટેલ, સંગીતપ્રવીણે અનેક ઉપાધિઓ વચ્ચે ઉપાડી લીધું છે. એ એમનો નિર્મળ સંગીત સ્નેહ અને સંત પ્રત્યેનો પરમાદર સૂચવે છે. આ પુસ્તકના મુદ્રણ સંબંધીનો સંપૂર્ણ યશ એમને જ ઘટે છે." આ વાત રાગજ્યોતિના પ્રથમખંડમાં દર્શાવી હતી તેનું

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

જ પુનરાવર્તન આ દ્વિતીયખંડમાં કરું છું, અને સ્નેહવિવશ થઈ વિશેષ ઉમેરું છું કે, શ્રી. રાવજીભાઈએ આ પુસ્તકોના પ્રચારમાં પણ સમય આપવા માંડયો છે અને તે સ્વેચ્છાથી. એમનું સંગીત પ્રત્યેનું આ સ્વાભાવિક આકર્ષણ મારા સ્નેહનું કારણ બની ગયું છે. એ સિવાય એમના માટે બીજું શું લખું? આ ગ્રંથોના પ્રકાશક ચિ. પટેલ ગોવર્ધનભાઈ સોમાભાઈ કોન્ટ્રાક્ટરે પણ પ્રકાશન સંબંધી ઓછો પરિશ્રમ વેઠયો નથી. એના બદલામાં એને મારા હૃદયમાંથી વહેતું વાત્સલ્ય સ્વાભાવિક રીતે જ મળ્યું છે. તદુપરાંત વણ માગ્યા શુભાશીર્વાદ પણ સ્વાભાવિક રીતે જ આપું છું." પ્રથમખંડમાં જે કહ્યું હતું તે જ આ દ્વિતીયખંડમાં કહું છું. તે જ રીતે નવજીવન મુદ્રણાલયના કાર્યકરો માટે પણ તેનું તે જ કહું છું "એમનો સહકાર સ્મરણીય છે."

અંતમાં આ ગ્રંથો મહાગુજરાતને ઉપયોગી નીવડો એવું ઇચ્છી વિરમું છું.

સર્વનો પ્રિય

કૃપાલાનન્દ

શરત્પૂર્ણિમા — પ્રધાનાચાર્ય : **શ્રી ગુરુદેવ સંગીત વિદ્યાલય**

૨૦૧૪ — કરમસદ, વાયા આણંદ, ખેડા જિલ્લો

સુધારીને વાંચો

પૃ. ૨૮ પંક્તિ ૯ "અવરોહમાં તેને વક્ર કરી ગ્રહણ કરાય છે." તે ને બદલે "અવરોહમાં ઋષભને વક્ર કરી ગ્રહણ કરાય છે."— એવું વાંચો.

ગુજરાત રાજયની સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી - વલ્લભવિદ્યાનગરની સાથે સંલગ્ન ડીગ્રી લેવા [illegible] કલા કેન્દ્ર [illegible] કોલેજ ઓફ મ્યુઝિક એન્ડ ડાન્સ - સરકાર માન્ય [illegible] રાગ-જ્યોતિ - ખંડ-૧-૨ સુધીના, પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે માન્ય [illegible] [illegible] પુસ્તકો છે.

[illegible] મજમુદાર.

Ex-Pioneer Principal,

College of Music & Dance

[illegible] Kala Kendra [illegible]

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠ સંખ્યા
મનોગત	૩–૭
પરોક્ષપરિચય	૧–૨૪
વાદ્યોનો સામાન્ય પરિચય	૨૫–૨૭
રાગતુલના	૨૭–૩૫
તાલપરિચય	૩૫–૪૭
સ્વરલિપિપરિચય	૪૭–૪૯
કૈ. પં. શ્રી. વિષ્ણુ દિગંબરજીની સ્વલિપિના અભ્યાસીઓ માટે	૫૦
અલંકાર	૫૧–૬૧
૧. કલ્યાણરાગ	
શાસ્ત્રાધાર	૬૨
રૂપરેખા	૬૩–૬૪
રાગવિસ્તાર	૬૪–૬૫
સ્વરમાલિકા ત્રિતાલ	૬૫–૬૬
રસીલી રાગિણી (લક્ષણગીત) ત્રિતાલ	૬૬–૬૭
રટ એક રામ (ધ્રુવપદ) ચૌતાલ	૬૭–૬૮
મારે મંદિરે (ગીત) ત્રિતાલ	૬૯
લાગ્યું રહે ચિત્ત (ગીત) ઝપતાલ	૭૦–૭૧
ભજમન શ્યામસુન્દર (ગીત) એકતાલ	૭૧–૭૨
તાનમંડલ	૭૩–૭૬
૨. કેદારરાગ	
શાસ્ત્રાધાર	૭૭
રૂપરેખા	૭૮–૭૯
રાગવિસ્તાર	૭૯–૮૦
સ્વરમાલિકા એકતાલ	૮૧
પ્રકટાવે દીપમાલા (લક્ષણગીત) ત્રિતાલ	૮૨
શિવ સુખકર (ધ્રુવપદ) ચૌતાલ	૮૩–૮૪
શ્રીહરિ હવે આવો (ગીત) ઝપતાલ	૮૪–૮૫
જેની પ્રીતિ (ગીત) ત્રિતાલ	૮૬–૮૭
પ્રભુજી આવ્યો (ગીત) ત્રિતાલ	૮૭–૮૮
તાનમંડલ	૮૮–૯૧
૩. હમીરરાગ	
શાસ્ત્રાધાર	૯૨
રૂપરેખા	૯૩–૯૪
રાગવિસ્તાર	૯૪–૯૫
સ્વરમાલિકા ત્રિતાલ	૯૬
આજ સુણાવું (લક્ષણગીત) ત્રિતાલ	૯૬–૯૭
જાઉં તનમન વારી (ગીત) ત્રિતાલ	૯૮–૯૯
હરિચરણે (ધ્રુવપદ) તીવ્રા	૯૯–૧૦૦
જય જય જય ભગવાન (ગીત) એકતાલ	૧૦૦–૧૦૧
તાનમંડલ	૧૦૨–૧૦૫

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

૪. બિહાગરાગ

શાસ્ત્રાધાર ૧૦૬

રૂપરેખા ૧૦૭–૧૦૮

રાગવિસ્તાર ૧૦૮–૧૦૯

સ્વરમાલિકા ત્રિતાલ ૧૦૯–૧૧૦

સુન્દરરાગ (લક્ષણગીત) ત્રિતાલ ૧૧૦–૧૧૧

ઓ નન્દલાલા (ગીત) ત્રિતાલ ૧૧૧–૧૧૨

ચરણકમલે દેજો (ગીત) ઝપતાલ ૧૧૨–૧૧૪

વિસરે ના વનમાળી (ગીત) રૂપક ૧૧૪–૧૧૫

તાનમંડલ ૧૧૫–૧૧૮

૫. માંડરાગ

શાસ્ત્રાધાર ૧૧૯

રૂપરેખા ૧૧૯–૧૨૦

રાગવિસ્તાર ૧૨૧–૧૨૨

સ્વરમાલિકા ત્રિતાલ ૧૨૨

મોહકમાંડ (લક્ષણગીત) ત્રિતાલ ૧૨૩–૧૨૪

વહાલો લાગે (ગીત) દાદરો ૧૨૪–૧૨૫

રટમન નિશદિન (ગીત) કેરબો ૧૨૫–૧૨૬

ગુરુવિણ (ગીત) ત્રિતાલ ૧૨૬–૧૨૭

તાનમંડલ ૧૨૭–૧૩૧

૬. તિલંગરાગ

શાસ્ત્રાધાર ૧૩૨

રૂપરેખા ૧૩૨–૧૩૩

રાગવિસ્તાર ૧૩૩–૧૩૪

સ્વરમાલિકા ત્રિતાલ ૧૩૫

સુમધુર તિલંગ (લક્ષણગીત) ત્રિતાલ ૧૩૫–૧૩૬

મને કોઈ (ગીત) ત્રિતાલ ૧૩૬–૧૩૭

રટ રે રસના (ગીત) એકતાલ ૧૩૭–૧૩૮

આજે નીરખ્યો (ગીત) દાદરો ૧૩૮–૧૩૯

તાનમંડલ ૧૪૦–૧૪૩

૭. તિલકકામોદરાગ

શાસ્ત્રાધાર ૧૪૪

રૂપરેખા ૧૪૫–૧૪૬

રાગવિસ્તાર ૧૪૬–૧૪૭

સ્વરમાલિકા ત્રિતાલ ૧૪૭–૧૪૮

તિલકકામોદ રાગ (લક્ષણગીત) ત્રિતાલ ૧૪૮–૧૪૯

ન નીરખું (ધ્રુવપદ) ચૌતાલ ૧૪૯–૧૫૦

હૃદયે હો રામ (ધ્રુવપદ) ઝપતાલ ૧૫૦–૧૫૨

સદા રામ નામ રટે (ગીત) ઝપતાલ ૧૫૨–૧૫૪

તાનમંડલ ૧૫૪–૧૫૮

૮. પીલૂરાગ

શાસ્ત્રાધાર ૧૫૯–૧૬૦

રૂપરેખા ૧૬૦–૧૬૧

રાગવિસ્તાર ૧૬૧–૧૬૨

સ્વરમાલિકા એકતાલ ૧૬૨–૧૬૩

પીલૂ રાગ (લક્ષણગીત) ત્રિતાલ ૧૬૩–૧૬૪

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

નીંદ ન આવે (ગીત)
ત્રિતાલ ૧૬૪–૧૬૫
રંગેભરી (ગીત) ત્રિતાલ ૧૬૫–૧૬૬
હારી મતિ મારી (ગીત)
ત્રિતાલ ૧૬૬
તાનમંડલ ૧૬૭–૧૬૯

૯. પટદીપરાગ

શાસ્ત્રાધાર —
રૂપરેખા ૧૭૦
રાગવિસ્તાર ૧૭૧–૧૭૨
સ્વરમાલિકા ત્રિતાલ ૧૭૨–૧૭૩
પટદીપરાગ ગાઓ
(લક્ષણગીત) ત્રિતાલ ૧૭૩–૧૭૪
રામ રામ રટ (ધ્રુવપદ)
ચૌતાલ ૧૭૪–૧૭૫
મુરલીવાળો શ્યામ
(ગીત) ઝપતાલ ૧૭૫–૧૭૭
રહો નયન સમીપે
(ગીત) ત્રિતાલ ૧૭૭–૧૭૮
તાનમંડલ ૧૭૮–૧૮૧

૧૦. ધાનીરાગ

શાસ્ત્રાધાર ૧૮૨
રૂપરેખા ૧૮૨–૧૮૩
રાગવિસ્તાર ૧૮૩–૧૮૪
સ્વરમાલિકા એકતાલ ૧૮૫
આજે મૃદુ ગ–મ–નિ
(લક્ષણગીત) ત્રિતાલ ૧૮૬
શિવ, શંભુ (ધ્રુવપદ)
ઝપતાલ ૧૮૭–૧૮૮
શ્યામની રૂપ છટા (ગીત)
એકતાલ ૧૮૮–૧૮૯
મન તું (ગીત) ત્રિતાલ ૧૮૯–૧૯૦
તાનમંડલ ૧૯૦–૧૯૩

૧૧. માલકોશરાગ

શાસ્ત્રાધાર ૧૯૪
રૂપરેખા ૧૯૫
રાગવિસ્તાર ૧૯૬–૧૯૭
સ્વરમાલિકા ઝપતાલ ૧૯૭–૧૯૮
માલકોશ પ્રીતે ભાખો
(લક્ષણગીત) એકતાલ ૧૯૮
અનાહતનાદને સાધે
(ધ્રુવપદ) ચૌતાલ ૧૯૯–૨૦૦
રથચક્ર ધારી (ગીત)
ત્રિતાલ ૨૦૦–૨૦૧
ભક્તના ભગવાન
(ગીત) રૂપક ૨૦૧–૨૦૨
હરિ ચરણ કમલે
(ગીત) ત્રિતાલ ૨૦૨–૨૦૩
તાનમંડલ ૨૦૩–૨૦૬

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

આ જ લેખકનો યોગનો અદ્વિતીય ગ્રંથ

આસન અને મુદ્રા

જેમાં ૨૭૦ જેટલાં આસન અને મુદ્રાનાં ચિત્રો છે. વ્યાયામના અભ્યાસીઓને, યોગના સાધકોને અને નૃત્યના ઉપાસકોને અતિ ઉપયોગી છે. કિંમત રૂ. ૫-૦-૦.

એ સિવાય આ જ લેખકનાં અન્ય પ્રકાશનો

(૧) પ્રેમધારા ભા-૧	૦-૪-૦
(૨) પ્રેમધારા ભા-૨	૦-૪-૦
(૩) શ્રીગુરુગોવિંદપૂજન	૦-૪-૦
(૪) શ્રી પાગલ મહારાજનો પ્રેમપ્રલાપ	૦-૧૨-૦

પોષ્ટખર્ચ અલગ

પ્રાપ્તિસ્થાન
શ્રી ગુરુદેવ સંગીત વિદ્યાલય
કરમસદ, વાયા આણંદ
ખેડા જિલ્લો

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

શ્રી રાજરાજેશ્વર મહાદેવ, કાયાવરોહણ (કારવણ)

CC0. In Public Domain, Digitization by eGangotri

शिवं वंदे जगद्‌गुरुम् । સ્નેહપૂર્વક શ્રીચરણોમાં સમર્પણ

શ્રી ગુરુપૂર્ણિમા

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

આપનો કૃપાપાત્ર

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

સ્વરકાર અને શબ્દકાર

पूज्यपाद योगाचार्य सर्वप्रिय

स्वामी श्री १०८ श्री कृपालानन्दजी महाराज

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ॐ नमो नादब्रह्मणे ।

રાગજ્યોતિ

(બીજી)

ॐ नमः शिवाय गुरवे सच्चिदानन्द मूर्त्तये।
नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमोनमः॥

પરોક્ષ પરિચય

સંગીતની વ્યાખ્યા

गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं संगीतमुच्यते।

સંગીત શબ્દમાં ગાયન, વાદન અને નૃત્ય આ ત્રણે કલાઓનો સમાવેશ થાય છે. છતાં આ ત્રણે કલાઓમાં સંગીતકલા મુખ્ય હોવાથી ગાયનને જ સંગીત કહેવાની આપણે ત્યાં પ્રથા છે.

સંગીતના બે પ્રકાર: ગાંધર્વ અને દેશી

સંગીતના ગાંધર્વ અને દેશી એવા બે પ્રકાર છે. જે સંગીત મુનીશ્વર શ્રી ભરતજીએ બ્રહ્મા પાસેથી પ્રાપ્ત કરી અપ્સરા તથા ગંધર્વો દ્વારા ભગવાન શ્રી સદાશિવજીને સંભળાવ્યું તેને ગાંધર્વ સંગીત કે માર્ગસંગીત કહે છે. આ ગાંધર્વસંગીતમાં અનાહતનાદનો પ્રયોગ થાય છે તે મોક્ષ આપનારું છે પરંતુ રંજક નથી.

देशे-देशेजनानां यद्रुच्या हृदयरंजकम्।
गानं च वादनं नृत्यं तद्देशीत्यभिधीयते॥

"પ્રત્યેક કાળમાં દેશેદેશમાં મનુષ્યોની અભિરુચિ અનુસાર હૃદયને પ્રસન્ન કરનાર જે ગાયન, વાદન અને નૃત્ય પ્રચલિત હોય છે તેને દેશી સંગીત કહે છે."

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

દક્ષિણપદ્ધતિ અને ઉત્તરપદ્ધતિ

આપણા દેશની સંગીતપદ્ધતિમાં દક્ષિણપદ્ધતિ અને ઉત્તરપદ્ધતિ એવા બે ભેદ છે: ૧. દક્ષિણપદ્ધતિ મ્હૈસુર સંસ્થાન અને મદ્રાસ ઈલાકામાં પ્રચલિત છે. દક્ષિણપદ્ધતિને કર્ણાટકી પદ્ધતિ પણ કહે છે. ૨. ઉત્તરપદ્ધતિ એ આપણી સંગીતપદ્ધતિ છે. તે મ્હૈસુર સંસ્થાન અને મદ્રાસ ઈલાકા સિવાયના ભારતના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં પ્રચલિત છે.

લોકસંગીત અને શાસ્ત્રીયસંગીત

પ્રચલિત દેશી સંગીતને લોકસંગીત અને શાસ્ત્રીયસંગીત આમ બે વિભાગમાં વિભક્ત કરી શકાય. આ બંનેમાંથી પહેલું લોકસંગીત સરળ હોવાથી સહજ સાધ્ય છે પરંતુ શાસ્ત્રીય સંગીત નિયમબદ્ધ હોવાથી શ્રમસાધ્ય છે.

લોકસંગીતમાં રાસ, ગરબા, ભજનો, લોકગીતો અને ફિલ્મનાં ગીતો વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય. એ સ્વભાવે સરળ, ચંચળ, મધુર અને આકર્ષક હોય છે. અને તેથી જ એને સામાન્ય સમાજ સત્કારે છે, સેવે છે. એને શબ્દસંગીત કહીએ તો પણ ચાલે. આ લોકસંગીત સર્વદા સમાન રહી શકતું નથી. પરિવર્તનશીલ છે. જો કે શાસ્ત્રીયસંગીત પણ પરિવર્તનશીલ જ છે પરંતુ બંનેના પરિવર્તનમાં ઘણું મોટું અંતર છે. જેટલી ત્વરાથી લોકસંગીત વેશપરિવર્તન કરે છે તેટલી ત્વરાથી શાસ્ત્રીયસંગીત વેશપરિવર્તન કરી શકતું નથી. જ્યારે લોકસંગીતનું પ્રત્યેક ગીત એક કાળે અત્યંત ભાવથી ગવાય છે ત્યારે બીજા કાળે તેની ઉપેક્ષા થાય છે. પરંતુ શાસ્ત્રીય સંગીતમાં એવી ઘટના બનવા પામતી નથી. વર્ષો જૂના રાગો આજે પણ ભાવપૂર્વક ગવાય છે. જાણે નિત્યનવીનતા એનો સ્વભાવ જ ન હોય !

શાસ્ત્રીયસંગીતમાં સ્વરનું બન્ધન, રાગના નિયમોનું બન્ધન, તાલનું બન્ધન, લયનું બન્ધન—આમ અનેક બન્ધનો હોય છે. અને

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

એ બંધનોને સમજાવનારાં શાસ્ત્રો પણ હોય છે. તદનુસાર ગાયન–વાદન કરવામાં આવે છે. તેથી જ એને શાસ્ત્રીય સંગીત કહેવામાં આવે છે.

સ્વરલિપિ

શાસ્ત્રીય સંગીતનો પરિચય લિખિત અને ક્રિયાત્મક – આમ બે રીતે થઈ શકે છે. ઉત્તર સંગીતપદ્ધતિની લિખિત અભિવ્યક્તિને સ્વરલિપિની સંજ્ઞા છે. આવી સ્વરલિપિઓ અનેક હશે પરંતુ પ્રસિદ્ધ બે પદ્ધતિઓમાંની પહેલી શ્રી ભાતખંડે પદ્ધતિ અને બીજી શ્રી વિષ્ણુ દિગંબર પદ્ધતિના નામે સર્વત્ર પ્રચલિત છે. આ ગ્રંથમાં શ્રી વિષ્ણુ દિગંબર પદ્ધતિ તો દર્શાવેલી જ છે. શ્રી ભાતખંડે પદ્ધતિનાં સ્વરલેખન ચિહ્ન આ પ્રમાણે છે :

नि ध प म · · · ·	મન્દ્રસપ્તકના સ્વરો ઓળખવા માટે સ્વરોની નીચે બિન્દી કરવામાં આવે છે.
सा रे ग म	મધ્યસપ્તકના સ્વરો ઓળખવા માટે સ્વરોને કાંઈ પણ ચિહ્ન કરવામાં આવતું નથી.
सां रें गं मं	તાર સપ્તકના સ્વરો ઓળખવા માટે સ્વરોના માથે બિન્દી કરવામાં આવે છે.
सा रे ग म	શુદ્ધ સ્વરોને કાંઈ પણ નિશાન કરવામાં આવતું નથી.
रे ग ध नि — — — —	કોમળ સ્વરોને ઓળખવા માટે તેની નીચે આડી રેખા દોરવામાં આવે છે.
। म	તીવ્ર સ્વરને ઓળખવા માટે તેને માથે ઊભી રેખા દોરવામાં આવે છે.
सा रे ग म	કોઈ પણ નિશાની વિનાનો સ્વર શુદ્ધ છે. મધ્ય સપ્તકનો છે. એક માત્રાનો છે.
सा – – –	સ્વરની સામે દોરેલી આડી એક રેખા એક માત્રા સૂચવે છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सारेगम (‿)	આ અર્ધ ચન્દ્રાકાર એક માત્રાની સંજ્ઞા છે. ચન્દ્રાકારમાં લખેલા સ્વરોનો કાળ એક માત્રાના પ્રમાણમાં સમાન વહેંચી આપવાનો છે. ચાર સ્વરો છે તેથી પ્રત્યેક સ્વર પા માત્રાનો છે.
सा,रेग (‿)	ચન્દ્રાકારમાં દર્શાવેલું અલ્પવિરામ માત્રાના બે વિભાગ કરે છે. અલ્પવિરામ પૂર્વે એક જ સ્વર છે. તેને અર્ધી માત્રા મળશે. અલ્પવિરામ પછી બે સ્વર છે તેને અર્ધી માત્રા સરખી રીતે વહેંચી આપતાં એક-એક સ્વરને પા પા માત્રા મળશે.
ऽ	આ ચિહ્નને અવગ્રહ કે ઉચ્ચારણ કહે છે. આ ચિહ્ન ગીતના શબ્દોની આગળ આવે છે. શબ્દને સ્વરની માત્રા જેટલો દીર્ઘ કર્યું છે.
×	સમનું ચિહ્ન.
૨, ૩, ૪	બીજી તાળી પર બેનો અંક, ત્રીજી પર ત્રણનો અંક, ચોથી પર ચારનો અંક – આમ તાળીઓને સંખ્યાથી દર્શાવવામાં આવે છે.
ग सा (⌐¬)	મીંડ
रे सा ग रे	જ્યાં મુખ્ય સ્વરની ઉપર બીજો સ્વર લખેલો હોય ત્યાં ઉપરના સ્વરોનો સ્પર્શ કરી મુખ્ય સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરવાનું હોય છે. એને કણ સ્વર કહે છે.
(सां)	કૌંસમાં લખેલા સ્વરની આગળનો સ્વર, તે સ્વર, તેની પાછળનો સ્વર અને પુનઃ તે સ્વર એક માત્રામાં ગાવામાં આવે છે. रेंसांनिसां (प)=धपमप (म)=पमगम

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

સંગીત નિરુપયોગી અને સંગીતોપયોગી નાદ

આપણે કર્ણેન્દ્રિય દ્વારા જે જે કાંઈ સાંભળીએ છીએ તે તે નાદ જ છે. એ નાદ અથવા ધ્વનિ બે પ્રકારનો છે. ૧. સંગીત નિરુપયોગી ૨. સંગીતોપયોગી

૧. જીવજન્ય શબ્દ અને જડજન્ય ધ્વનિનું મધુર અને કર્કશ એમ બે વર્ગમાં વિભાજન કરવામાં આવ્યું છે. એમાંથી કર્કશ શબ્દો અને કર્કશ ધ્વનિને સંગીત નિરુપયોગી માનવામાં આવે છે. એવા ધ્વનિઓને આપણે ઘોંઘાટ કહીએ તો પણ ચાલે. કારણ કે તે અસ્થિર અને અનિયમિત હોય છે.

૨. શાસ્ત્રો કહે છે: "ૐ મૂલનાદ છે અને તે જ પ્રભુનું સર્વોત્તમ સ્વરૂપ છે. અને તેથી જ નીચેના શ્લોકને નિત્યની પ્રાર્થનામાં પ્રથમ મૂકવામાં આવ્યો છે.

ॐकारं बिन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ।
कामदं मोक्षदं चैव ॐकाराय नमोनमः ।।

"જે બિન્દુ સંયુક્ત ૐ કારનું યોગીન્દ્રો નિત્ય નિરંતર ધ્યાન ધરે છે તે કામ અને મોક્ષ દેનારા ૐ કારને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું." યોગસૂત્રમાં દર્શાવ્યું છે: तस्य वाचकः प्रणवः । "તે ઈશ્વરનો બોધક પ્રણવ છે." આથી સિદ્ધ થાય છે કે નાદ પરમાત્મા પ્રાપ્તિનું સાધન નથી પરંતુ સાધ્ય છે. ॐ नमो नाद ब्रह्मणे । "નાદ સ્વરૂપી પરમાત્માને નમસ્કાર" આ મંત્ર પણ એ જ વાતની પુષ્ટી કરે છે.

चैतन्यं सर्वभूतानां विवृतं जगदात्मना ।
नादब्रह्म तदानन्दमद्वितीयमुपास्महे ।।
नादोपासनया देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
भवन्त्युपासिता नूनं यस्मादेते तदात्मकाः ।।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

"જે સર્વભૂતોનું ચૈતન્ય છે, જે વિશ્વરૂપે વિસ્તૃત છે, જે અદ્વિતીય અને આનંદમય છે, જેની ઉપાસના સકલ દેવોએ અને બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશ્વરે કરેલી છે તેથી અમે પણ તે જ નાદબ્રહ્મની ઉપાસના કરીએ છીએ." गायनः पंचमो वेदः । "ગાયન પાંચમો વેદ છે." આ ઉક્તિઓએ ઉપરની વાત સુસ્પષ્ટ કરી છે. આ પરમ સત્યને શ્રી ભગવાને સ્વયં શ્રીમુખે સ્વીકાર્યું છે.

नाऽहं वसामि वैकुण्ठे योगिनां हृदये न च।
मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद॥

"ન તો હું વૈકુંઠમાં વસું છું અને ન તો હું યોગીઓના હૃદયમાં, હું તો મારા ભક્તો જ્યાં ગાન કરે છે ત્યાં જ નિવાસ કરું છું."

નાદમાહાત્મ્ય અવર્ણનીય છે. સંપૂર્ણ નાદકલા નાદનિર્મિત છે. સંગીતજ્ઞ યોગીન્દ્રો અનાહત નાદને ભગવાનનું નિર્ગુણ સ્વરૂપ માને છે અને આહત નાદને ભગવાનનું સગુણ સ્વરૂપ માને છે. આ રીતે મૂલનાદ ૐના અનાહત અને આહત નામક બે ભેદ છે. અનાહતનાદને યોગપારંગત યોગીવરો પ્રાણ-સંયમ દ્વારા ઉપજાવે છે. એ રીતે ઉપજેલો નાદ સ્વયંભૂનાદ અથવા અનાહતનાદ કહેવાય છે. જ્યારે અનાહતનાદની દુર્લભ ઉપાસના કેવળ સર્વશ્રેષ્ઠ યોગી જ કરી શકે છે, ત્યારે આહતનાદની ઉપાસના સર્વ મનુષ્યો માટે સુલભ છે. પ્રત્યેક નાદોપાસકે એટલું સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે આહતનાદ દ્વારા અનાહતનાદની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. અને તેથી જ શાસ્ત્રોમાં આહતનાદને રંજક અને ભવભંજક કહ્યો છે.

સામાન્ય રીતે એવું કહી શકાય કે જે નાદ સાંભળી મન પ્રસન્ન થાય અને જેની સાથે આપણે આપણો કંઠધ્વનિ મેળવી શકીએ તે નાદ સંગીતોપયોગી છે. હવે સંગીતોપયોગી નાદનાં મહત્ત્વનાં લક્ષણો પ્રતિ દૃષ્ટિ નાખીએ.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

(૧) નાદનું નાના–મોટાપણું (૨) નાદની જાતિ અથવા ગુણ (૩) નાદનું ઊંચાનીચાપણું.

૧. એક નાદનું ઉચ્ચારણ ધીમેથી પણ કરી શકાય છે અને જોરથી પણ કરી શકાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે કોઈ ગાયકે પહેલાં મન્દ્ર સપ્તકનો પંચમ ગાયો અને તે પછી તાર સપ્તકનો પંચમ ગાયો. જો કે એક જ સ્વર-નાદ ગવાયો છે છતાં મન્દ્ર સપ્તકના પંચમનો નાદ માત્ર નિકટના મનુષ્યોએ જ સાંભળ્યો પરંતુ તાર સપ્તકના પંચમનો નાદ છેક દૂરના મનુષ્યો સાંભળી શક્યા. આ જ નાદનું નાના–મોટાપણું છે.

૨. ભિન્ન ભિન્ન વાદ્યોમાંથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો નાદ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે સ્વાભાવિક રીતે એકબીજાથી જુદો પડે છે. આપણે વાદ્યો જોયા વિના કેવળ તેનો નાદ સાંભળીને કહી શકીએ કે આ નાદ તબલાનો, મૃદંગનો, સિતારનો કે તંબૂરનો છે. એ જ રીતે સ્ત્રી–પુરુષ કે બાળકને જોયા વિના તેમના કંઠધ્વનિને સાંભળી કહી શકીએ છીએ કે આ કોઈ ભાઈ ગાઈ રહ્યા છે, 'આ કોઈ બહેન ગાઈ રહ્યાં છે અથવા આ કોઈ બાળક ગાઈ રહ્યું છે. આને જ નાદની જાતિ કહે છે.

૩. તમે सा, रे, ग, म, प, ध, नि, सा̍ । આ સ્વરોને અનુક્રમે સાંભળો. સાંભળવાથી એટલું અવશ્ય જાણી શકશો કે અનુક્રમે એકથી એક સ્વર ઊંચો છે. તે જ સ્વરોને હવે सा̍ नि ध प म ग रे सा । આ ક્રમથી સાંભળો. તમને સ્પષ્ટ જણાશે કે અનુક્રમે એકથી એક સ્વર નીચો છે. આને જ નાદનું ઊંચાનીચાપણું કહે છે. એક સેકંડમાં થતાં વત્તાં–ઓછાં આંદોલનોના કારણે નાદ ઊંચો–નીચો થાય છે. જે નાદની એક સેકંડમાં આંદોલન સંખ્યા જેટલા પ્રમાણમાં અધિક થાય છે તેટલા પ્રમાણમાં તે ઊંચો થાય

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

છે અને જે નાદની એક સેકંડમાં આંદોલન સંખ્યા જેટલા પ્રમાણમાં ન્યૂન થાય છે તેટલા પ્રમાણમાં તે નીચો થાય છે. सा, रे, ग, म, प, ध, नि, सां । આ સ્વરોમાં અનુક્રમે એકથી એક સ્વરની એક સેકંડમાં થતી આંદોલન સંખ્યા અધિક છે અને તેથી જ અનુક્રમે એકથી એક ઊંચો છે. सां, नि, ध, प, म, ग, रे, सा । આ સ્વરોમાં અનુક્રમે એકથી એક સ્વરની એક સેકંડમાં થતી આંદોલન સંખ્યા ન્યૂન છે. અને તેથી જ અનુક્રમે એકથી એક સ્વર નીચો છે.

સ્વર

श्रूयते इति श्रुति: । આપણે કાનથી સાંભળી શકીએ અર્થાત્ આપણાથી સંભળાય એવા એક–બીજાથી ઊંચા સંગીતોપયોગી બાવીસ નાદ છે. આ બાવીસ નાદને પ્રાચીન સંગીતશાસ્ત્રીઓએ ‘શ્રુતિ’ની સંજ્ઞા આપી છે. આ બાવીસ શ્રુતિઓમાંથી ગાયનોપયોગી શુદ્ધ સ્વરો ઉત્પન્ન થયા છે. તે સાત સ્વરોનાં નામ અનુક્રમે ષડ્જ, ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત અને નિષાદ છે. ગાતી વખતે આ સ્વરોનો ઉચ્ચાર सा, रे, ग, म, प, ध, नि । કરવામાં આવે છે.

આ સાત સ્વરોના પ્રકૃત (શુદ્ધ) અને વિકૃત એવા બે ભેદ માનવામાં આવ્યા છે. એને વ્યવહારમાં તીવ્ર અને કોમળ કહેવાની પ્રથા છે. सा, रे, ग, म, प, ध, नि । આ શુદ્ધ સ્વરોમાં એકલો म કોમળ છે. શેષ સ્વરો તીવ્ર છે. શુદ્ધસ્વરની એક વિશેષ અવસ્થા તે જ કોમલ સ્વર. જ્યારે પ્રકૃત સ્વરને તેના મૂળ સ્થાનેથી ઊંચો કે નીચો કરવામાં આવે છે ત્યારે તેને વિકૃત થયેલો ગણવામાં આવે છે. વિકૃત થનારા સ્વરો ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, ધૈવત અને નિષાદ છે. શેષ રહેલા ષડ્જ અને પંચમ વિકૃત થતા નથી એટલે તેને ‘અવિકૃત’ કે ‘અચલ’ના નામે ઓળખવામાં આવે છે.

ઉપર દર્શાવેલા પાંચ વિકૃત સ્વરોમાં ચાર સ્વરો કોમળ અને એક સ્વર તીવ્ર થાય છે. શુદ્ધ સ્વરને મૂળ સ્થાનેથી ઊંચો કરવામાં

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

આવે છે ત્યારે તે તીવ્ર થયો ગણાય છે. શુદ્ધ સ્વરને મૂળ સ્થાનેથી નીચો કરવામાં આવે છે ત્યારે તે કોમળ થયો ગણાય છે. સાત શુદ્ધ સ્વરોમાં તીવ્ર થનારો એક જ સ્વર છે: મધ્યમ. કારણ કે ષડ્જ અને પંચમ તો અવિકૃત છે. બાકી બચેલા ઋષભ, ગાંધાર, ધૈવત અને નિષાદ સ્વભાવથી જ તીવ્ર છે. એટલે એ ચારે ચાર સ્વરો કોમળ થાય છે. આ પ્રમાણે સાત શુદ્ધ અને પાંચ વિકૃત મળી કુલ બાર સ્વર—નાદ થયા.

પૂર્વકથિત બાવીસ શ્રુતિઓમાંથી ક્રમશઃ ૧ ઉપર સા, ૫ ઉપર રે, ૮ ઉપર ग, ૧૦ ઉપર म, ૧૪ ઉપર प, ૧૮ ઉપર ध, ૨૧ ઉપર नि છે. વિકૃત સ્વરોમાંથી ૩ ઉપર રે કોમળ, ૭ ઉપર ग કોમળ, ૧૨ ઉપર म તીવ્ર, ૧૬ ઉપર ध કોમળ અને ૨૦ ઉપર नि કોમળ છે. આ માન્યતા અર્વાચીન હિન્દુસ્થાની સંગીત પ્રણાલીની છે.

સપ્તક

આ સાત સ્વરોને ક્રમાનુસાર ગાવા-લખવાથી સપ્તક બને છે. સપ્તક ઘણાં હોઈ શકે પરંતુ પ્રચારમાં ત્રણ જ સપ્તક છે. કારણ કે સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્યનો અવાજ ત્રણ સપ્તકથી વધારે નથી.

સ્થાન

સપ્તકની ઉચ્ચ-નીચતાના અંગે તેના ત્રણ ભેદ માનવામાં આવ્યા છે. તેને 'નાદસ્થાન' કહે છે. તે પ્રત્યેક સ્થાનમાં એક સપ્તક-બાવીસે બાવીસ શ્રુતિ-અર્થાત્ સાત પ્રકૃત સ્વરો અને પાંચ વિકૃત સ્વરો હોય છે. પ્રત્યેક સપ્તકની સીમા ષડ્જથી આરંભી નિષાદ પર્યન્ત હોય છે.

प्रथमं सप्तकं मन्द्रं द्वितीयं मध्यमं स्मृतम् ।
तृतीयं तारसंज्ञं स्यादेवं स्थान त्रयं मतम् ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

"પ્રથમ સપ્તકને મન્દ્ર, દ્વિતીયને મધ્ય, તૃતીયને તાર સંજ્ઞા છે. આ પ્રમાણે ત્રણ સ્થાન માનવામાં આવ્યાં છે" એક મનુષ્ય સાધારણ વાર્તાલાપમાં જે ઊંચાઇથી બોલે છે તે ઊંચાઈ તે મનુષ્યના કંઠનું મધ્યસ્થાન – મધ્ય સપ્તક છે. એ મધ્યથી નીચું મન્દ્ર અને મધ્યથી ઊંચું તે તાર સ્થાન છે. કેટલાક ગાયકો મન્દ્ર સપ્તકને 'ખરજ' અને તાર સપ્તકને 'ટીપ'ના નામથી ઓળખાવે છે. મન્દ્રસપ્તકનો અવાજ હૃદયમાંથી, મધ્ય સપ્તકનો કંઠમાંથી અને તાર સપ્તકનો તાલુ સ્થાનમાંથી નીકળે છે.

મન્દ્ર સપ્તકના સ્વરો કરતાં મધ્ય સપ્તકના સ્વરો બે ગણા ઊંચા હોય છે. અને મધ્ય સપ્તકના સ્વરો કરતાં તાર સપ્તકના સ્વરો બે ગણા ઊંચા હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે મન્દ્ર સતકના પ કરતાં મધ્ય સપ્તકનો પ બે ગણો ઊંચો છે અને મધ્ય સપ્તકના પ કરતાં તાર સતકનો પ બે ગણો ઊંચો છે. આ જ નિયમ સઘળા સ્વરોને સમાન લાગુ પડે છે.

નિયમિત અને સ્થિર આંદોલન વડે જન્મેલો નાદ મધુર હોય છે અને તેથી જ તેને સંગીતોપયોગી ગણવામાં આવ્યો છે. સાત સ્વરોમાં પ્રધાન સ્વર સા છે. આ સા જ શેષ સ્વરોનો આધાર છે. આપણે કોઈ પણ એક નાદને સા તરીકે સ્વીકારીએ એટલે તેના આધાર દ્વારા શેષ સ્વરોની ઊંચાઈ નિશ્ચિત થઈ જાય છે.

પ્રત્યેક નાદનાં એક સેકંડમાં થતાં તુલનાત્મક આંદોલનોના આધાર દ્વારા જ નાદનું ઊંચા–નીચાપણું માપવામાં આવે છે. સાની આંદોલન સંખ્યા ૨૪૦ છે, રેની ૨૭૦, ગની ૩૦૧$\frac{૧૭}{૩}$, મની ૩૨૦, પની ૩૬૦, ધની ૪૦૫, નિની ૪૫૨$\frac{૪}{૩}$ અને તાર સપ્તકના સાની આંદોલન સંખ્યા ૪૮૦ છે. હવે મધ્યસપ્તકના સાની આંદોલન સંખ્યા જુઓ, કેટલી છે? ૨૪૦. હવે તાર સપ્તકના સાની આંદોલન સંખ્યા જુઓ. કેટલી છે? ૪૮૦. મધ્ય સપ્તકના સા થી તાર સપ્તકનો સા બે ગણો ઊંચો છે તે સિદ્ધ થઈ ગયું?

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

આરોહ – અવરોહ

ક્રમથી સ્વરની ચઢવાની ક્રિયાને 'આરોહ' અને ઊતરવાની ક્રિયાને 'અવરોહ' કહે છે. सा,रे,ग,म,प,ध,नि. આ રીતે ક્રમથી ગાતાં ગાતાં ઉપર ચઢો એ 'આરોહ' અને नि, ध, प, म, ग, रे, सा આ રીતે ક્રમથી ગાતાં ગાતાં નીચે ઊતરો એ 'અવરોહ'.

થાટ

નાદથી શ્રુતિ, શ્રુતિથી સ્વર અને સ્વરથી સપ્તક ઉત્પન્ન થાય છે તે આપણે જાણ્યું. હવે થાટ પ્રતિ દૃષ્ટિ નાખીશું. સંસ્કૃતમાં થાટને મેલ કહે છે. સપ્તકમાં પ્રકૃત અને વિકૃત મળી બાર સ્વરો હોય છે. એ બાર સ્વરોમાંથી થાટ ઉત્પન્ન થાય છે. मेलः स्वरसमूहः स्याद्रागव्यंजनशक्तिमान् ।" મેલ અથવા થાટ સ્વરોની એક વિશિષ્ટ, રચના છે—જેમાંથી રાગો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

થાટ સંબંધી સ્મરણીય નિયમો આ પ્રમાણે છે. ૧. થાટ સદા સંપૂર્ણ—સાત સ્વરોનો—હોવો જોઈએ. (૨) એ સાતે સ્વરો सारेगमपधनि આ પ્રમાણે ક્રમથી જ આવવા જોઈએ અને એનાં નામો પણ આનાં આ જ રહેવાં જોઈએ. (૩) થાટમાં કેવળ આરોહ જ આવશ્યક છે, અવરોહનું નિયમબંધન લેશ પણ નથી. (૪) થાટમાં રંજકત્વ જોઈએ જ—એવો નિયમ નથી. (૫) થાટને તેનાથી જ ઉત્પન્ન થએલા એકાદ પ્રસિદ્ધ રાગનું નામ આપવાનો વ્યવહાર છે. તે રાગ સંપૂર્ણ જ હોવો જોઈએ એવો નિયમ નથી. એવા થાટવાચક રાગને આશ્રયરાગ કહેવામાં આવે છે.

નિયમના આધારથી અસંખ્ય થાટો ઊપજાવી શકાય પરંતુ હિન્દુસ્થાની સંગીત પ્રણાલીમાં એમાંથી માત્ર દશ થાટ લેવામાં આવ્યા છે જેમાંથી લગભગ સઘળા પ્રચલિત રાગો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. એ દશ થાટના સ્વરો અને નામો આ પ્રમાણે છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

૧ બિલાવલ

सा, रे, ग, म, प, ध, नि, सा॑ ।

૨ કલ્યાણ

सा, रे, ग, मा, प, ध, नि, सा॑ ।

૩ ખમાજ

सा, रे, ग, म, प, ध, नि्, सा॑ ।

૪ ભૈરવ

सा, रे्, ग, म, प, ध्, नि, सा॑ ।

૫ પૂર્વી

सा, रे्, ग, मा, प, ध्, नि, सा॑ ।

૬ મારવા

सा, रे्, ग, मा, प, ध, नि, सा॑ ।

૭ કાફી

सा, रे, ग्, म, प, ध, नि्, सा॑ ।

૮ આસાવરી

सा, रे, ग्, म, प, ध्, नि्, सा॑ ।

૯ ભૈરવી

सा, रे्, ग्, म, प, ध्, नि्, सा॑ ।

૧૦ તોડી

सा, रे्, ग्, मा, प, ध्, नि, सा॑ ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

રાગ

योऽयं ध्वनिविशेषस्तु स्वरवर्णविभूषितः।
रंजको जनचित्तानां स रागः कथितो बुधैः ।।

"જે સ્વર અને વર્ણથી સજાવેલી છે, જેને શ્રવણ કરીને શ્રોતાઓનાં ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે તે ધ્વનિની વિશેષ રચના રાગ છે. એવું બુદ્ધિમાનોએ કહેલું છે."

गानक्रियोच्यते वर्णः सचतुर्धा निरूपितः।
स्थाय्यारोहवरोही च संचारीत्वथ लक्षणम् ।।

"ગાવાની ક્રિયાને વર્ણ કહે છે. વર્ણના ચાર પ્રકાર છે: (૧) સ્થાયી (૨) આરોહી (૩) અવરોહી (૪) સંચારી."

૧. સ્થાયી વર્ણ: એકના એક સ્વરને વારંવાર ગાવો તેને સ્થાયી વર્ણ કહે છે. सासारेरेग्ग्ममपऽऽऽ । કાફી રાગના આ આલાપમાં જુઓ सारेग्म આ ચારે સ્વરોની બે-બે આવૃત્તિઓ થઈ છે તેથી એ સ્વરોને 'સ્થાયી વર્ણ' કહી શકાય.

૨. આરોહી વર્ણ: નીચા સ્વરથી આરંભી ઊંચા સ્વર પ્રતિ ગતિ કરવી તેને 'આરોહી વર્ણ' કહે છે. सारेग्ऽमपऽपधनि्सां ।

૩. અવરોહી વર્ણ: ઊંચા સ્વર પરથી ઊતરી નીચા સ્વર પ્રાતે ગતિ કરવી તેને 'અવરોહી વર્ણ કહે છે. नि्धपमग्ग्रेरे ।'

૪. સંચારી વર્ણ: સ્થાયી વર્ણ આરોહી વર્ણ અને અવરોહી વર્ણના મિશ્રણને 'સંચારી વર્ણ' કહે છે. साऽसाऽरेरेग्ऽसारेपऽपऽमपधम-पऽपऽग्ऽरेऽ । કાફી રાગના આ આલાપમાં જ્યાં ષડ્જ, ઋષભ અને પંચમને થોભીને ગાયા છે ત્યાં સ્થાયી વર્ણ છે, જ્યાં સ્વરોનો ચઢવાનો ક્રમ છે ત્યાં આરોહી વર્ણ છે અને જ્યાં ઊતરવાનો ક્રમ છે ત્યાં અવરોહી વર્ણ છે. આ રીતે જ્યાં ત્રણે વર્ણનું મિશ્રણ થયેલું હોય ત્યાં સંચારી વર્ણ છે, એમ સમજવું. આ ઉપરથી ગાનક્રિયાને વર્ણ કહે છે તે ઉચિત જ છે એવું સિદ્ધ થાય છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

નીચે દર્શાવેલા રાગવિધાયક નિયમો આધુનિક સમયમાં છે. (૧) પ્રત્યેક રાગ કોઈ થાટથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવો જોઈએ. એમાં આરોહ, અવરોહ અને પકડ હોવાં જોઈએ. તેમજ તેનો ગાનકાળ પણ નક્કી કરેલો હોવો જોઈએ. (૨) રાગમાં ઓછામાં ઓછા પાંચ અને વધારેમાં વધારે સાત સ્વરો હોવા જોઈએ. (૩) કોઈ પણ રાગમાં મધ્યમ અને પંચમ આ બંને સ્વર એક સાથે વર્જ્ય ન કરી શકાય — ગમે તે એક વર્જ્યં કરી શકાય. (૪) કોઈ પણ રાગમાં ષડ્જ વર્જ્યં ન કરી શકાય. (૫) રાગમાં એક જ સ્વરનાં બે રૂપ — તીવ્ર અને કોમળ છેક પાસે ન આવવાં જોઈએ. એક સ્વરનાં બે રૂપ છેક પાસે આવવાથી રાગની રંજકતા નષ્ટ થાય છે. (૬) રાગમાં વાદી, સંવાદી અને અનુવાદી સ્વરો હોવા જોઈએ. (૭) રાગમાં રંજકતા હોવી જ જોઈએ. તેમજ કોઈ રસની અનુભૂતિ પણ થવી જોઈએ.

રાગની મુખ્ય ત્રણ જાતિ છે: ઔડવ, ષાડવ અને સંપૂર્ણ

રાગની જાતિ સ્વરોની સંખ્યા ઉપરથી નક્કી કરવામાં આવે છે. જે રાગમાં પાંચ સ્વરોનો ઉપયોગ થતો હોય તે ઔડવ જાતિનો રાગ, જે રાગમાં છ સ્વરોનો ઉપયોગ થતો હોય તે ષાડવ જાતિનો રાગ અને જે રાગમાં સાત સ્વરોનો ઉપયોગ થતો હોય તે સંપૂર્ણ જાતિનો કહેવાય છે. હવે જો આરોહમાં પાંચ સ્વરો અને અવરોહમાં પણ પાંચ સ્વરો હોય તો તે ઔડવ-ઔડવ, આરોહમાં પાંચ અને અવરોહમાં છ સ્વરો હોય તો તે ઔડવ–ષાડવ, આરોહમાં પાંચ અને અવરોહમાં સાત સ્વરો હોય તો તે ઔડવ–સંપૂર્ણ કહેવાય છે. એવી રીતે છ-પાંચ સ્વરોનો રાગ ષાડવ-ઔડવ, છ-છ સ્વરોનો ષાડવ-ષાડવ, છ-સાત સ્વરોનો ષાડવ-સંપૂર્ણ કહેવાય છે. આ જ પ્રમાણે સાત-પાંચ સ્વરોનો રાગ સંપૂર્ણ-ઔડવ, સાત-છ સ્વરોનો સંપૂર્ણ–ષાડવ અને સાત-સાત સ્વરોનો સંપૂર્ણ-સંપૂર્ણ.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

પૂર્વાંગ–ઉત્તરાંગ તેમજ પૂર્વરાગ અને ઉત્તરરાગ

રાગ રચનામાં વૈવિધ્ય, સુન્દરતા અને મધુરતા આવે એટલા માટે સ્વરોનાં બે અંગ પાડવામાં આવ્યાં છે. પૂર્વાંગ અને ઉત્તરાંગ. પહેલું અંગ સા, રે, ગ, મ પૂર્વાંગ. બીજું અંગ પ, ધ, નિ, સાં ઉત્તરાંગ. જો રાગમાં વાદી પૂર્વાંગમાં હોય છે તો સંવાદી ઉત્તરાંગમાં હોય છે. વાદી-સંવાદી સ્વરો એક અંગમાં હોતા નથી. આથી પૂર્વાંગવાદી રાગને પૂર્વરાગ અને ઉત્તરાંગવાદી રાગને ઉત્તરરાગ કહેવાય છે. દિવસના બાર વાગ્યાથી રાત્રિના બાર વાગ્યા સુધીમાં જે જે રાગો પ્રચારમાં ગવાય છે તેમને પૂર્વરાગ માનવામાં આવે છે. અને રાત્રિના બાર વાગ્યાથી દિવસના બાર વાગ્યા સુધીમાં જે જે રાગો ગવાય છે તેમને ઉત્તરરાગ માનવામાં આવે છે. કિન્તુ એક મહત્ત્વની વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે તે એ કે જે રાગોમાં ષડ્જ, મધ્યમ અને પંચમ — આ સ્વરોમાંથી કોઈ વાદી હોય તો તેમનો પૂર્વરાગમાં પણ સમાવેશ થઈ શકે છે અને ઉત્તરરાગમાં પણ થઈ શકે છે. એનું કારણ પૂર્વાંગની સીમા ષડ્જથી પંચમ પર્યન્ત અને ઉત્તરાંગની સીમા મધ્યમથી તાર સપ્તકના ષડ્જ પર્યંત માનવામાં આવે છે— તે છે.

સંધિપ્રકાશ રાગ

જે રાગો સૂર્યોદય પૂર્વે અને સૂર્યાસ્ત પૂર્વે ગવાય છે તેને સંધિપ્રકાશ રાગો કહેવામાં આવે છે. એનો સમય સવારના ચારથી સાત વાગ્યાનો અને સાંજે પણ ચારથી સાત વાગ્યાનો માનવામાં આવે છે. સંધિપ્રકાશ વેળાએ કોમળ ઋષભ, કોમળ ધૈવત અને શુદ્ધ ગાંધારવાળા રાગો ગાવામાં આવે છે. અર્થાત્ ભૈરવ થાટ અને પૂર્વી થાટના રાગો ગાવામાં આવે છે. પ્રાતઃકાલીન સંધિપ્રકાશ વેળાએ ભૈરવ થાટના રાગો ગવાય છે અને સાયંકાલીન સંધિપ્રકાશ વેળાએ પૂર્વી થાટના રાગો ગવાય છે. પ્રાતઃકાલીન સંધિપ્રકાશવેળાએ

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

કોમળ ઋષભ-ધૈવત અને શુદ્ધ ગાંધાર સાથે અધિકતર શુદ્ધ મધ્યમ પ્રયુક્ત થાય છે અને સાયંકાલીન સંધિપ્રકાશ વેળાએ કોમળ ઋષભ-ધૈવત અને શુદ્ધ ગાંધાર સાથે અધિકતર તીવ્ર મધ્યમ પ્રયુક્ત થાય છે. પ્રાતઃકાલીન સંધિપ્રકાશ રાગો ગવાયા પછી શુદ્ધ મધ્યમ અને શુદ્ધ ધૈવતવાળા રાગો — બિલાવલ થાટના રાગો — પ્રાતઃકાલના સાતથી દશ વાગ્યા સુધી ગવાય છે અને સાયંકાલીન સંધિપ્રકાશ રાગો ગવાયા પછી તીવ્ર મધ્યમ અને શુદ્ધ ધૈવતવાળા રાગો — કલ્યાણ થાટના રાગો — સાંજના સાતથી દશ વાગ્યા સુધી ગવાય છે.

આશ્રયરાગ

પ્રત્યેક થાટમાંથી અનેક રાગો ઉત્પન્ન થાય છે તેથી પ્રત્યેક થાટને જનક અને પ્રત્યેક રાગને જન્ય કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યેક થાટનું નામ — તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલા — એક પ્રસિદ્ધ રાગના નામ જેવું જ નામ રાખવાનો પ્રચાર છે. જે જન્યરાગનું નામ થાટને આપવામાં આવે છે તે રાગને આપણી સંગીત પ્રણાલીમાં આશ્રય-રાગ કહે છે. એક થાટમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અનેક રાગોને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવાથી એમાં આશ્રયરાગનો ઓછોવત્તો આભાસ થાય છે તેથી આશ્રયરાગ જ સર્વ રાગોનો જનક છે એવું ન માનવું જોઈએ. એક જ થાટમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કોઈ પણ રાગના નિયમની મર્યાદા ખંડિત થવાથી થાટવાચક રાગનો આભાસ થવા માંડે છે તેથી જ થાટવાચક રાગને આશ્રયરાગ કહેવાની પ્રથા પડી છે, બાકી થાટને રાગનું નામ તો માત્ર સુવિધાને અર્થે જ આપવામાં આવ્યું હોય છે.

શુદ્ધ, છાયાલગ તથા સંકીર્ણરાગ

શુદ્ધ રાગ: तत्र शुद्धरागत्वं नाम शास्त्रोक्तनियमाद्‌रंजकत्वं भवति । જે રાગ શાસ્ત્રોક્ત નિયમાનુસાર ગાવામાં આવ્યો હોય અને જે રંજન કરવાવાળો હોય તેને શુદ્ધ રાગ કહે છે. શુદ્ધ રાગમાં

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અન્યરાગની છાયા જણાતી નથી. એનો સ્વતંત્ર વિસ્તાર કરી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે કલ્યાણ, કાફી ઇત્યાદિ.

છાયાલગ રાગ: छायालगत्वं नामान्यच्छायालगत्वेन रक्तिहेतुत्वं भवति । જે રાગોમાં અન્ય રાગના સ્પષ્ટ આભાસ દ્વારા રંજન થાય છે તેને છાયાલગ રાગ કહે છે: ઉદાહરણ તરીકે પટદીપ.

સંકીર્ણ રાગ: संकीर्णरागत्वं नाम शुद्धच्छायालगमुख्यत्वेन रक्तिहेतुत्वं भवति । શુદ્ધ તથા છાયાલગ રાગોના સંમિશ્રણ દ્વારા સંકીર્ણ રાગોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ મિશ્રણ જનરંજનાર્થે હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે પીલૂ.

વાદી સ્વર: प्रयोगे बहुलः स स्याद्वादी अंशो योग्यतावशात् । જે સ્વર રાગમાં મુખ્ય હોય છે અને જેનો ઉપયોગ બીજા સ્વરો કરતાં વિશેષ થાય છે તે વાદી સ્વર કહેવાય છે. વાદી માટે કહેવાયું છે: वदति इति वादीः । ' જે સ્વર રાગવાચક છે તે વાદી.' वादी स्वरस्तु राजास्यात् । વાદી સ્વર એટલે રાગનો મુખ્ય સ્વર — રાજા. વાદીને કોઈ કોઈ "જીવ સ્વર" પણ કહે છે.

સંવાદી સ્વર: વાદી કરતાં ઓછો વપરાતો સ્વર 'સંવાદી' ગણાય છે. સંવાદી સ્વર રાગમાં વાદીથી નીચી કક્ષાનો પણ મહત્વનો સ્વર છે — मंत्री संवादिसंज्ञितः । પ્રધાન. સંવાદી સ્વર વાદી સ્વરથી ચોથો કે પાંચમો હોય છે.

અનુવાદી સ્વરો: રાગમાં વાદી-સંવાદી સિવાયના બાકી રહેલા નિયમિત સ્વરો અનુવાદી કહેવાય છે. તેઓ વાદી-સંવાદીને રાગનું સ્વરૂપ મૂર્ત્ત કરવામાં સહાય કરે છે. अनुवादी च भृत्यवतः । એમને અનુચરોની ઉપમા આપી શકાય.

વિવાદી સ્વરો: કેટલાક એવા પણ સ્વરો હોય છે કે જેમનો રાગમાં ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. એમનો ઉપયોગ

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

કરવા જતાં રાગ હાનિ થવાનો પૂરેપૂરો સંભવ હોય છે. એવા સ્વરોને વિવાદી સ્વરો કહેવામાં આવે છે. स्वरो विवादी वैरी स्यात् । એમને શત્રુની ઉપમા આપી શકાય. ચતુર ગાયકો ક્યારેક ક્યારેક કુશળતાપૂર્વક રાગહાનિનો ભય જન્માવનારા વિવાદી સ્વરોનો કિંચિત્ પ્રયોગ કરે છે અને લેશ પણ રાગહાનિ થવા દેતા નથી. તદુપરાંત રાગની વિચિત્રતા અને સૌંદર્યમાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે. કેદાર રાગમાં मा प ध नि् ध प। આ રીતે કોમલનિષાદનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારે રાગની શોભા અને રંજકતા વધેલાં અનુભવાય છે.

વર્જ્ય સ્વર: રાગમાં જે સ્વરો છોડી દેવામાં આવે છે તેમને વર્જ્ય સ્વરો કહેવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે દુર્ગા રાગમાં ગાંધાર અને નિષાદ વર્જ્ય છે. તે જ રીતે ભૂપાલીમાં મધ્યમ અને નિષાદ વર્જ્ય છે. કેટલાક રાગોમાં આરોહમાં વર્જ્ય કરેલા સ્વરો અવરોહમાં લેવાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ભીમપલાસીના આરોહમાં ઋષભ અને ધૈવત વર્જ્ય છે પરંતુ અવરોહમાં લેવાય છે.

વક્ર સ્વર: આરોહમાં કે અવરોહમાં કોઈ એક સ્વર પર્યન્ત જઈ ત્યાંથી પાછા ફરી તે સ્વરને છોડી આગળના સ્વર પ્રતિ ગતિ કરવામાં આવે છે ત્યારે આ ક્રિયામાં જે સ્વરથી પાછા ફરીએ તે સ્વર વક્ર થયેલો ગણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે सारेगमगपध આ સ્વરો લીધા તેમાં મધ્યમ સુધી સીધી ગતિ થઈ છે. પરંતુ પછી મધ્યમ પરથી પાછા ફરી ગાંધાર સ્વર લઈ પંચમ લીધો છે. सारेगमपध લેવાને બદલે सारेगमगपध લેવાથી મધ્યમ વક્ર થયો કહેવાય છે. આ જ રીતે અવરોહમાં सां निधपमग આમ સીધી ગતિ ન કરતાં सानिधनिपमग કરવાથી ધૈવત વક્ર થયો છે.

ગ્રહ સ્વર: गीतादिनिहितस्त स्वरो ग्रह इतीरितः । જે સ્વરથી ગીતનો આલાપ આરંભવામાં આવે છે તે સ્વર તે રાગનો ગ્રહ સ્વર ગણાય છે. પ્રાંચીન કાળમાં પ્રત્યેક રાગનો કોઈ નિશ્ચિત

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

સ્વરથી પ્રારંભ કરવામાં આવતો હતો. એવો પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે. આધુનિક કાળમાં આ પ્રકારનું નિયમ બંધન સ્વીકારેલું નથી.

ન્યાસ સ્વર: गीतेसमाप्तिकृन्यासः । જે સ્વરથી ગીતના આલાપની સમાપ્તિ કરવામાં આવે છે તે સ્વર તે રાગનો ન્યાસ સ્વર ગણવામાં આવે છે. ગ્રહસ્વરની સમાન આ પ્રકારનું નિયમ બંધન પણ આધુનિક કાળમાં સ્વીકારેલું નથી.

હિન્દુસ્થાની પદ્ધતિમાં ગવાતા ગીતપ્રબંધ

સ્વરમાલિકા: કોઈ પણ એક રાગમાં લાગતા સ્વરોની તાલબદ્ધ રચના જે રાગના સ્વરૂપને યોગ્ય રીતે વ્યક્ત કરતી હોય તેને સ્વરમાલિકા અથવા સ્વરાવર્ત્ત—સુરાવટ કહે છે. એને સરગમ પણ કહે છે.

લક્ષણ ગીત: રાગના નિયમો દર્શાવનારું તાલબદ્ધ ગીત જે તે જ રાગમાં રચેલું હોય છે તેને લક્ષણગીત કહે છે. આ ગીતમાં રાગમાં કયા કયા સ્વરો લાગે છે, કોમળ છે કે તીવ્ર, રાગની જાતિ, તેના વાદી-સંવાદી સ્વરો, તેનો ગાનકાળ વગેરે દર્શાવેલાં હોય છે.

ખ્યાલ: ખ્યાલ ફારસી ભાષાનો શબ્દ છે. એનો અર્થ છે 'કલ્પના.' ખરેખર એમાં કલ્પના અતિ ઉચ્ચ સ્થાને વિરાજે છે અને તેથી એનું 'ખ્યાલ' નામ ઉચિત જ જણાય છે. ખ્યાલમાં આલાપ, તાન, બોલતાન, ખટકા, મુર્કી, સરગમ અને કાવ્યના શબ્દો દ્વારા ભાવાભિવ્યક્તિ કરવામાં આવે છે. એમાં સ્વર અને શૃંગાર રસને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે અને લયકારીને ગૌણ ગણવામાં આવે છે. તિલવાડો, ઝૂમરો, આડા ચૌતાલ અને એક-તાલ ઇત્યાદિ તાલોમાં વિલંબિતલયમાં ગવાતા ખ્યાલોને બડાખ્યાલ —મોટા ખ્યાલ—કહેવામાં આવે છે. તેમજ ત્રિતાલ, એક-તાલ, ઝપતાલ અને રૂપક ઇત્યાદિ તાલોમાં મધ્ય અને દ્રુતલયમાં

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ગવાતા ખ્યાલોને છોટા ખ્યાલ — નાના ખ્યાલ — કહેવામાં આવે છે. ખ્યાલમાં બે ભાગ હોય છે: સ્થાયી અને અંતરો. ખ્યાલ તબલાની સંગતિથી અધિક શોભે છે.

ધ્રુવપદ: ધ્રુવપદ ગંભીર પ્રકૃતિના હોય છે. એ વીર શૃંગાર અને શાન્તરસ પ્રધાન ગણાય છે. ગાતી વખતે કંઠ અને ફેફસાંને બળ પડે છે તેથી એને 'મર્દાનાગીત' કહેવામાં આવે છે. ધ્રુવપદ ચૌતાલ, બ્રહ્મતાલ, રૂદ્રતાલ, સૂલતાલ, તીવ્રો, મત્તતાલ, શિખરતાલ, ઝંપો ઇત્યાદિ તાલોમાં ગાવામાં આવે છે. એમાં તાનોનો પ્રયોગ કરવામાં આવતો નથી. પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની લયકારીઓ — દુગુણ, ત્રિગુણ, ચોગુણ, છગુણ ઇત્યાદિ — બોલતાન, ગમક અને મીંડ વગેરેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. પ્રાયઃ અધિકાંશ ધ્રુવપદના સ્થાયી, અંતરો, સંચારી અને આભોગ એવા ચાર ભાગો હોય છે. ધ્રુવપદ ગાયનની સાથે પખવાજની સંગતિ શોભે છે.

ખ્યાલ અને ધ્રુવપદ આ બંનેની ગાયનશૈલી ભિન્નભિન્ન છે. બંનેની શબ્દરચના પણ નિરાળી નિરાળી હોય છે. રસ અને ભાવ વ્યક્ત કરવાની શૈલી પણ પૃથક્ પૃથક્ હોય છે. આધુનિક કાળમાં ખ્યાલ-ધ્રુવપદના ગાયનને જ ઉચ્ચશ્રેણીનું ગાયન માનવામાં આવે છે.

ધમાર: ધમાર નામના તાલમાં ગવાતા ગીતને 'ધમાર' કહેવામાં આવે છે. એમાં વિશેષ કરીને રાધાકૃષ્ણની કે ગોપી-કૃષ્ણની ફાલ્ગુન માસની લીલાનું વર્ણન હોય છે. ધ્રુવપદ સમાન આમાં પણ દુગુણ, ત્રિગુણ, ચોગુણ, બોલતાન અને ગમક ઈત્યાદિનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ધમારને કોઈ કોઈ 'હોળી' પણ કહે છે. પરંતુ આધુનિક હોળી, કાફી, ખમાજ વગેરે રાગોમાં વિશેષ કરીને દીપચંદી અને ત્રિતાલ તાલમાં ગવાય છે.

તરાના: તરાનાની ગાયનશૈલી ખ્યાલને મળતી છે. એના ગીતના શબ્દો નિરર્થક હોય છે. તાનાદારે, તદારે, ઓદાની દીમ,

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

તનોમ, દિર દિર દાની ઈત્યાદિ. ક્યાંક ક્યાંક એમાં તબલાના કે મૃદંગના બોલ પણ હોય છે. તરાનામાં સ્થાયી અને અંતરો એવા બે વિભાગ હોય છે. પ્રાય: એનો આરંભ મધ્યલયથી કરવામાં આવે છે અને દ્રુતલયમાં સમાપ્તિ કરવામાં આવે છે. તરાના દ્રુતલયમાં અત્યંત શોભી ઊઠે છે. શ્રોતાઓના મનને પ્રસન્નતાથી છલોછલ ભરી દે છે. એમાં તાનોનો પ્રયોગ પણ થઈ શકે છે અને લયકારીનું કૌશલ્ય પણ દાખવી શકાય છે.

ઠુમરી : ઠુમરીના કાવ્યમાં શબ્દો ન્યૂન હોય છે પરંતુ ગાયક વિવિધ અભિનયો અને વિવિધ સ્વરસમૂહો દ્વારા એનો અર્થ અધિક સ્પષ્ટ કરે છે. ઠુમરી શૃંગાર રસ પ્રધાન છે. એની પ્રકૃતિ ચંચળ માનવામાં આવે છે. ઠુમરી પ્રાયઃ ખમાજ, દેસ, તિલકકામોદ, તિલંગ, પીલૂ, કાફી, ભૈરવી, ઝિંઝોટી, બરવા ઈત્યાદિ રાગોમાં અને અધિકતર પંજાબી, ત્રિતાલ અથવા દીપચંદી તાલમાં ગાવામાં આવે છે. લખનૌ અને બનારસ ઠુમરી ગાયકીને માટે પ્રસિદ્ધ છે. ઠુમરીમાં રાગની શુદ્ધતાની ઈરાદાપૂર્વક ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ એને અનેક રાગોનું મિશ્રણ કરી ગાવામાં આવે છે. એમાં મીંડ અને કણસ્વરોનો અધિક પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

ટપ્પા : ટપ્પાની ગાયકીનો આરંભ પંજાબથી થયો છે તેથી પરંપરામાં ઊતરી આવેલાં તેનાં ગીતોમાં પંજાબી ભાષાના શબ્દો હોય છે. ટપ્પાની પ્રકૃતિ ચંચળ છે. એમાં શૃંગારરસ પ્રધાન છે. એ ખમાજ, કાફી, બરવા, ઝિંઝોટી, પીલૂ, ભૈરવી અને માંડ ઈત્યાદિ રાગોમાં અને ટપ્પા નામના તાલમાં દ્રુતલયમાં ગાવામાં આવે છે. ટપ્પામાં આલાપ નથી લેવાતા. એમાં તાનો, ખટકા અને મુર્કીની પ્રધાનતા હોય છે. એનું વિસ્તાર ક્ષેત્ર મધ્યસપ્તક અને તારસપ્તક છે. મંદ્ર સપ્તકમાં એની ગતિ નથી.

ચતુરંગ : ખ્યાલ, તરાનો, સરગમ અને ત્રિવટ આ ચાર અંગથી યુક્ત ગાયનને ચતુરંગ કહે છે. પહેલા અંગમાં ગીતના

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

શબ્દો, બીજામાં તરાનાના શબ્દો, ત્રીજામાં તે જ રાગની સરગમ અને ચોથા અંગમાં મૃદંગના બોલ અથવા કોઈ નાની પરન હોય છે. ચતુરંગને ખ્યાલની રીતે જ ગાવામાં આવે છે. વિદ્વાનો ચતુરંગ ગાયનને અધિક પ્રાચીન માનતા નથી.

ભજન અને ગીત: જે કાવ્યમાં પ્રભુપ્રાર્થના હોય છે, હરિનાં ગુણગાન હોય છે, જીવને લક્ષી ઉપદેશ આપેલો હોય છે કે જ્ઞાન–યોગ–ભક્તિની ચર્ચા કરેલી હોય છે તેને ભજન કહે છે. તે જ પ્રમાણે જે કાવ્યમાં લૌકિક વર્ણનો હોય છે તેને ગીત કહે છે. બંને શબ્દ પ્રધાન છે. ભજનો અને ગીતો સંમિશ્ર રાગોમાં અને શુદ્ધ રાગોમાં પણ ગવાય છે કિન્તુ એમાં શબ્દના ભાવને અનુરૂપ જ નાદ રચના હોય છે—અથવા રાગબંધન હોતું નથી. ભજન અને ગીત અધિકતર કેરબો, ધુમાળી, દાદરો, ત્રિતાલ, દીપચંદી, રૂપક ઈત્યાદિ તાલોમાં ગાવામાં આવે છે. એમાં આલાપ–તાન નથી હોતાં. બંનેની સરળસંગીતમાં ગણત્રી થાય છે.

ગઝલ: ગઝલનો આદિ સ્રોત તો ઉર્દૂ અથવા ફારસી ભાષામાંથી આવ્યો છે. એનો પ્રધાનરસ શૃંગાર છે. એની શબ્દ રચના ચિત્તાકર્ષક હોય છે. એમાં અનેક અંતરા હોય છે પરંતુ તે બધા એક સરખી રીતે જ ગાવામાં આવે છે. જે રાગોમાં ઠુમરી અને ટપ્પા ગવાય છે તે રાગોમાં ગઝલો પણ ગવાય છે. ભજન અને ગીતની માફક ગઝલની પણ સરળસંગીતમાં ગણત્રી થાય છે.

ધાતુ

સ્થાયી, અંતરો, સંચારી અને આભોગ—ગીતના આ ચાર અવયવો છે. પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ આ અવયવોને 'ધાતુ'ની સંજ્ઞા આપી છે. ખ્યાલમાં સ્થાયી અને અંતરો આ બે અવયવો હોય છે પરંતુ મોટા ભાગના ધ્રુવપદોમાં પૂર્વકથિત ચારેચાર અવયવો હોય છે. સ્થાયી અને અંતરાવાળા ધ્રુવપદ છે, પણ ઘણા ઓછા. સંચારીને કોઈ કોઈ 'ભોગ' પણ કહે છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

સ્થાયી : મન્દ્ર સપ્તક અને મધ્ય સપ્તકમાં ગીતનો વિસ્તાર થાય છે તેને સ્થાયી કહે છે.

અંતરો : મધ્યસપ્તક અને તાર સપ્તકમાં ગીતનો વિસ્તાર થાય છે તેને અંતરો કહે છે.

સંચારી : સંચારીની રચના વિશેષ કરીને ષડ્જ, મધ્યમ અથવા પંચમથી આરંભાય છે અને તેની ક્ષેત્રમર્યાદા ઘણું કરીને તારસપ્તકના ષડ્જ સુધીમાં સમાપ્ત થાય છે.

આભોગ : આભોગની રચનામાં તારસપ્તકના સ્વરોનું પ્રાધાન્ય હોય છે. એનું સ્વરૂપ અંતરાથી કાંઈક નિરાળું છે.

તાન

येन विस्तार्यते रागः स तानः कथ्यते बुधैः।
शुद्धकूटविभेदेन द्विविधास्ते समीरिताः।।

"જેના વડે રાગ વિસ્તારાય છે તે તાન કહેવાય છે. એવું સુજ્ઞ ગાયકોએ કહેલું છે. શુદ્ધ તાન અને કૂટતાન આવા વિશેષ ભેદથી તે બે પ્રકારની છે." બાકી આમ તો તાનોના અનેક પ્રકાર માનવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે — બોલતાન, ગમકતાન, ફિરતંતાન, સરળતાન, રાગાંગતાન, કૂટતાન, અલંકારિકતાન, મિશ્રતાન, સપાટ તાન ઈત્યાદિ.

બોલતાન: તાનના આકારને સ્થાને ગીતના શબ્દો જ દ્રુતલયમાં ગાવામાં આવે છે ત્યારે તેને બોલતાન કહે છે.

અલંકાર

विशिष्टवर्णसंदर्भमलंकारं प्रचक्षते।

વિશિષ્ટ વર્ણ સમુદાયને અલંકાર કહે છે. એને જ 'પલટા'ના સાદા નામથી ઓળખવામાં આવે છે. અલંકારોમાં સ્વરોની નિયમિત રચના હોય છે. એમાં આરોહ-અવરોહ બંનેની અપેક્ષા રહે છે. અલંકારોના યોગ્ય અભ્યાસથી નાદોપાસક સત્વર સંગીત પ્રવીણ

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

બને છે. અલંકારોના યોગ્ય અભ્યાસ રહિતનો સંગીતપ્રેમી અનેક વર્ષે પણ સુગાયક બની શકતો નથી.

મીંડ

કોઈ પણ નિશ્ચિત સ્વર પરથી બીજા નિશ્ચિત સ્વર પર્યન્ત ઘર્ષણ દ્વારા એવી રીતે આવવું–જવું કે વચમાં આવતા અન્ય સ્વરોનો આભાસ થાય અને નાદ અખંડ રહી શકે એને મીંડ કહે છે.

પકડ

રાગ વાચક સ્વરસમુદાયને પકડ કહેવામાં આવે છે. તે સ્વર-સમુદાય હોય છે તો છેક નાનો પણ રાગને સંપૂર્ણ રીતે વ્યક્ત કરે છે. પકડને રાગનું મુખ્ય અંગ પણ કહેવાય છે.

આલાપ

રાગના વાદી–સંવાદીને તથા અન્ય સ્વરોને વર્ણ–ગમક વગેરેથી અલંકૃત કરી દર્શાવતાં વિસ્તાર કરવો તેને આલાપ કહે છે. રાગનું સત્ય સ્વરૂપ અને તેની પ્રતિભા તાન દ્વારા પ્રકટ થતાં નથી પરંતુ આલાપ દ્વારા પ્રકટ થાય છે. આલાપ ભાવપ્રધાન છે. એનાથી જ રસાનુભવ થાય છે. આલાપને 'અનિબદ્ધ' ગાન પણ કહે છે. કારણ કે એમાં તાલનું બન્ધન હોતું નથી. આ આલાપ આકાર દ્વારા કે ત, ન, રી, દ, ત, દીં વગેરે શબ્દો દ્વારા કરવામાં આવે છે.

કણ અથવા સ્પર્શસ્વર

કોઈ પણ સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરતાં પૂર્વે તેની આગળના પાછળના અથવા સ્વરને થોડોક સ્પર્શવો તેને કણ કહે
रे   म
છે. ઉદાહરણ તરીકે ग, ग, પહેલામાં ઋષભનો થોડોક સ્પર્શ કરી ગાંધાર પર આવવાનું છે અને બીજામાં મધ્યમનો થોડોક સ્પર્શ કરી ગાંધાર પર આવવાનું છે. આ કણ સ્વરથી રાગનું રંજકત્વ વધે છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

વાદ્યોનો સામાન્ય પરિચય

તાનપૂરો

તાનપૂરો અતિ પ્રાચીન વાદ્ય છે. એને તંબૂર પણ કહે છે. ઉત્તમ પ્રકારનું સ્વરજ્ઞાન સિદ્ધ કરવા અર્થે પ્રત્યેક ગાયકને તાનપૂરાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા પડે છે.

તાનપૂરાના છેક નીચેના ભાગમાં મોટું તુંબડું હોય છે. એ પોલું હોય છે. એ તુંબડા ઉપર લાકડાનું ગોળ ઢાંકણું મઢી લેવામાં આવ્યું હોય છે. એ ઢાંકણાને હિન્દીમાં 'तवकडी' કે 'तवली' કહે છે. એને મથાળે પોલો દાંડો જોડેલો હોય છે. એ દાંડાને મથાળે ચાર ખૂંટીઓ હોય છે. બે વચમાં અને એક-એક ડાબી-જમણી બાજુએ. વચલી બે ખૂંટીઓ પછી હાથીદાંતની બે પટ્ટીઓ હોય છે. પહેલી પટ્ટીમાં ચાર તાર માટે જુદાં જુદાં ચાર છિદ્રો હોય છે. એમાં તાર પરોવવામાં આવે છે. હિન્દીમાં પહેલી પટ્ટીને 'तारगहन' કહે છે. બીજી પટ્ટીમાં છિદ્રો હોતાં નથી. ચારે તાર એની ઉપર રહી નીચે ચાલ્યા જાય છે. હિન્દીમાં બીજી પટ્ટીને 'अटी' કે 'अटक' કહે છે. તુંબડા ઉપર મઢેલા ઢાંકણાની સપાટી પર હાથીદાંતની એક ઘોડી હોય છે. હિંન્દીમાં એને 'घुरच' કે 'चौकी' કહે છે. ચારે તાર એની પીઠ પર થઈ નીચે આવી મણકાઓમાંથી પસાર થઈ તારદાનમાં પહોંચે છે.

તાનપૂરામાં ચાર તાર હોય છે. પહેલો તાર પિત્તળનો અથવા પોલાદનો હોય છે. એને મંદ્ર સપ્તકના પંચમમાં મેળવવામાં આવે છે; પરંતુ જે રાગોમાં પંચમ વર્જ્ય હોય છે તે રાગોમાં મંદ્રસાતકના મધ્યમમાં મેળવવામાં આવે છે અને જે રાગોમાં શુદ્ધ મધ્યમ પણ લેવાતો નથી તે રાગોમાં આ તારને મંદ્રસપ્તકના નિષાદ અથવા ગાંધારમાં મેળવવામાં આવે-છે. તાનપૂરાનો બીજો અને ત્રીજો એ બે તાર પોલાદના હોય છે. આ બંને તાર પહેલા તાર કરતાં

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

કાંઈક પાતળા હોય છે. એને 'જોડી'ના તાર કહેવામાં આવે છે. એ બંનેને મધ્ય સપ્તકના ષડ્જમાં મેળવવામાં આવે છે. ચોથો જાડો તાર પિત્તળનો હોય છે. એને મંદ્ર સપ્તકના ષડ્જમાં મેળવવામાં આવે છે. આ છેલ્લા તારને 'ખરજ'નો તાર કહે છે.

તબલું અને બાયું

જૂના વખતમાં તાલવાદ્યના રૂપમાં પખવાજનો ઉપયોગ થતો હતો. ખ્યાલ ગાયકીનો આરંભ થયા પછી તબલા–બાયાંનો આવિષ્કાર કરવામાં આવ્યો. આજે તો એનો સર્વત્ર પૂર્ણ પ્રચાર થઈ ચૂક્યો છે.

તબલું લાકડાના ઊખળ — ખાંડણી — ના આકારનું હોય છે. એનો અંદરનો ભાગ પોલો હોય છે. એનો મથાળાનો ગોળાકાર ભાગ ચામડાથી મઢી લીધેલો હોય છે. એને 'પુડી' કહે છે. એના મધ્યમાં ગોળાકારે કાળી શાહી લગાડેલી હોય છે. શાહીથી દોઢ-બે આંગળ જેટલી ખાલી જગા — જેને 'લવ' કહે છે તે — છોડતાં દોઢ-બે આંગળ જેટલી પહોળી પટ્ટી આવે છે. જેને તબલાની કિનારી કહી શકાય. એને હિન્દીમાં 'चांट' કહે છે. એ ચાંટની નીચે પાતળી પાતળી ચામડાની પટ્ટીઓથી ગૂંથેલો ભાગ આવે છે. એને આધારે 'પુડી' મઢેલી હોય છે. એને ગજરો કહેવામાં આવે છે. તેની નીચે ચામડાની પટ્ટીઓ — વાધરો — અને લાકડાના ગટ્ટાઓ આવે છે. એ ગટ્ટાઓને હથોડીથી ઉપર-નીચે ઠોકવાથી સ્વર ચઢે-ઊતરે છે. તે જ રીતે ગજરાને પણ હથોડીથી ઉપર-નીચે ઠોકવાથી સ્વર ચઢે-ઊતરે છે. તબલાને અધિકતર ષડ્જ અથવા પંચમમાં મેળવવામાં આવે છે. જે રાગોમાં પંચમ સ્વર લાગતો નથી તેમાં મધ્યમ સ્વરમાં મેળવાય છે.

તબલાના બીજા અંશને હિન્દીમાં बायाँ કહે છે. કારણ કે તેને ડાબા હાથથી વગાડવામાં આવે છે. આ શબ્દને અનુસરીને આપણે ત્યાં બાયું કહેવામાં આવે છે. તબલાની માફક બાયાનું

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

મુખ પણ ચામડાથી મઢી લીધેલું હોય છે. ગોળાકારે મઢેલા ચામડાના એ ભાગને તબલાની માફક 'પુડી' કહેવામાં આવે છે. એના ઉપર શાહી લગાડેલી હોય છે પરંતુ બરાબર વચમાં લગાડેલી હોતી નથી. બાયાની પુડીનો આધાર પણ ચામડાની અનેક નાની નાની પટ્ટીઓથી ગૂંથેલો ગજરો હોય છે. એની નીચેની કુંડી માટીની કે ધાતુની બનેલી હોય છે. એના ઉપર લાકડાના ગઠ્ઠા હોતા નથી. બાયાને કોઈ વિશેષ સ્વરમાં મેળવવામાં આવતું નથી. એને થોડુંક ઠોકીને ચઢાવી લેવામાં આવે છે. બાયામાંથી મંદ્ર સપ્તકનો ગંભીર-ધ્વનિ નીકળે છે.

રાગ તુલના

સંગીતના નવીન અભ્યાસીઓએ રાગવિજ્ઞાનને સંપૂર્ણ જાણવું જોઈએ. પ્રત્યેક રાગને પોતાનું રૂપ છે, પ્રકૃતિ છે અને પ્રતિભા પણ છે. એ સર્વને જાણ્યા વિના રાગનું સત્યસ્વરૂપ મૂર્તિમંત કરી શકાય જ નહિ. કેટલીક વખત રૂપની સમાનતાને કારણે બે પુરુષો કે બે સગા ભાઈઓ અથવા બે સ્ત્રીઓ કે બે સગી બહેનોને જોઈને અપરિચિત વ્યક્તિ ભૂલી પડે છે. તે જ રીતે રાગોના રૂપોની સમાનતા પણ નવા અભ્યાસીઓને ભુલાવામાં નાખી દે છે. તેથી તેમણે રાગોની સમાનતા-વિભિન્નતાનો વિવેક કરી લેવો જોઈએ. એક રાગની બીજા રાગ સાથે થાટમાં, પ્રકૃતિમાં, વર્જ્ય સ્વરમાં, ગ્રાહ્ય સ્વરમાં, વિવાદી સ્વરમાં, જાતિમાં, વાદી-સંવાદીમાં, પૂર્વાંગ-ઉત્તરાંગમાં, ગાનકાળમાં કે ન્યાસના સ્વરોમાં કયાં સમાનતા છે કે કયાં વિભિન્નતા છે તે જાણ્યા પછી ગાયકને 'રાગ ભ્રષ્ટ થશે' એવો ભય રહેતો નથી.

ખમાજ અને દેસની તુલના

સમાનતા

(૧) બંને રાગોની ઉત્પત્તિ ખમાજ થાટમાંથી થઈ છે. (૨) બંનેની પ્રકૃતિ ચંચળ છે. બંનેમાં અધિકતર ઠુમરીઓ ગાવામાં આવે

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

છે. (૩) બંનેના આરોહમાં શુદ્ધ અને અવરોહમાં કોમળ નિષાદનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. (૪) બંનેનો ગાનકાળ રાત્રિનો બીજો પ્રહર છે.

વિભિન્નતા

(૧) ખમાજ સ્વથાટનો આશ્રયરાગ છે. પરંતુ દેસ આશ્રયરાગ નથી. (૨) ખમાજના આરોહમાં ઋષભ વર્જ્ય છે કિન્તુ દેસમાં લેવાય છે. (૩) ખમાજના આરોહ-અવરોહમાં ગાંધાર વિશેષ લેવાય છે, સરળતાપૂર્વક લેવાય છે, પરંતુ દેસના આરોહમાં ગાંધાર અલ્પ પ્રમાણમાં લેવાય છે અને અવરોહમાં તેને વક્ર કરી ગ્રહણ કરાય છે. (૪) ખમાજની જાતિ ષાડવ-સંપૂર્ણ માનવામાં આવે છે પરંતુ દેસની જાતિ ઔડવ-સંપૂર્ણ કે સંપૂણ-સંપૂર્ણ માનવામાં આવે છે. (૫) ખમાજનો વાદી સ્વર ગાંધાર અને સંવાદી સ્વર નિષાદ છે. દેસનો વાદી સ્વર પંચમ અને સંવાદી સ્વર ઋષભ છે. (૬) ખમાજ પૂર્વાંગ પ્રધાન છે ત્યારે દેસ ઉત્તરાંગ પ્રધાન છે. (૭) ખમાજમાં ષડ્જ, ગાંધાર અને પંચમ પર ન્યાસ કરવામાં આવે છે ત્યારે દેસમાં ષડ્જ, ઋષભ અને પંચમ પર ન્યાસ કરવામાં આવે છે.

ખમાજ અને તિલંગની તુલંના

સમાનતા

(૧) બંને રાગો ખમાજ થાટમાંથી ઊપજેલા છે. (૨) બંનેની પ્રકૃતિ ચંચળ છે. બંનેમાં ઠુમરીઓ ગાવામાં આવે છે. (૩) બંનેના આરોહમાં ઋષભ વર્જ્ય છે. (૪) બંનેના આરોહમાં શુદ્ધ અને અવરોહમાં કોમળ નિષાદ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. (૫) બંનેમાં ગાંધાર વાદી અને નિષાદ સંવાદી છે. (૬) બંને પૂર્વાંગ પ્રધાન છે. (૭) બંનેનો ગાનકાળ રાત્રિનો બીજો પ્રહર છે. (૮) બંનેના ન્યાસ સ્વરો ષડ્જ, ગાંધાર અને પંચમ છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

વિભિન્નતા

(૧) ખમાજ સ્વમેલનો આશ્રયરાગ છે. પરંતુ તિલંગ આશ્રયરાગ નથી. (૨) ખમાજના આરોહ-અવરોહમાં ધૈવત ગ્રાહ્ય છે કિન્તુ તિલંગમાં વર્જ્ય છે. (૩) ખમાજમાં કોઈ પણ સ્વરને વિવાદીરૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવતો નથી. હા, ઠુમરી ગાતી વખતે ગાયક રાગની રંજકતાની વૃદ્ધિ અર્થે ઉચિત લાગે તે સ્વર ગ્રહણ કરી શકે છે, જ્યારે તિલંગના ઉત્તરાંગના અવરોહમાં ક્યારેક ઋષભસ્વરને વિવાદીરૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. (૪) ખમાજની જાતિ ષાડવ-સંપૂર્ણ છે ત્યારે તિલંગની જાતિ ઔડવ-ઔડવ છે.

દેસ અને સારંગની તુલના

સમાનતા

(૧) દેસના આરોહમાં ગાંધાર-ધૈવત અલ્પ હોવાથી વર્જ્ય જેવા જણાય છે. સારંગના આરોહમાં ગાંધાર-ધૈવત વર્જ્ય છે. (૨) બંનેના આરોહમાં શુદ્ધ અને અવરોહમાં કોમળ નિષાદ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. (૩) બંનેમાં ષડ્જ, ઋષભ અને પંચમ સ્વર પર ન્યાસ કરવામાં આવે છે.

વિભિન્નતા

(૧) દેસ ખમાજ થાટમાંથી અને સારંગ કાફી થાટમાંથી જન્મેલો છે. (૨) દેસ ચંચળ પ્રકૃતિનો છે ત્યારે સારંગની પ્રકૃતિ શાન્ત-ગંભીર છે. (૩) દેસના આરોહમાં વર્જ્ય જેવા જણાતા ગાંધાર-ધૈવતનો તાનોમાં પ્રયોગ થાય છે ત્યારે સારંગમાં તેવો પ્રયોગ થતો નથી. (૪) દેસની જાતિ ઔડવ-સંપૂર્ણ કે સંપૂર્ણ-સંપૂર્ણ માનવામાં આવે છે. સારંગ ઔડવ-ઔડવ જાતિનો છે. (૫) દેસનો વાદી સ્વર પંચમ અને સંવાદી સ્વર ઋષભ છે. સારંગનો વાદી સ્વર ઋષભ અને સંવાદી સ્વર પંચમ છે. (૬) દેસ ઉત્તરાંગ પ્રધાન અને

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

સારંગ પૂર્વાંગ પ્રધાન છે. (૭) દેસ રાત્રિના બીજે પ્રહરે ગવાય છે. સારંગ દિવસના ત્રીજે પ્રહરે ગવાય છે.

સારંગ અને તિલંગની તુલના

સમાનતા

(૧) બંનેના આરોહ-અવરોહમાં ધૈવત વર્જ્ય છે. (૨) બંનેના આરોહમાં શુદ્ધ અને અવરોહમાં કોમલ નિષાદ લેવામાં આવે છે. (૩) બંનેની જાતિ ઔડવ-ઔડવ છે. (૪) બંને પૂર્વાંગ પ્રધાન છે.

વિભિન્નતા

(૧) સારંગની ઉત્પત્તિ કાફી થાટમાંથી થઈ છે અને તિલંગની ખમાજ થાટમાંથી (૨) સારંગની પ્રકૃતિ શાન્ત–ગંભીર અને તિલંગની પ્રકૃતિ ચંચળ છે. (૩) સારંગના આરોહ–અવરોહમાં ગાંધાર વર્જ્ય છે, ઋષભ ગ્રાહ્ય છે. તિલંગના આરોહમાં ઋષભ વર્જ્ય છે પરંતુ ઉત્તરાંગના અવરોહમાં વિવાદીરૂપે મર્યાદાપૂર્વક ગ્રહણ કરાય છે અને ગાંધારનો આરોહ-અવરોહ બંનેમાં ગ્રાહ્ય છે. (૪) સારંગનો વાદી સ્વર ઋષભ અને સંવાદી સ્વર પંચમ છે. તિલંગનો વાદી સ્વર ગાંધાર અને સંવાદી સ્વર નિષાદ છે. (૫) સારંગ દિવસના ત્રીજે પ્રહરે ગવાય છે. તિલંગને રાત્રિના બીજે પ્રહરે ગવાનારો કે સાર્વકાલિક માનવામાં આવે છે. (૬) સારંગના ન્યાસ સ્વરો ષડ્જ, ઋષભ અને પંચમ છે. તિલંગના ષડ્જ, ગાંધાર અને પંચમ છે.

દેસ અને તિલકકામોદની તુલના

સમાનતા

(૧) બંને ખમાજ થાટમાંથી જન્મેલા છે. (૨) બંનેની પ્રકૃતિ ચંચળ છે. (૩) દેસના આરોહમાં ગાંધાર-ધૈવત અલ્પ પ્રમાણમાં લેવામાં આવે છે તેથી તે બંને વર્જ્ય જેવા જણાય છે. તિલકકામોદના આરોહમાં તે બંને વર્જ્ય છે. (૪) બંનેના આરોહમાં શુદ્ધ અને અવરોહમાં કોમળ નિષાદનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. શેષ સ્વરો

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

શુદ્ધ છે. (૫) બંનેમાં रेमपनिऽसा–આ સ્વર સમૂહ સમાન રીતે લેવાય છે. (૬) દેસની સામાન્ય જાતિ ઔડવ–સંપૂર્ણ મનાય છે. તિલકકામોદની જાતિ પણ ઔડવ–સંપૂર્ણ મનાય છે. (૭) બંને રાગો રાત્રિના બીજે પ્રહરે ગવાય છે.

વિભિન્નતા

(૧) દેસનો વાદી સ્વર પંચમ અને સંવાદી સ્વર ઋષભ છે. તિલકકામોદનો વાદી સ્વર ષડ્જ અને સંવાદી સ્વર પંચમ છે. (૨) દેસ ઉત્તરાંગ પ્રધાન છે. તિલકકામોદ પૂર્વાંગપ્રધાન. (૩) દેસના ન્યાસ સ્વરો ષડ્જ, ઋષભ અને પંચમ છે, તિલકકામોદના ષડ્જ, ગાંધાર અને પંચમ છે. (૪) रेपमग, सारेगऽसा, साऽऽप, धमग, सारेगऽसाऽनिंसा — આ સ્વર સમુદાય તિલકકામોદના સ્વરૂપને વિશેષ અભિવ્યક્ત કરે છે. દેસમાં આવો પ્રયોગ થતો નથી. रेरे, मप, नि॒धप, पधप मगरे गसा, सा, रेरे, मपनि॒धप, निसा, सानि॒धप, मगरे, गसा–આ સ્વર સમુદાય દેસને સુસ્પષ્ટ કરે છે. (૫) દેસનું ચલન સરળ છે. તિલકકામોદનું ચલન વક્ર છે.

વાગીશ્વરી અને ભીમપલાસીની તુલના

સમાનતા

(૧) બંને રાગો કાફી થાટમાંથી જન્મેલા છે. (૨) બંનેની પ્રકૃતિ ગંભીર છે. બંનેમાં મોટા ખ્યાલ, નાના ખ્યાલ, ધ્રુવપદ, ધમાર, તરાના વગેરે ગવાય છે. તેમજ બંને રાગોનો વિસ્તાર પણ ત્રણે સપ્તકમાં કરી શકાય છે. (૩) બંનેમાં ગાંધાર, મધ્યમ અને નિષાદ કોમળ તથા અન્ય સ્વરો શુદ્ધ લાગે છે. (૪) બંનેમાં વાદી સ્વર મધ્યમ અને સંવાદી સ્વર ષડ્જ છે. (૫) બંને પૂર્વાંગ પ્રધાન છે. (૬) બંનેના પૂર્વાંગમાં साम, नि॒साम, नि॒सामग॒ मग॒रेसा, साग॒मग॒-मग॒रेसा – આ સ્વર સમુદાયનો સમાન રીતે ઉપયોગ કરી શકાય છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

વિભિન્નતા

(૧) વાગીશ્વરીના આરોહમાં પંચમ વર્જ્યં છે પરંતુ અવરોહમાં તેને વિશિષ્ટ પ્રકારે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. ધૈવત આરોહ–અવરોહ બંનેમાં લેવાય છે. ભીમપલાસીના આરોહમાં ધૈવત વર્જ્ય છે અને પંચમ ગ્રાહ છે–સ્વતંત્ર છે. (૨) વાગીશ્વરીનો ગાનકાળ રાત્રિનો બીજો પ્રહર છે પરંતુ ભીમપલાસીનો ગાનકાળ દિવસનો ત્રીજો પ્રહર છે.

ભીમપલાસી અને ધાનીની તુલના

સમાનતા

(૧) બંને રાગો કાફી થાટમાંથી જન્મેલા છે. (૨) બંનેના આરોહમાં ઋષભ–ધૈવત વર્જ્ય અને અવરોહમાં ઋષભ ગ્રાહ્ય છે. (૩) બંનેમાં ગાંધાર, મધ્યમ અને નિષાદ કોમળ છે, શેષ સ્વરો શુદ્ધ છે. (૪) બંને પૂર્વાંગ પ્રધાન છે.

વિભિન્નતા

(૧) ભીમપલાસીની પ્રકૃતિ શાન્ત અને ગંભીર છે. ધાની ચંચળ પ્રકૃતિનો રાગ છે. (૨) ભીમપલાસીના અવરોહમાં ઋષભ–ધૈવત ગ્રાહ્ય છે. પરંતુ ધાનીના અવરોહમાં એક મતમાં એકલો ધૈવત વર્જ્ય છે, બીજા મતમાં ઋષભ–ધૈવત બંને વર્જ્ય છે. (૩) ભીમપલાસીની જાતિ ઔડવ–સંપૂર્ણ અને ધાનીની જાતિ એક મતમાં ઔડવ–ષાડવ અને બીજા મતમાં ઔડવ–ઔડવ છે. (૪) ભીમપલાસીનો વાદી સ્વર મધ્યમ અને સંવાદી સ્વર ષડ્જ છે. ધાનીનો વાદી સ્વર ગાંધાર અને સંવાદી સ્વર નિષાદ છે. (૫) ભીમપલાસી દિવસના ત્રીજે પ્રહરે ગવાય છે. ધાનીને સાયંગેય કે સાર્વકાલિક માનવામાં આવે છે. (૬) ભીમપલાસીના ન્યાસ સ્વરો ષડ્જ, ગાંધાર, મધ્યમ અને પંચમ છે. ધાનીના ન્યાસ સ્વરો ષડ્જ, ગાંધાર, પંચમ અને નિષાદ છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ભીમપલાસી અને પટદીપની તુલના

સમાનતા

(૧) બંને રાગો કાફી થાટમાંથી જન્મેલા છે. (૨) બંનેમાં ગાંધાર અને મધ્યમ કોમળ છે. (૩) બંનેના આરોહમાં ઋષભ–ધૈવત વર્જ્ય અને અવરોહમાં ગ્રાહ્ય છે. (૪) બંનેની જાતિ ઔડવ–સંપૂર્ણ છે.

વિભિન્નતા

(૧) ભીમપલાસીની પ્રકૃતિ શાન્ત અને ગંભીર છે. પટદીપની પ્રકૃતિ ચંચલ છે. (૨) ભીમપલાસીમાં કોમળ નિષાદનો અને પટદીપમાં શુદ્ધ નિષાદનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. (૩) ભીમપલાસીનો વાદી સ્વર મધ્યમ અને સંવાદી સ્વર ષડ્જ છે. પટદીપનો વાદી સ્વર પંચમ અને સંવાદી સ્વર ષડ્જ છે. (૪) ભીમપલાસી પૂર્વાંગ-પ્રધાન અને પટદીપ ઉત્તરાંગ પ્રધાન છે. (૫) ભીમપલાસી દિવસના ત્રીજે પ્રહરે અને પટદીપ દિવસના ચોથે પ્રહરે ગવાય છે. (૬) ભીમપલાસીના ન્યાસના સ્વરો ષડ્જ, ગાંધાર, મધ્યમ અને પંચમ છે. પટદીપના ન્યાસના સ્વરો ષડ્જ, પંચમ, અને નિષાદ છે.

કલ્યાણ અને બિહાગની તુલના

સમાનતા

(૧) કલ્યાણ કલ્યાણ થાટમાંથી જન્મેલો છે. ગાયકોનો એક વર્ગ બિહાગને પણ કલ્યાણ થાટમાંથી જન્મેલો માને છે. (૨) બંનેની પ્રકૃતિ શાન્ત અને ગંભીર છે. બંનેનો રાગ વિસ્તાર ત્રણે સપ્તકમાં થઈ શકે છે. (૩) બંને રાગોમાં મોટા ખ્યાલ, નાના ખ્યાલ, તરાના, ધ્રુવપદ, ધમાર વગેરે ગાવામાં આવે છે. ઠુમરી બંને રાગોની પ્રકૃતિને પ્રતિકૂળ છે તેથી બંનેમાં ઠુમરીઓ ગવાતી નથી. (૪) બંનેના આલાપનો આરંભ મંદ્ર સપ્તકના નિષાદથી કરવામાં આવે છે. (૫) બંને સંપૂર્ણ અવરોહવાળા છે. (૬) બંનેમાં ગાંધાર વાદી અને નિષાદ સંવાદી છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

(૭) બંને પૂર્વાંગ પ્રધાન છે. (૮) બંનેમાં ષડ્જ, ગાંધાર અને પંચમ સ્વર પર ન્યાસ કરવામાં આવે છે.

વિભિન્નતા

(૧) કલ્યાણ કલ્યાણમેલજન્ય અને બિહાગ એક મતમાં બિલાવલમેલજન્ય મનાય છે. (૨) કલ્યાણના મેલ સંબંધમાં મતાંતર નથી. બિહાગના મેલ સંબંધમાં મતાંતર છે. (૩) કલ્યાણ સ્વમેલનો આશ્રયરાગ છે કિન્તુ બિહાગ સ્વમેલનો આશ્રયરાગ નથી. (૪) કલ્યાણના આરોહ-અવરોહમાં ઋષભ-ધૈવત ગ્રાહ્ય છે. પ્રબળ છે. બિહાગના આરોહમાં ઋષભ-ધૈવત વર્જ્ય છે, અવરોહમાં દુર્બળ છે. (૫) કલ્યાણની જાતિ સંપૂર્ણ-સંપૂર્ણ છે. બિહાગની જાતિ ઔડવ-સંપૂર્ણ છે. (૬) કલ્યાણમાં તીવ્ર મધ્યમ નિયમિત અને આવશ્યક સ્વર છે પરંતુ શુદ્ધ મધ્યમ વિવાદી સ્વર છે. આધુનિક પ્રચારમાં બિહાગમાં વિવાદીના રૂપમાં તીવ્ર મધ્યમનો પ્રયોગ પુષ્કળ કરવામાં આવે છે. શુદ્ધ મધ્યમ એનો નિયમિત સ્વર છે. (૭) એક મતમાં કલ્યાણના આરોહમાં પંચમ દુર્બળ માનવામાં આવે છે, બિહાગમાં પંચમ પ્રબલ છે. (૮) કલ્યાણનો ગાનકાળ રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર છે અને બિહાગનો ગાનકાળ રાત્રિનો બીજો પ્રહર છે.

હમીર અને કેદારની તુલના

સમાનતા

(૧) બંને રાગોને પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ બિલાવલમેલજન્ય માન્યા છે. આધુનિક સંગીતજ્ઞોમાં મતાંતર છે. એક વર્ગ બંને રાગોને બિલાવલમેલજન્ય માને છે અને બીજો વર્ગ કલ્યાણમેલજન્ય માને છે. (૨) બંને રાગોની પ્રકૃતિ શાન્ત અને ગંભીર છે. બંનેમાં મોટા ખ્યાલ, નાના ખ્યાલ, તરાના, ધ્રુવપદ, ધમાર વગેરે ગવાય છે. ઠુમરી એમની પ્રકૃતિને પ્રતિકૂળ છે. તેથી બંનેમાં ઠુમરીઓ ગવાતી નથી. (૩) બંનેમાં બે મધ્યમ લેવાય છે. આરોહમાં પંચમની સાથે

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

તીવ્ર મધ્યમ અને આરોહ-અવરોહમાં શુદ્ધ મધ્યમ. શેષ સ્વરો શુદ્ધ છે. (૪) બંનેમાં વિવાદીરૂપે કોમળ નિષાદનો પ્રયોગ થાય છે. (૫) બંને રાગો રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે ગવાય છે.

વિભિન્નતા

(૧) હમીરના આરોહ-અવરોહમાં ઋષભ-ગાંધાર ગ્રાહ્ય છે. કેદારના આરોહમાં ઋષભ-ગાંધાર વર્જ્ય છે અને અવરોહમાં માત્ર ગાંધાર વર્જ્ય છે. હમીરની જાતિ સંપૂર્ણ-સંપૂર્ણ અને કેદારની જાતિ ઔડવષાડવ છે. (૩) હમીરનો વાદી સ્વર ધૈવત અને સંવાદી સ્વર ગાંધાર છે. કેદારનો વાદી સ્વર મધ્યમ અને સંવાદી સ્વર ષડ્જ છે. (૪) હમીર ઉત્તરાંગ પ્રધાન અને કેદાર પૂર્વાંગ પ્રધાન છે. (૫) હમીરના આરોહમાં અધિકતર પંચમ વક્ર છે. કેદારમાં પંચમ સરળ છે. (૬) કેદારના અવરોહમાં ક્યારેક મીંડની સાથે બે મધ્યમનો એક સાથે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે — હમીરમાં એવો પ્રયોગ થતો નથી. (૭) હમીરના ન્યાસ સ્વરો ષડ્જ, પંચમ અને ધૈવત છે. કેદારના ન્યાસ સ્વરો ષડ્જ, મધ્યમ અને પંચમ છે.

તાલ પરિચય

गीतं वाद्यं तथा नृत्यं यस्ताले प्रतिष्ठितम् ।

“ગાયન, વાદન અને નૃત્ય તાલ વડે જ શોભે છે.” ગીતને સુવ્યવસ્થિત અને પ્રમાણમાં રાખવા માટે તાલની આવશ્યકતા છે. તાલથી ગીતના રસનું પોષણ થાય છે. ताल : कालक्रियामानम् । “સમયના માપને તાલ કહે છે” આપણે ગીતનો સમય માપવા માટે હાથથી તાળી આપીએ છીએ અથવા તબલાં, મૃદંગ, મંજીરા કે કાંસી વગેરે વાદ્યો પર વ્યવસ્થિત નિયમબદ્ધ આઘાત કરીએ છીએ તેને તાલ કહે છે.

માત્રા : તાલના સમયનું અંતર સમજવા માટે માત્રા નામનું સાધન છે. એક સરખી ગતિમાં ગણત્રી કરવી તેને માત્રા કહે છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

માત્રાઓના સમૂહથી તાલની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે: છ માત્રાના સમૂહથી દાદરો તાલ, આઠ માત્રાના સમૂહથી કેરવો તાલ, દશ માત્રાના સમૂહથી ઝપતાલ. સામાન્ય રીતે માત્રાનો કાળ એક સેકંડ જેટલો માનવામાં આવે છે. માત્રાના સાત પ્રકાર છે. તેમનાં નામ: ચતુસ્ર, ગુરુ, લઘુ, દ્રુત, અણુદ્રુત, અણુઅણુદ્રુત, અણુઅણુઅણુદ્રુત. ચતુસ્રની ચાર માત્રા સા ઽ ઽ ઽ, ગુરુની બે માત્રા સા ઽ, લઘુની એક માત્રા સા, દ્રુતની અર્ધી માત્રા $\frac{1}{2}$ સા, અણુદ્રુતની પા માત્રા $\frac{1}{4}$ સા, અણુઅણુદ્રુતની અર્ધપામાત્રા $\frac{1}{8}$ સા, અને અણુઅણુઅણુદ્રુતની $\frac{1}{16}$ માત્રા છે.

લય: તાલની ગતિને લય કહે છે. લય ત્રણ પ્રકારની છે: ૧ વિલંબિત, ૨. મધ્ય, ૩. દ્રુત. વિલંબિતલયની ગતિ ધીમી હોય છે. વિલંબિત લયથી બે ગણી ઉતાવળી ગતિને મધ્યલય ગણવામાં આવે છે અને તે મધ્યલયથી બે ગણી ઉતાવળી ગતિને દ્રુતલય ગણવામાં આવે છે. કેટલાક ગાયકો વિલંબિતલયને 'ઠા' લય અને દ્રુતલયને 'જલદ' લયના નામથી ઓળખાવે છે.

ત્રિતાલ　　　**માત્રા ૧૬**　　　**વિલંબિતલય. માધ્યમ-**

અંક	૧ ૨ ૩ ૪	૫ ૬ ૭ ૮	૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨	૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬
તબલાના બોલ	ધીં ધીં ધીં ધા	ધા ધીં ધીં ધા	ધા તીં તીં તા	તા ધીં ધીં ધા
	– – – –	– – – –	– – – –	– – – –
તાલ ચિહ્ન	૧	૫	+	૧૩

ત્રિતાલ　　　માત્રા ૮　　　**મધ્યલય. માધ્યમ૦**

સરખીલય-અંક	૧ ઽ ૨ ઽ	૩ ઽ ૪ ઽ	૫ ઽ ૬ ઽ	૭ ઽ ૮ ઽ
દુગુણ-અંક	૧ ૨ ૩ ૪	૫ ૬ ૭ ૮	૧ ૨ ૩ ૪	૫ ૬ ૭ ૮
તબલાના બોલ	ધાધીંધીંધા	ધાધીંધીંધા	ધાતીંતીંતા	તાધીંધીંધા
	૦૦૦૦	૦૦૦૦	૦૦૦૦	૦૦૦૦
તાલચિહ્ન	૧	૩	+	૭

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ત્રિતાલ માત્રા ૮ મધ્યલય. માધ્યમ૦

સરખીલય-અંક	૧ ઽ	૨ ઽ	૩ ઽ	૪ ઽ
ચોગુણ-અંક	૧ ૨ ૩ ૪	૫ ૬ ૭ ૮,	૧ ૨ ૩ ૪	૫ ૬ ૭ ૮,
તબલાના બોલ	धाधींधींधा	धा धीं धींधा	धातींतींता	ताधींधींधा
	◡◡◡◡	◡◡◡◡	◡◡◡◡	◡◡◡◡
	૧		૩	
	૫ ઽ	૬ ઽ	૭ ઽ	૮ ઽ
	૧ ૨ ૩ ૪	૫ ૬ ૭ ૮	૧ ૨ ૩ ૪	૫ ૬ ૭ ૮,
	धाधींधींधा	धाधींधींधा	धातींतींता	ताधींधींधा
	◡◡◡◡	◡◡◡◡	◡◡◡◡	◡◡◡◡
	+		૭	

વિવેચન

આ તાલનું નામ ત્રિતાલ છે. એ લોકપ્રસિદ્ધ અને અતિ સરળ છે. આમાં નાના ખ્યાલો—હિન્દીમાં જેને છોટેખ્યાલ કહેવામાં આવે છે તે—ગાવામાં આવે છે. વિલંબિત લયના ત્રિતાલની સોળ માત્રા અને મધ્યલયના ત્રિતાલની આઠ માત્રા ગણવામાં આવે છે. વિલંબિતલયના ત્રિતાલની સોળ માત્રાએ ચાર ખંડમાં વિભક્ત કરવામાં આવી છે. પ્રત્યેક ખંડમાં ચાંર-ચાર માત્રાએ છે. પહેલી માત્રા પર તાળી, પાંચમી માત્રા પર તાળી, નવમી માત્રા પર ખાલી છે—ખાલી વખતે તાળી અપાતી નથી પરંતુ તાલસ્થાન છે એવું સંકેતથી સૂચવાય છે—તે પછી તેરમી માત્રા પર તાળી અપાય છે.

૧. પ્રત્યેક તાલની પહેલી માત્રા પર તાળી પડે છે. પહેલી માત્રાને 'સમ' કે 'માન' કહેવામાં આવે છે. સમની નિશાની દર્શાવવા શબ્દોની નીચે, સ્વરોની નીચે અથવા તબલા કે પખવાજના બોલની નીચે ૧ અંક લખેલો હોય છે.

૫-૧૩, તાલચિહ્નમાં જ્યાં અંક આપ્યા હોય ત્યાં તેટલામી માત્રા સમજવી. ૩ થી ત્રીજી માત્રા, ૧૩ થી તેરમી માત્રા. તે તે માત્રાએ પર તાળી આપવાની હોય છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

+ આ ચિહ્નને 'ખાલી' અથવા 'કાલ' કહે છે. પ્રત્યેક તાલમાં–જેમાં ખાલી હોય તેમાં–ખાલીને સ્થાને તાળી અપાતી નથી પરંતુ સંજ્ઞાથી તાલસ્થાન સૂચવાય છે. સમની તાળી પ્રત્યેક તાલમાં પહેલા અંક પર જ અપાય છે. જે તાલોમાં ખાલી છે તે તે તાલમાં કોઈ નિર્ણિત માત્રા પર જ દર્શાવાય છે પરંતુ પ્રત્યેક તાલમાં ખાલીની માત્રા સમની માફક નિર્ણિત સ્થાન પકડી રાખતી નથી. અર્થાત્ મધ્યલયના કેરબામાં ખાલી ત્રીજી માત્રા પર દર્શાવાય છે ત્યારે દાદરામાં ખાલી ચોથી માત્રા પર દર્શાવાય છે. મધ્યલયના ત્રિતાલમાં પાંચમી માત્રા પર દર્શાવાય છે ત્યારે ઝપતાલમાં છઠ્ઠી માત્રા પર દર્શાવાય છે. મધ્યલયના એકતાલમાં તો એક ખાલીને બદલે બે ખાલી છે. એક ખાલી છે બીજી માત્રા પર ત્યારે બીજી ખાલી છે ચોથી માત્રા પર. આ ઉદાહરણોથી સમજાઈ ગયું હશે કે સમ સદા પહેલી માત્રા જ પકડી રાખે છે ત્યારે ખાલી દરેક તાલમાં જુદી જુદી માત્રાઓ બદલતી જણાય છે.

મધ્યલયના ત્રિતાલની આઠ માત્રાઓ ચાર ખંડમાં વિભક્ત કરૂવામાં આવી છે. પ્રત્યેક ખંડમાં બે-બે માત્રાઓ છે. પહેલી માત્રા પર તાળી, ત્રીજી માત્રા પર તાળી, પાંચમી માત્રા પર ખાલી અને સાતમી માત્રા પર તાળી અપાય છે.

એકતાલ માત્રા ૧૨ **વિલંબિતલય. માધ્યમ—**

અંક	૧	૨	૩	૪	૫	૬
તબલાના બોલ	धीं	धीं	धागि	तिरकिट	तू	ना
	—	—	००	‿‿ ‿‿	—	—
તાલ ચિહ્ન	૧		+		૫	
	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨
	क	त्ता	धागि	तिरकिट	धीं	ना
	—	—	००_	‿‿ ‿‿	—	—
	+		૯		૧૧	

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

એકતાલ માત્રા ૬ (દુગુણ) **મધ્યલય. માધ્યમ૦**

સરખીલય, અંક	૧ ઽ	૨ ઽ	૩ ઽ	૪ ઽ	૫ ઽ	૬ ઽ
દુગુણ, અંક	૧ ૨	૩ ૪	૫ ૬	૧ ૨	૩ ૪	૫ ૬
તબલાના બોલ	धीं धीं	धा त्रक	तू ना	क त्ता	धा त्रक	धीं ना
	० ०	० ‿‿	० ०	० ०	० ‿‿	० ०
તાલ ચિહ્ન	૧	+	૩	+	૫	૬

એકતાલ માત્રા ૬ (ચોગુણ) **મધ્યલય. માધ્યમ૦.**

સરખીલય, અંક	૧ ઽ	૨ ઽ	૩ ઽ
ચોગુણ, અંક	૧ ૨ ૩ ૪	૫ ૬, ૧ ૨	૩ ૪ ૫ ૬,
તબલાના બોલ	धीं धीं धा त्रक	तू ना क त्ता	धा त्रक धीं ना
	‿ ‿ ‿ ‿‿	‿ ‿ ‿ ‿	‿ ‿‿ ‿ ‿
તાલ ચિહ્ન	૧	+	૩
	૪ ઽ	૫ ઽ	૬ ઽ
	૧ ૨ ૩ ૪	૫ ૬, ૧ ૨	૩ ૪ ૫ ૬,
	धीं धीं धा त्रक	तू ना क त्ता	धा त्रक धीं ना
	‿ ‿ ‿ ‿‿	‿ ‿ ‿ ‿	‿ ‿‿ ‿ ‿
	+	૫	૬

વિવેચન

આ તાલનું નામ એકતાલ છે. આમાં ખ્યાલ ગવાય છે. વિલંબિતલયમાં ગવાતા ખ્યાલને મોટા ખ્યાલ અને મધ્યલયમાં ગવાતા ખ્યાલને નાના ખ્યાલ કહેવામાં આવે છે. વિલંબિતલયના એકતાલની બાર માત્રા છે. તેને છ ખંડમાં વિભક્ત કરવામાં આવી છે. પ્રત્યેક ખંડમાં બે-બે માત્રા છે. પહેલી માત્રા પર તાળી, ત્રીજી માત્રા પર ખાલી, પાંચમી માત્રા પર તાળી, સાતમી માત્રા પર બીજી ખાલી, નવમી માત્રા પર તાળી અને અગીઆરમી માત્રા પર તાળી અપાય છે.

મધ્યલયના એકતાલની છ માત્રા છે. તેને છ ખંડમાં વહેંચેલી છે. પ્રત્યેક ખંડમાં એક-એક માત્રા છે. પહેલી માત્રા પર તાળી,

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

બીજી માત્રા પર ખાલી, ત્રીજી માત્રા પર તાળી, ચોથી માત્રા પર બીજી ખાલી, પાંચમી માત્રા પર તાળી અને છઠ્ઠી માત્રા પર તાળી આપવામાં આવે છે.

ચૌતાલ માત્રા ૧૨ **વિલંબિતલય. માધ્યમ-**

અંક	૧	૨	૩	૪	૫	૬
પખવાજના બોલ	धा	धा	दिं	ता	किट	धा
(થાપ)	–	–	–	–	OO	–
તાલ ચિહ્ન	૧		+		૫	
	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨
	दिं	ता	किट	तक	गदी	गन
	–	–	OO	OO	OO	OO
	+		૯		૧૧	

ચૌતાલ માત્રા ૧૨ (દુગુણ) **વિલંબિતલય. માધ્યમ-**

સરખીલય, અંક	૧	૨	૩	૪	૫	૬
દુગુણ, અંક	૧ ૨	૩ ૪	૫ ૬	૭ ૮	૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨,	
પખવાજના બોલ	धा धा	दिंता	किटधा	दिंता	किटतकगदीगन	
(થાપ)	O O	O O	◡◡O	O O	◡◡◡◡◡◡◡◡	
તાલ ચિહ્ન	૧		+		૫	
	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨
	૧ ૨	૩ ૪	૫ ૬	૭ ૮	૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨	
	धा धा	दिंता	किटधा	दिंता	किटतकगदीगन	
	O O	O O	◡◡O	O O	◡◡◡◡◡◡◡◡	
	+		૯		૧૧	

ચૌતાલ માત્રા ૧૨ (ચોગુણ) **વિલંબિતલય. માધ્યમ-**

સરખીલય, અંક	૧	૨	૩
ચોગુણ, અંક	૧ ૨ ૩ ૪	૫ ૬ ૭ ૮	૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨,
પખવાજના બોલ	धा धा दिं ता	किट धा दिं ता	किट तक गदी गन
(થાપ)	◡ ◡ ◡ ◡	◡◡ ◡ ◡ ◡	◡◡ ◡◡ ◡◡ ◡◡
તાલ ચિહ્ન	૧		+

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

૪	૫ ૬
૧ ૨ ૩ ૪	૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨,
धा धा दिं ता	किट धा दिं ता किट तक गदी गन
◡ ◡ ◡ ◡	◡◡ ◡ ◡ ◡ ◡◡ ◡◡ ◡◡ ◡◡
	૫

૭ ૮	૯
૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮	૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨,
धा धा दिं ता किट धा दिं ता	किट तक गदी गन
◡ ◡ ◡ ◡ ◡◡ ◡ ◡ ◡	◡◡ ◡◡ ◡◡ ◡◡
+	૯

૧૦	૧૧ ૧૨
૧ ૨ ૩ ૪	૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨,
धा धा दिं ता	किट धा दिं ता किट तक गदी गन
◡ ◡ ◡ ◡	◡◡ ◡ ◡ ◡ ◡◡ ◡◡ ◡◡ ◡◡
	૧૧

વિવેચન

ચૌતાલ પખવાજનો તાલ છે. એમાં ધ્રુવપદ ગવાય છે. એની બાર માત્રા છે. એને છ ખંડમાં વિભક્ત કરવામાં આવી છે. પ્રત્યેક ખંડમાં બે–બે માત્રાઓ છે. પહેલી માત્રા પર સમની તાળી, ત્રીજી માત્રા પર ખાલી, પાંચમી માત્રા પર તાળી, સાતમી માત્રા પર બીજી ખાલી, નવમી માત્રા પર તાળી અને અગિયારમી માત્રા પર તાળી અપાય છે.

આ તાલને સંપૂર્ણ મળતો તાલ વિલંબિત એકતાલ છે. પરંતુ એ તબલાનો તાલ છે એમાં મોટા ખ્યાલ ગવાય છે.

ઝપતાલ માત્રા ૧૦ **વિલંબિતલય. માધ્યમ-**

અંક	૧ ૨	૩ ૪ ૫	૬ ૭	૮ ૯ ૧૦
પખવાજના બોલ (થાપ)	धा ऽ	धा गि कि	ट कड	धा कि ट
	— —	— — —	— OO	— — —
તબલાના બોલ	धी ना	धी धी ना	ती ना	धी धी ना
	— —	— — —	— —	— — —
તાલચિહ્ન	૧	૩	+	૮

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ઝપતાલ માત્રા ૧૦ (દુગુણ) વિલંબિતલય. માધ્યમ-

સરખીલય, અંક	૧ ૨	૩ ૪ ૫
દુગુણ, અંક	૧ ૨ ૩ ૪	૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦,
તબલાના બોલ	ધી ના ધી ધી	નાતી નાધી ધીના,
	o o o o	oo oo oo
તાલ ચિહ્ન	૧	૩
	૬ ૭	૮ ૯ ૧૦
	૧ ૨ ૩ ૪	૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
	ધી ના ધીં ધી	ના તી ના ધી ધી ના
	o o o o	o o o o o o
	+	૮

ઝપતાલ માત્રા ૧૦ (ચોગુણ) વિલંબિતલય. માધ્યમ-

સરખીલય, અંક	૧ ૨	૩ ૪
ચોગુણ, અંક	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮	૯ ૧૦, ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
તબલાના બોલ	ધીનાધીધી નાતીનાધી	ધી ના, ધીના ધીધીનાતી
	◡◡◡◡ ◡◡◡◡	◡ ◡ ◡◡◡◡◡◡
તાલચિહ્ન	૧	૩

	૫	૬ ૭
	૭ ૮ ૯ ૧૦,	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮
	નાધીધીના,	ધીનાધીધી નાતી નાધી
	◡◡◡◡	◡◡◡◡ ◡◡◡◡
		+

૮ ૯ ૧૦
૯ ૧૦, ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
ધી ના, ધીનાધીધીનાતીનાધીધી ના
◡ ◡ ◡◡◡◡◡◡◡◡◡◡
૮

વિવેચન

આ તાલનું નામ ઝપતાલ છે. આનો ઉપયોગ ધ્રુવપદમાં અને ખ્યાલમાં–બંનેમાં કરવામાં આવે છે. ધ્રુવપદમાં પખવાજ વાગે છે

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અને ખ્યાલમાં તબલું. બંનેના બોલ આપેલા છે. ઝપતાલની દશ માત્રા છે. એને ચાર ખંડમાં વિભક્ત કરવામાં આવી છે. પહેલામાં બે, બીજામાં ત્રણ, ત્રીજામાં બે અને ચોથામાં ત્રણ માત્રા છે. પહેલી માત્રા પર તાળી, ત્રીજી માત્રા પર તાળી, છઠ્ઠી માત્રા પર ખાલી અને આઠમી માત્રા પર તાળી અપાય છે.

કેરબો   માત્રા ૮   વિલંબિતલય. માધ્યમ-

અંક	૧ ૨	૩ ૪	૫ ૬	૭ ૮
તબલાના બોલ	धा धी	ना ती	ना ना	धी ना
	– –	– –	– –	– –
તાલચિહ્ન	૧	૩	+	૭

કેરબો   માત્રા ૪ (દુગુણ)   મધ્યલય. માધ્યમ૰

સરખીલય, અંક	૧ ऽ ૨ ऽ	૩ ऽ ૪ ऽ
દુગુણ, અંક	૧ ૨ ૩ ૪	૧ ૨ ૩ ૪
તબલાના બોલ	धा गि न ती	न क धी न
	० ० ० ०	० ० ० ०
તાલચિહ્ન	૧	+

કેરબો તાલ   માત્રા ૪ (ચોગુણ)   મધ્યલય. માધ્યમ૰

સરખીલય, અંક	૧ ऽ ૨ ऽ	૩ ऽ ૪ ऽ
ચોગુણ, અંક	૧ ૨ ૩ ૪, ૧ ૨ ૩ ૪,	૧ ૨ ૩ ૪, ૧ ૨ ૩ ૪
તબલાના બોલ	धागि न ती न क धी न	धागिन ती न क धी न
	◡ ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ ◡	◡ ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ ◡
તાલચિહ્ન	૧	+

વિવેચન

આ તાલનું નામ કેરબો છે. હિન્દીમાં એને कहरवा કહે છે.

આ તાલ લોકપ્રસિદ્ધ અને સરળ છે. રાસ, ગરબા, ભજનો, લોકગીતો અને ફિલ્મનાં ગીતો મોટાભાગે આ જ તાલમાં હોય છે. વિલંબિતલયના કેરબાની આઠ માત્રા છે. તેને ચાર ખંડમાં વિભક્ત કરવામાં આવી છે. પ્રત્યેક ખંડમાં બે–બે માત્રાઓ છે. પહેલી માત્રા

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

પર સમની તાળી પડે છે, ત્રીજી માત્રા પર તાળી, પાંચમી માત્રા પર ખાલી અને સાતમી માત્રા પર તાળી પડે છે.

મધ્યલયના કેરવાની ચાર માત્રા છે. તેને બે ખંડમાં વિભક્ત કરવામાં આવી છે. પ્રત્યેક ખંડમાં બે-બે માત્રાઓ છે. પહેલી માત્રા પર સમની તાળી પડે છે. ત્રીજી માત્રા પર ખાલી દર્શાવાય છે.

રૂપક તાલ માત્રા ૭ વિલંબિતલય. મધ્યમ-

અંક	૧ ૨ ૩	૪ ૫	૬ ૭
તબલાના બોલ	તી તી ना	धी ना	धी ना
	— — —	— —	— —
તાલચિહ્ન	+	૪	૬

રૂપકતાલ માત્રા ૭ (દુગુણ) વિલંબિતલય. મધ્યમ-

સરખીલય, અંક	૧ ૨ ૩	૪ ૫	૬ ૭
દુગુણ, અંક	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬	૭, ૧ ૨ ૩	૪ ૫ ૬ ૭
તબલાના બોલ	नीती नाधी नाधी	नाती तीना	धीना धीना
	OOOOOO	OO OO	OO OO
તાલચિહ્ન	+	૪	૬

રૂપક તાલ માત્રા ૭ (ચોગુણ) વિલંબિતલય. મધ્યમ-

સરખીલય, અંક	૧ ૨ ૩	૪	૫	૬ ૭
ચોગુણ, અંક	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭, ૧, ૨ ૩ ૪ ૫	૬ ૭, ૧ ૨	૩ ૪ ૫ ૬	૭, ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭,
તબલાના બોલ	तीतीनाधीनाधीना,ती तीनाधीना	धी ना, तीती	नाधी नाधी	ना,तीतीना धी नाधी ना
	◡◡◡◡◡◡◡ ◡◡◡◡◡	◡◡ ◡◡	◡◡ ◡◡	◡◡◡◡◡◡◡◡
તાલચિહ્ન	+	૪		૬

વિવેચન

આ તાલનું નામ રૂપક છે. એમાં ખ્યાલ ગવાય છે. એની સાત માત્રા છે. એને ત્રણ ખંડમાં વહેંચી નાખવામાં આવી છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

પહેલામાં ત્રણ, બીજામાં બે અને ત્રીજામાં બે માત્રા છે. પહેલી માત્રા પર સમની તાળી આપનારો એક વર્ગ છે. બીજો વર્ગ ખાલી દર્શાવનારો છે. બંને મત પ્રચલિત છે. ચોથી માત્રા પર તાળી અને છઠ્ઠી માત્રા પર તાળી અપાય છે.

તીવ્રો તાલ માત્રા ૭ **વિલંબિતલય. માધ્યમ-**

અંક	૧ ૨ ૩	૪ ૫	૬ ૭
પખવાજના બોલ	धा दिं ता	कि ट त क	ग दी ग न
(થાપ)	– – –	○ ○ ○ ○	○○ ○○
તાલચિહ્ન	૧	૪	૬

તીવ્રો તાલ માત્રા ૭ (દુગુણ) **વિલંબિતલય. માધ્યમ-**

સરખીલય, અંક	૧ ૨ ૩	૪ ૫	૬ ૭
દુગુણ, અંક	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬	૭, ૧ ૨ ૩	૪ ૫ ૬ ૭,
પખવાજના બોલ	धादिंताकिटतकगदी	गन, धा दिं ता	किटतक गदीगन
(થાપ)	○○○ ◡◡◡◡◡◡	◡◡ ○ ○○	◡◡◡◡ ◡◡◡◡
તાલચિહ્ન	૧	૪	૬

તીવ્રો તાલ માત્રા ૭ (ચોગુણ) **વિલંબિતલય. માધ્યમ-**

સરખીલય, અંક	૧ ૨ ૩	૪ ૫	૬ ૭
ચોગુણ, અંક	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭, ૧ ૨ ૩ ૪ ૫	૬ ૭, ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬	૭, ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
પખવાજના બોલ	धादिंता किटतकगदीगन धादिंता किटतक	गदीगन धादिं ताकिटतकगदी	गन धादिंता किटतकगदीगन
(થાપ)	◡◡◡ ◡◡◡◡◡◡◡ ◡◡ ◡◡◡ ◡◡◡◡	◡◡◡◡ ◡◡ ◡ ◡◡◡◡◡◡	◡◡ ◡ ◡◡ ◡◡◡◡◡◡◡◡◡
તાલચિહ્ન	૧	૪	૬

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

વિવેચન

આ તાલનું નામ તીવ્રો છે. એમાં ધ્રુવપદ ગવાય છે. એની સાત માત્રા છે. એને ત્રણ ખંડમાં વહેંચી નાખવામાં આવી છે. પહેલામાં ત્રણ, બીજામાં બે અને ત્રીજામાં બે માત્રા છે. પહેલી માત્રા પર સમની તાળી, ચોથી માત્રા પર તાળી અને છઠ્ઠી માત્રા પર તાળી અપાય છે. આમાં ખાલી નથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. આ તાલને મળતો તાલ રૂપક છે પરંતુ એ તબલાનો તાલ છે. એમાં ખ્યાલ ગવાય છે.

તાલ દાદરો — માત્રા ૬ — **વિલંબિતલય. મધ્યમ-**

અંક	૧ ૨ ૩	૪ ૫ ૬
તબલાના બોલ	धा धा ना	धा ती ना
	– – –	– – –
તાલચિહ્ન	૧	+

તાલદાદરો — માત્રા ૬ (દુગુણ) — **વિલંબિતલય. મધ્યમ-**

સરખીલય, અંક	૧ ૨ ૩	૪ ૫ ૬
દુગુણ, અંક	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬,	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
તબલાના બોલ	धा धी ना धा तीं ना	धा धी ना धा ती ना
	○○ ○○ ○○	○ ○ ○○○○
તાલચિહ્ન	૧	+

તાલ દાદરો — માત્રા ૬ (ચોગુણ) — **વિલંબિતલય. મધ્યમ-**

સરખીલય, અંક	૧ ૨ ૩	૪ ૫ ૬
ચોગુણ, અંક	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬, ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬, ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
તબલાના બોલ	धा धीना धाती ना, धा धांनाधा तीना,	धा धीना धाती ना, धाधी ना धातीना
	◡◡◡◡◡◡ ◡ ◡◡◡◡◡	◡◡◡◡◡◡ ◡◡◡◡◡◡
તાલચિહ્ન	૧	+

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

વિવેચન

આ તાલનું નામ દાદરો છે. આ તાલ પણ લોકપ્રસિદ્ધ અને અતિ સરળ છે. આમાં રાસ, ગરબા, ભજનો, લોકગીતો અને ફિલ્મનાં ગીતો અધિક પ્રમાણમાં ગવાય છે. એની છ માત્રા છે. તેને બે ખંડમાં વિભક્ત કરવામાં આવી છે. પ્રત્યેક ખંડમાં ત્રણ–ત્રણ માત્રા છે. પહેલી માત્રા પર સમની તાળી અપાય છે અને ચોથી માત્રા પર ખાલી દર્શાવાય છે.

| ઊભી એક રેખા તાલખંડ પૂરો થયાની નિશાની છે.

|| ઊભી બે રેખા તાલમાં આવર્તન પૂરું થયાની નિશાની છે. ગીતમાં સ્થાયી પૂરી થયાની નિશાની છે.

||| ઊભી ત્રણ રેખા ગીતમાં અંતરો પૂરો થયાની નિશાની છે.

સ્વરલિપિ પરિચય

આ ગ્રંથમાં કૈ. પં. વિષ્ણુ દિગમ્બરજીની સ્વરલિપિ સ્વીકારેલી છે. માત્ર એની રજૂઆત નવીન રીતે કરવામાં આવી છે. કૈ. પં. ભાતખંડેજીની પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરનારાઓને આ પદ્ધતિ સહજ સાધ્ય માલૂમ પડશે. અને આ પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરનારાઓને કૈ. પં. ભાતખંડેજીની પદ્ધતિ સહજ સાધ્ય માલૂમ પડશે. આમ ઉભય પક્ષની સ્વરલિપિ સંબંધીની સમસ્યા અમુક અંશમાં હલ થઈ જશે એવું મારું અનુમાન છે.

निं धं पं मं ... મન્દ્ર સપ્તકના સ્વરો ઓળખવા માટે સ્વરોના માથે બિન્દી કરવામાં આવે છે.

सा रे ग म ... મધ્ય સપ્તકના સ્વરો ઓળખવા માટે સ્વરોને કાંઈ પણ ચિહ્ન કરવામાં આવતું નથી.

सा̍ रे̍ ग̍ म̍ ... તાર સપ્તકના સ્વરો ઓળખવા માટે સ્વરોને માથે ઊભી રેખા દોરવામાં આવે છે.

सा रे ग म ... શુદ્ધ સ્વરોને કાંઈ પણ નિશાની કરવામાં આવતી નથી.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रे॒ग॒ध॒नि॒ ... કોમળ સ્વરોને ઓળખવા માટે તેમને અર્ધા લખવામાં આવે છે (સ્વર રહિત રાખવામાં આવે છે.)

मा . . . . . તીવ્ર સ્વરને ઓળખવા માટે તેને દીર્ઘ લખવામાં આવે છે.

सा रे ग म ... કોઈ પણ નિશાની વિનાનો સ્વર શુદ્ધ છે. મધ્ય સપ્તકનો છે. મધ્યલયનાં ગીત કે સ્વરમાલિકામાં હોય તો તે અર્ધી માત્રાનો છે અને વિલંબિતલયનાં ગીત કે સ્વરમાલિકામાં હોય તો તે એક માત્રાનો છે.

सा ऽ ऽ ऽ ... સ્વરની સાથે લખેલો પ્રત્યેક અવગ્રહ સ્વરને મધ્યલયમાં અર્ધી માત્રા જેટલો દીર્ઘ કરે છે. વિલંબિતલયમાં એક માત્રા જેટલો દીર્ઘ કરે છે. વિશેષ અવસ્થામાં એની નીચે માત્રાચિહ્ન કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે :— ऽ ऽ ऽ અર્ધી માત્રાના ચિહ્નથી અર્ધી
 ○ ◡ ◡̲
માત્રા જેટલો, પા માત્રાના ચિહ્નથી પા માત્રા જેટલો અને અર્ધપા માત્રાના ચિહ્નથી અર્ધપા માત્રા જેટલો દીર્ઘ બને છે.

सा̲ रे̲ ग̲ म̲ ... સ્વરની નીચે દોરેલી આડી રેખા એક માત્રાની નિશાની છે.

सा रे ग म ... સ્વરની નીચે દોરેલું પોલું મીંડું અર્ધી માત્રાની
○ ○ ○ ○ નિશાની છે.

વિલંબિતલય માધ્યમ — ... આવું દર્શાવેલું હોય ત્યાં તે ગીતમાં કે સ્વરમાલિકામાં આવેલા માત્રાચિહ્ન રહિત સ્વરોને એક એક માત્રાના માનવા.

મધ્યલય. માધ્યમ ○ ... આવું દર્શાવેલું હોય ત્યાં તે ગીતમાં કે સ્વરમાલિકામાં આવેલા માત્રાચિહ્ન રહિત સ્વરોને અર્ધી–અર્ધી માત્રાના માનવા.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सा रे ग म . . . સ્વરની નીચે દર્શાવેલો અર્ધ ચન્દ્રાકાર પા માત્રાની
◡ ◡◡◡ નિશાની છે.

सा रे ग म . . . સ્વરની નીચે દર્શાવેલા બે અર્ધ ચન્દ્રાકાર અર્ધ પા
◡◡ ◡◡◡ માત્રાની નિશાની છે.

सा रे ग . . . સ્વરની નીચે દર્શાવેલી એક આડી વક્ર રેખા ૧/૩
〰〰 માત્રાની નિશાની છે.

सा रे ग . . . સ્વરની નીચે દર્શાવેલી બે આડી વક્ર રેખા ૧/૬
〰〰〰 માત્રાની નિશાની છે.

म सा
ग् नि् . . . . જ્યાં મુખ્ય સ્વરની ઉપર બીજો સ્વર લખેલો હોય ત્યાં ઉપરના સ્વરનો સ્પર્શ કરી મુખ્ય સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ. એને કણ સ્વર કહે છે.

म ग रे . . . મીંડની નિશાની.

धपप पधपप रेरेसानिसा રાગ વિસ્તારમાં એક જ અર્ધચન્દ્રાકારમાં લખેલા બે કે તેથી વધારે સ્વરોને શીઘ્રતાથી મૂરકીના રૂપમાં ગાવા.

| એક ઊભી રેખા તાલખંડ પૂરો થયાની નિશાની છે.

|| ઊભી રેખા તાલમાં આવર્તન પૂરું થયાની નિશાની છે. ગીતમાં સ્થાયી પૂરી થયાની નિશાની છે.

||| ઊભી ત્રણ રેખા ગીતમાં અંતરો પૂરો થયાની નિશાની છે.

+ આ નિશાનીથી તાલની ખાલી (કાળ) સૂચવાય છે.

૧, ૨, ૩, ૪, ૫ ગીતમાં આ આંકડાઓથી તાલની માત્રા સૂચવાય છે. ત્યાં ત્યાં તાળી આપવાની હોય છે.

મનડા · મા · રા · શબ્દોની વચમાં દર્શાવેલાં ટપકાં શબ્દોને સ્વરોની માત્રા જેટલા દીર્ઘ કરે છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

કે. પં. વિષ્ણુદિગમ્બરજીની સ્વરલિપિના અભ્યાસીઓ માટે

૧. તાલખંડ સૂચવનારી ઊભી રેખા દોરવી.

૨. ગીતનું આવર્તન પૂરું થાય એટલે બીજું આવર્તન એની નીચે લખવું. ઓછી માત્રાના તાલવાળાં ગીતનાં બે આવર્તન એક જ પંક્તિમાં લખી શકાય.

૩. સ્થાયી અને અંતરાને નામ લખી છૂટાં પાડવાં, સળંગ ન લખવાં.

૪. વિલંબિતલયનાં ગીત કે સ્વરમાલિકામાં સર્વત્ર — એક માત્રાનું નિશાન ન દર્શાવવું પરંતુ માની લેવું કે વિલંબિતલયનો પ્રત્યેક સ્વર એક માત્રાનો છે. વળી વિલંબિતલયમાં બે ત્રણ કે ચાર માત્રા દર્શાવવા ऽ ऽ ऽ ऽ અવગ્રહો વધારવા પરંતુ ~ બે માત્રાનું નિશાન અથવા × ચાર માત્રાનું નિશાન ન વાપરવાં. તે જ પ્રમાણે મધ્યલયનાં ગીત કે સ્વરમાલિકામાં સર્વત્ર ० અર્ધી માત્રાનું નિશાન ન દર્શાવવું પરંતુ માની લેવું કે મધ્યલયનો પ્રત્યેક સ્વર અર્ધી માત્રાનો છે. તેમ જ મધ્યલયમાં – એક માત્રા ~ બે માત્રા કે × ચાર માત્રાનાં ચિહ્નો ન દર્શાવવાં. ऽ ऽ ऽ ऽ અવગ્રહોથી અર્ધી માત્રાઓ વધારી આખી માત્રાઓ ગણવી.

૫. વિલંબિતલયમાં એક માત્રાથી ન્યૂન માત્રાઓની ગણત્રી માટે એક માત્રાથી ન્યૂન માત્રાનાં ચિહ્નો દર્શાવવાં.

૬. મધ્યલયમાં અર્ધી માત્રાથી ન્યૂન માત્રાઓની ગણત્રી માટે – અર્ધી માત્રાથી ન્યૂન માત્રાનાં ચિહ્નો દર્શાવવાં.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અલંકાર

તાલ ત્રિતાલ　　　　　　　માત્રા ૧૬　　　**વિલંબિતલય. માધ્યમ-**

પહેલી માત્રા પર તાળી, પાંચમી માત્રા પર તાળી, નવમી માત્રા પર ખાલી અને તેરમી માત્રા પર તાળી આપવી.

(१) सा रे ग म | प ध नि सां | सां नि ध प | म ग रे सा ||
— — — — | — — — — | — — — — | — — — — ||
१ | ५ | + | १३

(२) रेरे सारे गग रेग | मम गम पप मप | धध पध निनि धनि |
OO OO OO OO | OO OO OO OO | OO OO OO OO |
१ | ५ | +

सांसां निसां रेंरें सांरें || रेंसां रेंरें सांनि सांसां | निध निनि
OO OO OO OO || OO OO OO OO | OO OO
१३ | १ | ५

धप धध | पम पप मग मम | गरे गग रेसा रेरे ||
OO OO | OO OO OO OO | OO OO OO OO ||
| + | १३

(३) सारेरेसा रेगगरे गममग मपपम | पधधप धनिनिध निसांसांनि सांरेंरेंसां |
◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ | ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ |
१ | ५

सांरेंरेंसांनिसांसांनि धनिनिध पधधप | मपपम गममग रेगगरे सारेरेसा ||
◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ | ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ||
+ | १३

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

તાલ ત્રિતાલ   માત્રા ૮   મધ્યલય. માધ્યમ૦

પહેલી માત્રા પર તાળી, ત્રીજી માત્રા પર તાળી, પાંચમી માત્રા પર ખાલી અને સાતમી માત્રા પર તાળી આપવી.

(૪)	सा रे ग म	प ध नि सा̍	सा̍ नि ध प	म ग रे सा ‖
	० ० ० ०	० ० ० ०	० ० ० ०	० ० ० ० ‖
	१	३	+	७

(५)	सानि ऽनि रेसा ऽसा	गरे ऽरे मग ऽग	पम ऽम धप ऽप
	⌣⌣ ⌣⌣ ⌣⌣ ⌣⌣	⌣⌣ ⌣⌣ ⌣⌣ ⌣⌣	⌣⌣ ⌣⌣ ⌣⌣ ⌣⌣
	१	३	+

निध ऽध सा̍नि ऽनि ‖	निऽ निसा̍ धऽ धनि	पऽ पध मऽ मप
⌣⌣ ⌣⌣ ⌣⌣ ⌣⌣ ‖	⌣⌣ ⌣⌣ ⌣⌣ ⌣⌣	⌣⌣ ⌣⌣ ⌣⌣ ⌣⌣
७	१	३

गऽ गम रेऽ रेग	साऽ सारे निंऽ निंसा ‖
⌣⌣ ⌣⌣ ⌣⌣ ⌣⌣	⌣⌣ ⌣⌣ ⌣⌣ ⌣⌣ ‖
+	७

તાલ એકતાલ–ચૌતાલ   માત્રા ૧૨   વિલંબિતલય. માધ્યમ-

પહેલી માત્રા પર તાળી, ત્રીજી માત્રા પર ખાલી, પાંચમી માત્રા પર તાળી, સાતમી માત્રા પર બીજી ખાલી, નવમી માત્રા પર તાળી અને અગિયારમી માત્રા પર તાળી આપવી.

(६)	ग सा	म रे	प ग	ध म	नि प	सा̍ ध
	– –	– –	– –	– –	– –	– –
	१	+	५	+	९	११

ध सा̍	प नि	म ध	ग प	रे म	सा ग ‖
– –	– –	– –	– –	– –	– – ‖
१	+	५	+	९	११

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

(७)

ग सासा	म रेरे	प गग	ध मम	नि पप	सा̍ धध
– ○○	– ○○	– ○○	– ○○	– ○○	– ○○
१	+	५	+	९	११

धध सा̍	पप नि	मम ध	गग प	रेरे म	सासा ग
○○ –	○○ –	○○ –	○○ –	○○ –	○○ –
१	+	५	+	९	११

(८)

साग गसा	रेम मरे	गप पग	मध धम	पनि निप	धसा̍ सा̍ध
○○ ○○	○○ ○○	○○○○	○○ ○○	○○ ○○	○○ ○○
१	+	५	+	९	११

धसा̍ सा̍ध	पनि निप	मध धम	गप पग	रेम मरे	साग गसा
○○ ○○	○○ ○○	○○ ○○	○○○○	○○ ○○	○○ ○○
१	+	५	+	९	११

(९)

सासागग रेरेमम	गगपप ममधध	पपनिनि धधसा̍सा̍
◡◡◡◡ ◡◡◡◡	◡◡◡◡ ◡◡◡◡	◡◡◡◡ ◡◡◡◡
१	+	५

सा̍सा̍धध निनिपप	धधमम पपगग	ममरेरे गगसासा
◡◡◡◡ ◡◡◡◡	◡◡◡◡ ◡◡◡◡	◡◡◡◡ ◡◡◡◡
+	९	११

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

તાલ એકતાલ   માત્રા ૬   મધ્યલય. માધ્યમ૦

પહેલી માત્રા પર તાળી, બીજી માત્રા પર ખાલી, ત્રીજી માત્રા પર તાળી, ચોથી માત્રા પર બીજી ખાલી, પાંચમી માત્રા પર તાળી અને છઠ્ઠી માત્રા પર તાળી આપવી.

(१०)

सा रे	ग रे	रे ग	म ग	ग म	प म
० ०	० ०	० ०	० ०	० ०	० ०
१	+	३	+	५	६

म प	ध प	प ध	नि ध	ध नि	सा̍ नि
० ०	० ०	० ०	० ०	० ०	० ०
१	+	३	+	५	६

नि सा̍	नि ध	ध नि	ध प	प ध	प म
० ०	० ०	० ०	० ०	० ०	० ०
१	+	३	+	५	६

म प	म ग	ग म	ग रे	रे ग	रे सा
० ०	० ०	० ०	० ०	० ०	० ०
१	+	३	+	५	६

(११)

साग रेग	रेम गम	गप मप	मध पध	पनि धनि	धसा̍ निसा̍
◡◡ ◡◡	◡◡ ◡◡	◡◡ ◡◡	◡◡ ◡◡	◡◡ ◡◡	◡◡ ◡◡
१	+	३	+	५	६

सा̍नि सा̍ध	निध निप	धप धम	पम पग	मग मरे	गरे गसा
◡◡ ◡◡	◡◡ ◡◡	◡◡ ◡◡	◡◡ ◡◡	◡◡ ◡◡	◡◡ ◡◡
१	+	३	+	५	६

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

તાલ ઝપતાલ   માત્રા ૧૦   વિલંબિતલય. મધ્યમ-

પહેલી માત્રા પર તાળી, ત્રીજી માત્રા પર તાળી, છઠ્ઠી માત્રા પર ખાલી અને આઠમી માત્રા પર તાળી આપવી.

(૧૨)

सा रे	सा ग रे	रे ग	रे म ग	.	ग म	ग प म	म प	म ध प	‖
— —	— — —	— —	— — —		— —	— — —	— —	— — —	
१	३	+	८		१	३	+	८	

प ध	प नि ध	ध नि	ध सां नि	.	नि सां	ध नि ध	ध नि	प ध प	‖
— —	— — —	— —	— — —		— —	— — —	— —	— — —	
१	३	+	८		१	३	+	८	

प ध	म प म	म प	ग म ग	.	ग म	रे ग रे	रे ग	सारेसा	‖
— —	— — —	— —	— — —		— —	— — —	— —	— — —	
१	३	+	८		१	३	+	८	

(१३)

सारे सारे	सागरेगरेसा	रेग रेग	रेम गम गरे	.
00 00	0·00000	00 00	00 00 00	
१	३	+	८	

गमगम	गपमपमग	अपमप	मधपधपम	‖
0000	000000	0000	000000	
१	३	+	८	

पध पध	पनिधनिधप	धनिधनि	धसांनिसांनिध	.
00 00	00 00 00	0000	00 00 00	
१	३	+	८	

धनिसांनि	सांधनिधनिध	पधनिध	निप धप धप	‖
0 00·0	0 0 00 00	0000	00 00 00	
१	३	+	८	

मप धप	धमपम पम	गमपम	पगमगमग	.
00 00	0000 00	0000	000000	
१	३	+	८	

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रे गमग	मरेग रेग रे	सारेगरे	गसारेसारेसा ‖
OOOO	OOO OOO	OOOO	OO OOOO
१	३	+	८

(१४) सामगरे रेपमग | गधपम म निधप पसांनिध | धनिसांप पधनिम |
१ | ३ | + |

मपधग गमपरे रेगमसा ‖
८

તાલ ફેરબો માત્રા ૮ **વિલંબિતલય. મધ્યમ-**

પહેલી માત્રા પર તાળી, ત્રીજી માત્રા પર તાળી, પાંચમી માત્રા પર ખાલી અને સાતમી માત્રા પર તાળી આપવી.

(१५) सा रे | रे सा | रे ग | ग रे | . | ग म | म ग | म प | प म |
१ ३ + ७ १ ३ + ७

प ध | ध प | ध नि | नि ध | . | नि सां | सां नि | नि सां | सां नि |
१ ३ + ७ १ ३ + ७

ध नि | नि ध | प ध | ध प | . | म प | प म | ग म | म ग |
१ ३ + ७ १ ३ + ७

रे ग | ग रे | सा रे | रे सा | . |
१ ३ + ७

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

(१६). सासा रेरे | गग मम | पप धध | निनि सांसां |.|
○○ ○○ | ○○ ○○ | ○○ ○○ | ○○ ○○ |
१ ३ + ७

सांसां निनि | धध पप | मम गग | रेरे सासा |
○○ ○○ | ○○ ○○ | ○○ ○○ | ○○ ○○ |
१ ३ + ७

सासासासा रेरेरेरे | गगगग मममम | पपपप धधधध |
◡◡◡◡ ◡◡◡◡ | ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ | ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ |
१ ३ +

निनिनिनि सांसांसांसां |
◡◡◡◡ ◡◡◡◡ |
७

सांसांसांसां निनिनिनि | धधधध पपपप | मममम गगगग |
◡◡◡◡ ◡◡◡◡ | ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ | ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ |
१ ३ +

रेरेरेरे सासासासा ||
◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ||
७

તાલ કેરવો માત્રા ૪ મધ્યલય. મધ્યમ૦

પહેલી માત્રા પર તાળી અને ત્રીજી માત્રા પર ખાલી દર્શાવવી.

અંતરો

(१७) सारेसाग | रेगरेम |.| गमगप | मपमध :|.|
○○○○ | ○○○○ | ○○○○ | ○○○○ |
१ + १ +

पधपनि | धनिधसां |.| सांधनिध | निपधप |.|
○○○○ | ○○○○ | ○○○○ | ○○○○ |
१ + १ +

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

धमपम | पगमग |.| म रेग रे | गसारेसा |.|
0000 | 0000 | | 0000 | 0000 | |
१ + १ +

(१८) सारेगसा रेगमप | रेगम रे गमपध |.| गमपग मपधनि |
◡◡◡◡ ◡◡◡◡ | ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ | | ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ |
१ + १

मपधम पधनिसां || सांनिधप मधपम | निधपम गपमग |.|
◡◡◡◡ ◡◡◡◡ || ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ | ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ | |
+ १ +

धपमग रेमग रे | पमग रे साग रेसा ||
◡◡◡◡ ◡◡◡◡ | ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ||
१ +

તાલ તીવ્રો અને રૂપક   માત્રા ૭   **વિલંબિતલય. મધ્યમ-**

તીવ્રા તાલમાં પહેલી માત્રા પર તાળી, ચોથી માત્રા પર તાળી અને ૬ઠ્ઠી માત્રા પર તાળી આપવી. રૂપક તાલમાં પહેલી માત્રા પર ખાલી, ચોથી માત્રા પર તાળી અને છઠ્ઠી માત્રા પર તાળી આપવી.

(१९) सा रे ग | सा रे | ग म || रे ग म | रे ग | म प ||
— — — | — — | — — || — — — | — — | — — ||
१ ४ ६ १ ४ ६

ग म प | ग म | प ध || म प ध | म प | ध नि ||
— — — | — — | — — || — — — | — — | — — ||
१ ४ ६ १ ४ ६

प ध नि | प ध | नि सां || सां नि ध | प नि | ध प ||
— — — | — — | — — || — — — | — — | — — ||
१ ४ ६ १ ४ ६

नि ध प | म ध | प म || ध प म | ग प | म ग ||
— — — | — — | — — || — — — | — — | — — ||
१ ४ ६ १ ४ ६

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प म ग | रे म | ग रे || म ग रे | सा ग | रे सा ||
— — — | — — | — — || — — — | — — | — — ||
१ ४ ६ १ ४ ६

(२०) रेसा रेसा गरे | गरे मग | मग पम ||
OO OO OO | OOOO | OOOO ||
१ ४ ६

पम धप धप | निध निध | सानि सानि ||
OOOOOO | OO OO | O O O O ||
१ ४ ६

निसा निसा धनि | धनि पध | पध मप ||
OO OO OO | OO OO | OO OO ||
१ ४ ६

मप गम गम | रेग रेग | सारे सारे ||
OOOOOO | OOOO | OO OO ||
१ ४ ६

(२१) रे रेसासा सासारे रे गग रे रे | रे रेगग ममगग | गगमम प पमम ||
◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ | ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ | ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ||
१ ४ ६

ममपप धधपप पपधध | निनिधध धधनिनि | सासानिनि निनिसासा ||
◡◡◡◡◡◡◡◡◡◡◡◡ | ◡ ◡◡◡ ◡◡ ◡ ◡ | ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ ||
१ ४ ६

सासानिनिनिनिनिसासानिनिधध | धधनिनि धधप प | प पधध पपमम ||
◡ ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ ◡◡◡ | ◡◡ ◡ ◡ ◡◡◡◡ | ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ||
१ ४ ६

ममप प ममगग गगमम | गगरे रे रे रेगग | रे रेसासा सासारे रे ||
◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ | ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ | ◡◡◡ ◡ ◡ ◡◡◡ ||
१ ४ ६

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

તાલ દાદરો માત્રા ૬ વિલંબિતલય. મધ્યમ-

પહેલી માત્રા પર તાળી અને ચોથી માત્રા પર ખાલી દર્શાવવી.

(२२) सा ग रे | रे म ग || ग प म | म ध प ||
– – – | – – – || – – – | – – – ||
१ + १ +

प नि ध | ध सां नि || नि सां ध | ध नि प ||
– – – | – – – || – – – | – – – ||
१ + १ +

प ध म | म प ग || ग म रे | रे ग सा ||
– – – | – – – || – – – | – – – ||
१ + १ +

(२३) सारे साग रेसा | रेग रेम गरे || गम गप मग | मप मध पम ||
oo oo oo | oo oo oo || oo oo oo | oo oo oo ||
१ + १ +

पध पनि धप | धनि धसां निध | धनि सांध निध | पध निप धप ||
oo oo oo | oo oo oo | oo oo oo | oo oo oo ||
१ १ १ +

मप धम पम | गम पग मग || रेग मरे गरे | सारे गसा रेसा ||
oo oo oo | oo oo oo || oo oo oo | oo oo oo ||
१ + १ +

(२४) सारेसाग रेगरेम गमगप | मपमध पधपनि धनिधसां ||
‿‿‿‿ ‿‿‿‿ ‿‿‿‿ | ‿‿‿‿ ‿‿‿‿ ‿‿‿‿ ||
१ +

सांधनिध निपधप धमपम | पगमग मरेगरे गसारेसा ||
‿‿‿‿ ‿‿‿‿ ‿‿‿‿ | ‿‿‿‿ ‿‿‿‿ ‿‿‿‿ ||
१ +

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

તાલ દાદરો (તિસ્ર જાતિ) માત્રા ૨ વિલંબિતલય. માધ્યમ-

(२५) ग रे सा | म ग रे || प म ग | ध प म ||

१ + १ +

नि̍ ध प | सा̍ नि ध || ध नि̍ सा। | प ध नि ||

१ + १ +

म प ध | ग म प || रे ग म | सा रे ग ||

१ + १ +

(२६) सा रे ग म ग रे | रे ग म प म ग ||

१ +

ग म प ध प म | म प ध नि ध प ||

१ +

प ध नि सा̍ नि ध | ध नि सा̍ नि ध प ||

१ +

प ध नि ध प म | म प ध प म ग ||

१ +

ग म प म ग रे | रे ग म ग रे सा ||

१ +

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

કલ્યાણ રાગ

શાસ્ત્રાધાર

कल्याणो यमनो विभाति सकलैस्तीव्र स्वरैर्मण्डितो।
गांधारः कथितोऽत्र वाद्यथ च संवादी निषादः स्वरः।।
शेषाः स्युस्त्वनुवादिनः क्वचिदिह स्यान्मध्यमः कोमलो।
गेयो रात्रिमुखे मनीषिभिरसौ सम्पूर्णरागाग्रणी।।

रागकल्पद्रुमांकुरे ।

કલ્યાણ (યમન) સકળ તીવ્ર સ્વરોથી શણગારેલો છે. એમાં વાદી સ્વર ગાંધાર અને સંવાદી સ્વર નિષાદ કહેલો છે — શેષ અનુવાદી સ્વરો છે. એમાં ક્વચિત્ મૃદુ મધ્યમ અલ્પ પ્રમાણમાં ગ્રહણ કરાય છે. બુદ્ધિમાન સુગાયકો આ રાગને રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે ગાવા યોગ્ય ગણે છે. આ રાગ સંપૂર્ણ છે અને પ્રધાન રાગોમાંનો એક છે.

यत्र सर्वे स्वरास्तीव्रा वादिसंवादिनौ गनी।
निशामुखे तु यमनः क्वचित् कोमल मध्यमः।।

रागचन्द्रिकायाम् ।

જેમાં સઘળા સ્વરો તીવ્ર છે. વાદી–સંવાદી ગાંધાર–નિષાદ છે. અને ક્વચિત્ મૃદુ મધ્યમને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. એવો યમન રાગ રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે ગવાય છે.

गरी निरी सगौ रिगौ पमौ गरी परी च सः।
इतीमनो भवेद् गांशो रात्र्यां प्रथमयामके।।

अभिनवरागमंजर्याम ।

ग, रे, निं, रे, सा, रेग, पमाग, रे, प, रे, सा । આવો યમન રાગ છે, જેમાં ગાંધાર વાદી છે અને જે રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે ગવાય છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

રૂપરેખા

જેવાં સર્વે સ્વરો તીવ્ર, 'ग—नि' અંશ-ઉપાંશ છે;
છે પા દુર્બલ આરોહે, ગા કલ્યાણ નિશામુખે.

કલ્યાણ રાગ કલ્યાણ થાટ – सा रे ग मा प ध नि सां માંથી જન્મેલો છે. આશ્રય રાગ છે. એનું બીજું નામ યમન છે. આ રાગ સરળ, સર્વપ્રિય અને સુપ્રસિદ્ધ છે. એનો વિસ્તાર મંદ્ર, મધ્ય અને તાર–આ ત્રણે સપ્તકોમાં કરી શકાય છે. કલ્યાણ આલાપ યોગ્ય રાગોમાંનો એક રાગ છે. એની પ્રકૃતિ ગંભીર છે.

કલ્યાણ રાગમાં તીવ્ર મધ્યમ અને શેષ શુદ્ધ સ્વરોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એના આરોહમાં સાત અને અવરોહમાં સાત સ્વરો આવતા હોવાથી એની જાતિ સંપૂર્ણ–સંપૂર્ણ છે. આ રાગનો વાદી સ્વર ગાંધાર અને સંવાદી સ્વર નિષાદ છે. વાદી સ્વર પૂર્વાંગમાં હોવાથી કલ્યાણ પૂર્વરાગ ગણાય છે. સંધિપ્રકાશ રાગો ગવાયા પછી ગવાય છે. અર્થાત્ રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે ગવાય છે. ગાંધાર સ્વર લેતી વખતે ઋષભનો કણ લેવાય છે અને તેથી રાગનું સૌન્દર્ય અત્યંત આકર્ષક બને છે. આમાં ક્વચિત્ गमग, सारेग, पमागरेग, गमग, रेसा, गमापमाग, रेगमग, रेसा । આ રીતે શુદ્ધ મધ્યમનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારે કેટલાક સંગીતજ્ઞો તેને 'યમનકલ્યાણ' કહે છે. આમ શુદ્ધ મધ્યમનો પ્રયોગ અવરોહમાં અલ્પપ્રમાણમાં વિવાદી સ્વર માની કરવાગાં આવે છે છતાં पमग । આ રીતે સરળ પ્રયોગ કરવામાં આવતો નથી એ લક્ષમાં રાખવાનું છે. ત્યાં તો पमाग । જ લેવાય છે. કલ્યાણ રાગની એક વિશેષતા એ છે કે એને ગમે તે રીતે ગાવા છતાં એનું સ્વરૂપ નષ્ટ થતું નથી. આ રાગનો પ્રારંભ અધિકતર મન્દ્ર નિષાદ સ્વરથી કરવામાં આવે છે. મન્દ્ર નિષાદથી આરંભી તાર સપ્તક પ્રતિ ગતિ કરતાં પંચમ છોડી દેવાય છે. આમ આરોહમાં પંચમ અલ્પ પ્રમાણમાં લેવાય છે અને તાનક્રિયામાં ષડ્જ અને

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

પંચમ દુર્બલ રખાય છે. જો કે આ નિયમનું સંપૂર્ણ અનુસરણ શ્રી પં. ભાતખંડેજીની પદ્ધતિમાં થતું નથી. ઉપર દર્શાવેલા કારણે આ રાગનાં આરોહ બે રીતે થાય છે. (૧) सारेग, माप, धनिसा (२) निरेग, माध, निसा । પરંતુ એટલું સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે બંનેમાં મધ્યમ તીવ્ર છે. અને જાતિ સંપૂર્ણ-સંપૂર્ણ છે.

આ રાગને મળતો રાગ યમનકલ્યાણ છે. આના ન્યાસ સ્વર सा, रे, ग, प, અને नि છે.

*   *   *

આરોહ: नि रे ग मा ध नि सा ।

અવરોહ: सा नि ध प मा ग रे सा ।।

પકડ: नि रे ग रे, प रे, नि रे सा ।

રાગવિસ્તાર

(१) ग,रे,सा, निरे ऽऽ सा, सारे निसा ऽऽ निधं, निधं, मां ऽ धं ऽ सा, निसा ऽधंनि रे ऽ सा ।

(२) सा, निरे, निरेगऽरे, निधंनिरेगऽरे, मांधंनिरेऽऽसा, निरे, गऽरे, रेगरे, सारेगऽरे, सासानिधंनिऽऽधंऽमांऽधंऽसा

(३) निरेग, रेग, निरेनिग, माऽगऽरे, निरेऽऽसा, निरेनिधंनिधंपं, निधंनिरेग, मांधंनिरेग, रेमाऽऽग, रेगऽऽरे, निरेऽऽसा ।

(४) निग, रेग, मामाग, प, माग, मागरेगऽऽनिरेग, रेगमाग, निरेगमाग, निरेगमापऽरेऽसा ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

(૫) निंरेंगमाप, गमाप, माप, धधपमाप,ऽऽमाऽग, पमाऽऽधप, निधऽऽप,

माधऽऽप, प, मापधप, मागऽऽरे, पमागऽरे, निंरेंगमापऽरेंऽसा ।

(૬) निंरेंगमाप, निध, माधऽऽप, गमाधपऽऽमाग, रेंऽनिंरेंऽऽसा, निंरेंग-

माधनिऽऽधनिऽऽमाधनिऽधऽसां, निसांऽनिधप, माग, रे, गमापमागऽ-
रेंऽनिंरेंऽऽसा ।

અંતરો

(૭) गमाधनिऽऽमाधनिऽधऽसां, रेंसांऽऽनिऽनिधमाप, माधप, गमाधप,

माग, रेंग, रेंऽसा, निंरेंगमाधनिसांऽ सांनिधनिरेंऽसां, निरेंनिगं, रेंनिसां

निरेंग, गरेंमाग, ग रें, निऽरेंसां ।

(૮) गमाधनिऽऽसां, माधनिऽरेंऽसा, रेंरेंसानिसांऽऽनिऽधऽप, माधप, माधमाप

गऽमाऽधऽपऽ धधपमापऽऽरेंऽसा, रेंगमाधनिऽरेंऽसा, निगंऽऽरेंऽसा,

माऽधऽनिऽरेंऽधनिरेंऽसा ।

સ્વરમાલિકા

त्रिताલ માત્રા ८ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

नि ध प मा	ध प रे रे	सा ऽ ग रे	ग ऽ ऽ ऽ
३	+	७	१
रे ग रे मा	ग प मा ध	प मा ग रे	निं रे सा ऽ
३	+	७	१

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नि रें गं रें	ध नि रें सां	नि ध प ऽ	रे ऽ सा ऽ	||
३	+	७	१	

અંતરો

ग मा ध सां	ऽ सां सां ऽ	सां नि ध नि	रें ऽ सां ऽ
३	+	७	१

नि गं रें गं	रें सां नि ध	नि ध प मा	ग रे सा ऽ
३	+	७	१

निं रे ग मा	ध नि रें सां	नि ध मा ध	प मा ग मा	|||
३	+	७	१	

લક્ષણગીત

રસીલી રાગિણી કલ્યાણ શુભ નામ,
તીવ્ર મધ્યમ, શુદ્ધ સ્વર સહુ માન...રસીલી
'ग' વાંદી સ્વર, 'नि' સંવાદી,
સંપૂર્ણ સ્વરની સોહે જાતિ,
પ્રથમ પ્રહરે નિશે ગાય સુજાણ...રસીલી

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

नि नि धमा प	रे ग रे सा	ग ऽ ग रे (रे)	निं रेसा निं धं
ર સી લી· ·	રા · ગિ ણી	ક · લ્યા ણ	શુ ભ· ના મ
+	७	१	३

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सा

निं रे ग रे	ग मा गमा प	मा ध पमा गरे	गधपमागरेनिंसा	‖
તી · વ્ર ·	મ · ધ્ય · મ	શુ દ્ધ સ્વ · ર ·	સ · હુ · મા · ન ·	‖
+	૭	૧	૩	

અંતરો

ग ऽ ग ऽ	मा ऽ ध प	सां ऽ सां ऽ	सां रें सां ऽ	|
ગા · વા ·	દી · સ્વ ર	નિ · સં ·	વા · દી ·	|
+	૭	૧	૩	

सां

नि ऽ नि ध	मा ध नि सां नि ध	प मा ग रे	निं रे सा ऽ	|
સં · પૂ ·	ણુ · · · સ્વ ર	તી · સો હે	જા · તિ ·	|
+	૭	૧	૩	

सा

निं रे ग रे	ग मा ध प	नि ध प मा	रें ऽ सा ऽ	‖
પ્ર થ મ પ્ર	હ રે નિ શે	ગા · ય સુ	જા · ણુ ·	‖
+	૭	૧	૩	

ધ્રુવપદ

રટ એક રામ રામ મન તું અવિરામ,
આ પતિત પાવન નામ જાણુ જીવનનો વિશ્રામ...રટ
સ્નેહે દીધું છે મંત્રનું દાન શ્રીગુરુ શિવે, કર સંમાન,
સાક્ષી સહુ વેદ પુરાણ, અનાહતે અનુભવ પ્રમાણ...રટ

ચૌતાલ માત્રા ૧૨ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

नि ध	प मा	ग मा	प ऽ	प मा	ग रे	|
ર ટ	એ ક	રા ·	મ ·	રા ·	મ ·	|
૧	+	૫	+	૯	૧૧	

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

सा

नि रे	ग रे	ग मा	प रे	नि रे	सा ऽ
ભ ·	ન ·	તું ·	અ વિ	રા ·	ભ ·
૧	+	૫	+	૯	૧૧

नि ध	नि रे	ग मा	ध प	मा ग	रे सा
આ પ	તિ ત	પા વ	ન ·	ના ·	ભ ·
૧	+	૫	+	૯	૧૧

नि रे	सा नि	ध प	मा ग	रे नि	रे सा ‖
જા ·	ણુ જી	વ ન	નો વિ	· શ્રા	· ભ ‖
૧	+	૫	+	૯	૧૧

અંતરો

ग ग	मा ध	प ऽ	सा सा	सा ऽ	रे सा
સ્ને હે	દી ધું	છે ·	મં ત્ર	તું ·	દા ન
૧	+	૫	+	૯	૧૧

नि ध	नि रे	ग रे	ग रे	सा नि	ध प
શ્રી ·	ગુ રુ	શિ વે,	કુ ર	સં ·	ભા ન
૧	+	૫	+	૯	૧૧

ध नि	ध प	मा प	ग रे	ग मा	ध प
સા ·	ક્ષી ·	સ હુ	વે દ	પુ રા	· ણુ
૧	+	૫	+	૯	૧૧

नि ध	प प	मा प	रे ग	रे नि	रे सा ‖
અ ના	હ તે	અ નુ	ભ વ	પ્ર ભા	· ણુ ‖
૧	+	૫	+	૯	૧૧

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ગીત

મારે મન્દિરે માધવ આવ્યા . . . મારે
અંતરે ભાવ્યા, પ્રેમે વધાવ્યા,
પગલે પગલે પુષ્પ બિછાવ્યાં,
આંખડીનાં આસનિયાં ઢાળ્યાં . . . મારે

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૰

સ્થાયી

निं	रे		मा
सा ऽ ग रे	ग ऽ ऽ रे	रेगमा ग गमापमा	रे ऽ सा ऽ
મા · રે મ	ન્દિ · · રે	મા · · · ધ · વ ·	આ · વ્યા ·
૭	૧	૩	+

અંતરો

		सां	
प ग प धप	सां ऽ सां ऽ	नि रें गं रें	सां नि ध प
અ · ન્તરે ·	ભા · વ્યા ·	પ્રે · મે વ	ધા · વ્યા ·
૭	૧	૩	+

			सा
गं रें सां नि	सां नि ध प	प मा ग रे	निं रे सा ऽ
પ ગ લે ·	પ ગ લે ·	પુ · ષ્પ બિ	છા · વ્યાં ·
૭	૧	૩	+

सा			
निं रे ग मा	ध नि सां रें	सां नि ध प	प मा ग रे
આં · ખ ડી	નાં · આ ·	સ નિ યાં ·	ઢા · ળ્યાં ·
૭	૧	૩	+

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ગીત

લાગ્યું રહે ચિત્ત તુજ ચરણે અહોનિશ,
ન ચઢે વિષયોનું વિષ યાચું એ જ જગદીશ...લાગ્યું
શરણે આવ્યો ભયભીત, ગાતો તારાં જ ગુણગીત,
ભક્તવત્સલ ઈશ તને દીન પર અતિ પ્રીત...લાગ્યું

ઝપતાલ માત્રા ૧૦ | વિલંબિતલય. મધ્યમ-

સ્થાયી

पधपमाप		ग	रे	सा	(सा)धं	निं	सा ऽ रे सा निं सा		
ला· · · ·		ग्युं	·	र	हे	·	चि·त्त · · ·		
१		३			+		८		

(सा)निं	रे	ग	रे	ग	मा	प	रे	ऽ	सा
तु	જ	ચ	ર	ણે	અ	હો	નિ	·	શ
१		३			+		८		

मा	ग	प	प	प	ध	नि	मा	ध	प
ન	ચ	ઢે	વિ	ષ	યો	નું	વિ	·	ષ
१		३			+		८		

ग	रे	ग	मा	ध	नि	ध	माधनिसां	निधपमा	गरेंनिंसा
યા		ચું	·	·	એ	જ	જ·ગ·	દી···	શ···
१		३			+		८		

અંતરો

ग	ग	मा	ध	प	सां	सां	नि	रें	सां
શ	ર	ણે	આ	વ્યો	ભ	ય	ભી	·	ત
१		३			+		८		

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नि ध	नि रें ग	रें सा रें सा नि सा	नि ध प
		० ० ᵕ ᵕ ᵕ ᵕ	
ગા તો	તા ・ રાં	જ ・ ગુ ・ ણ ・	ગી ・ ત
૧	૩	+	૮

			सा
नि ध	प ऽ ध प मा प	ग रे	निं रे सा
	ᵕ ᵕ ᵕ ᵕ		
ભ ・	ક્ત ・ વ ・ ・ ・	ત્સ લ	ઈ ・ શ
૧	૩	+	૮

सा			
निं रे	ग मा मा ध मा प	प रें	ग रे सा
	ᵕ ᵕ ᵕ ᵕ		
ત ને	દીન પ ・ ર ・	અ તિ	પ્રી ・ ત
૧	૩	+	૮

ગીત

ભજ મન શ્યામસુન્દર, મદનમોહન, નટનાગર,
મુરલીધર, રાધાવર, કેશવ, કરુણાસાગર. . . . ભજ
ગિરિધર, ગોવિન્દલાલ, નરહરિ, પ્રભુ, નંદલાલ,
ગોવર્ધન, ગોપાલલાલ, નિરંજન નામ નિરંતર. . . . ભજ

એકતાલ માત્રા ૬ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

सा	धं				
निं धं	निं सा	नि नि	ध मा प	रें ग	रे सा
			ᵕ ᵕ		
ભ જ	મ ન	શ્યા ・	મ ・ ・	સુ ・	ન્દ ર
૧	+	૩	+	૫	૬

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सा

नि॒ रे	ग रे	ग मा	प प	रे ऽ	सा सा
મ દ	ન મો	હ ન	ન ટ	ના ·	ગ ર
૧	+	૩	+	૫	૬

ध नि	ध प	मा प	ग मा	प मा	ग रे
મુ ર	લી ·	ધ ર	રા ·	ધા ·	વ ર
૧	+	૩	+	૫	૬

सा

नि॒ रे	ग रे	ग मा	माध निध	पमा गरे	सानि॒ सा
કે ·	શ વ	ક રુ	ણા · · ·	સા · · ·	ગ · ર
૧	+	૩	+	૫	૬

અંતરો

प ग	प प	नि ध	सां ऽ	सां सां	ऽ सां
ગિ રિ	ધ ર	ગો ·	વિ ·	ન્દ લા	· લ
૧	+	૩	+	૫	૬

नि ध	नि रें	गं रें	नि रें सां	नि ध	मा प
ન ર	હ · રિ	પ્ર ભુ	ન · · ·	ન્દ લા	· લ
૧	+	૩	+	૫	૬

नि सां	नि ध	प मा	गमापमा	ग रे ग	ऽ ग
ગો ·	વ ·	ર્ધ ન	ગો · પા ·	લ · લા	· લ
૧	+	૩	+	૫	૬

ग रे	ग मा	ध नि	माध निसां	निधपमा	गरे नि॒सा
નિ ·	રં ·	જ ન	ના · મ ·	નિ · રં ·	ત · ર ·
૧	+	૩	+	૫	૬

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

તાનમંડલ

સ્થાયીનાં આલાપતાન

		नि ध प मा	ध नि रें सां	नि ध प मा	ग रे सा ऽ
ભ જ	મ ન	શ્યા · · ·	મ · · ·	સુ · · ·	ન્દ· ર ·

		नि ध नि रें	ग रें सां ऽ	नि ध प मा	ग रे सा ऽ
ભ જ	મ ન	શ્યા · · ·	મ · · ·	સુ · · ·	ન્દ· ર ·

निं रे ग मा	ध प मा ग	मा ध नि सां	नि ध प मा	ग मा ध प	मा ग रे सा
ભ · જ ·	મ · ન ·	શ્યા · · ·	મ · · ·	સુ · · ·	ન્દ· ર ·

निं रे ग रे	मा ग प मा	ध प नि ध	सां नि रें सां	नि ध प मा	ग रे सा ऽ
ભ · જ ·	મ · ન ·	શ્યા · · ·	મ · · ·	સુ · · ·	ન્દ· ર ·

निं रे ग मा	ध नि सां ऽ	रें सां नि ध	प मा ग मा	नि ध प मा	ग रे सा ऽ
ભ · જ ·	મ · ન ·	શ્યા · · ·	મ · · ·	સુ · · ·	ન્દ· ર ·

ભ જ	મ ન	निं रे ग ग	रे सा निं सा	नि नि ध प	मा ग रे सा

ભ જ	મ ન	निं रे ग मा	ध नि सां नि	ध प मा ग	रें सां निं सा

ભ જ	મ ન	निं रे ग मा	ध नि सां रें	सां नि ध प	मा ग रे सा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ભ જ	ભ ન	प मा ग रे	ग ध प मा	ग रे ग रे	सानिंसाऽ
ભ જ	ભ ન	प मा ग मा	ग रे निं सा	नि ध प मा	ग रेनिंसा
सा ऽ	धं . निं	रे ऽ	सा ऽ	निं रे	सा ऽ
धं निं	रे ग	ऽ ऽ	रे ऽ	सा ऽ	सारेनिंसा
निं रे ग मा	प ऽ	रे ग	रे ऽ	धं निं	रे सा

નીચેની બે તાનો પૂરી કડી ગાઈને ગાવી.

निं रे ग मा	ध नि नि रे	ग मा प मा	ग रे सा नि	ध प मा ग	रेसानिंसा
૧	+	૩	+	૫	૬

निं रे ग मा	ध नि माध	नि रे ग रे	धनि सा नि	ध प मा ग	रेसानिंसा
૧	+	૩	+	૫	૬

અંતરાનાં આલાપતાન

		नि सानि ध	नि ध मा प	ग रे ग रे	सानि ध प
ગિ રિ	ધ ર	ગો . . .	વિ . -દ .	લા . . .	લ . . .

		निसा नि ध	मा ध निसा	नि रे ग रे	सा निध प
ગિ રિ	ધ ર	ગો . . .	વિ . -દ .	લા . . .	લ . . .

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नि रें गं रें | सां नि ध प | नि ध प मा | ग रे सा ऽ | निं रे ग मा | ध नि सां ऽ |
गि · रि · | ध · र · | गो · · · | वि · न्द · | ला · · · | ल · · · |

सां नि ध प | मा ग रे सा | निं रे ग ग | रे सा निं सा | निं रे ग मा | ध नि सां ऽ |
गि · रि · | ध · र · | गो · · · | वि · न्द · | ला · · · | ल · · · |

गं रें गं रें | सां नि ध प | नि नि ध प | मा ग रे सा | निं रे ग मा | ध नि सां ऽ |
गि · रि · | ध · र · | गो · · · | वि · न्द · | ला · · · | ल · · · |

गि रि | ध र | गो · | ध नि रें सां | नि ध मा प | ग मा ध प |

गि रि | ध र | गो · | मा ध मा प | रें सां नि ध | मा ध नि सां |

गि रि | ध र | गो · | मा ध नि रें | सां नि ध प | मा ध नि सां |

गि रि | ध र | गो · | मा ध नि ध | नि रें सां नि | ध प मा प |

गि रि | ध र | गो · | मा ध नि रें | गं रें सां नि | ध प मा प |

गि रि | ध र | गो · | सां ऽ | नि रें नि सां | ऽ ऽ |

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ગિ રિ	ધ ર	ગો ·	माध माप	रे ऽ	सा ऽ
ગિ રિ	ધ ર	ગો ·	मा ध	सां ऽ	नि सां ऽ

નીચેની બે તાનો પૂરી કરી કડી ગાઈને ગાવી.

नि रे गं रें	गं रें सां नि	सां नि ध प	मा ग रे सा	निं रे ग मा	धनि सां ऽ
१	+	३	+	५	६

पं पं गं रें	सांनि धनि	रें ऽ सां नि	ध प मा ग	माधनिमा	ध रेंसां ऽ
१	+	३	+	५	६

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

કેદાર રાગ

શાસ્ત્રાધાર

केदारस्त्वभिर्वणितो रिगनिधैस्तीव्रैः सदाऽलंकृतो।
वादी कोमलमध्यमो भवति संवादी च षड्जस्वरः॥
तीव्रोऽपि क्वचिदत्र मध्यम इहारोहे रिगौ वर्जितौ।
यामे च प्रथमे निशासु मधुरं वीणारवैर्गीयते॥

रागकल्पद्रुमांकुरे।

તીવ્ર ઋષભ, તીવ્ર ગાંધાર, તીવ્ર નિષાદ અને તીવ્ર ધૈવત વડે સદા શણગારેલો એ રાગ વર્ણવેલો છે. વાદી કોમળ મધ્યમ છે અને સંવાદી ષડ્જ સ્વર છે. એમાં ક્યારેક તીવ્ર મધ્યમ લેવાય છે. એના આરોહમાં ઋષભ-ગાંધાર વર્જિત છે. રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે ગવાય છે.

द्विमस्तीव्रान्यको मांश आरोहे रिगवर्जितः।
क्वचित्कोमल निर्यमि केदारः प्रथमे निशि॥

रागचन्द्रिकायाम्।

એ મધ્યમ અને શેષ સ્વરો શુદ્ધ છે. આરોહમાં ઋષભ-ગાંધાર વર્જિત છે. મધ્યમ વાદી અને ક્યારેક કોમળ નિષાદનો પ્રયોગ થાય છે. ગાનકાળ રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર છે—આવો આ કેદાર છે.

समौ मपौ धपौ मश्च पधौ पमौ पमौ रिसौ।
केदारो मांशको रात्र्यां प्रारोहे रिग दुर्बलः॥

अभिनवरागमंजर्याम्।

सा, म, मप, धपम, पधप, म, पम, रेसा—આ કેદાર છે. જેના આરોહમાં ઋષભ-ગાંધાર દુર્બળ છે. મધ્યમ વાદી છે રાત્રે ગવાય છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

રૂપરેખા

(અનુષ્ટુપ)

એ મ, શેષ સ્વરો શુદ્ધ, આરોહે रि-ग એ નથી,
म-सा મુખ્ય, નિશારંભે કેદારે મૃદુ नि કદી.

કેદાર રાગ કલ્યાણ થાટ – सा रे ग मा प ध नि सां – માંથી જન્મેલો છે. કેટલાક ગાયકો એને બિલાવલ થાટ – सा रे ग म प ध नि सां – માંથી જન્મેલો માને છે. પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ પણ એ જ પ્રકારનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. પરંતુ વર્તમાનકાળમાં અધિકાંશ ગાયકો એને કલ્યાણ થાટનો જ રાગ માને છે. કેદાર લોકપ્રસિદ્ધ અને સર્વપ્રિય રાગ છે. એની પ્રકૃતિ ગંભીર છે. એમાં શાંત, કરુણ અને શૃંગાર-રસ શોભી ઊઠે છે. આ રાગમાં કરેલી સાયંકાળ પછીની પ્રભુપ્રાર્થના હૃદયસ્પર્શી અનુભવાય છે.

કેદાર રાગના આરોહમાં ઋષભ-ગાંધાર વર્જ્ય છે અને અવરોહમાં એકલો ગાંધાર વર્જ્ય છે. કોઈ કોઈ ગાંધારને અવરોહમાં વક્ર અને દુર્બળ માને છે. આ રાગમાં ગાંધારનો પ્રયોગ કરીને રાગના સ્વરૂપનું સંરક્ષણ કરવું કઠિન છે. કારણ કે ग म प ग म रे सा લેવાથી કામોદાદિ રાગોનો આભાસ થવા માંડશે. અને म ग रे सा લેવાથી બિલાવલાદિ રાગોની છાયા જણાશે. તેથી જ સુજ્ઞ ગાયકો કેદારમાં ગાંધારને ગુપ્ત માને છે. પ્રાયઃ ગાંધારસ્વર મધ્યમ સ્વરના પ્રબળ પ્રભાવથી ઢંકાયેલો જ રહે છે. કેદારમાં બંને મધ્યમ લેવાય છે. શેષ સ્વરો શુદ્ધ છે. બે મધ્યમનો એક સાથે मा, प, ध प मा प ऽ ऽ मा ऽ ऽ म ऽ ऽ ग प, આ રીતે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે અને તે મનોરંજક ભાસે છે. છતાં તે પ્રયોગ અનિવાર્ય જ છે એવું ન કહી શકાય. આ રાગમાં કોમળ નિષાદનો વિવાદી સ્વર તરીકે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. એ પ્રયોગ ન કરવાથી રાગહાનિ થતી નથી.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

પ્રાયઃ કોમળ નિષાદનો પ્રયોગ ध नि् ध प मा प ध प म, આ રીતે કરવામાં આવે છે. આરોહમાં શુદ્ધ નિષાદનો પ્રયોગ પણ અલ્પ પ્રમાણમાં થાય છે. મોટાભાગે દ્રુતલયની તાનોના આરોહમાં શુદ્ધ નિષાદ સરળતાની દૃષ્ટિથી લેવાય છે. આ રીતે કેદાર રાગનાં આરોહ-અવરોહ સરળ રીતે થતાં નથી. આરોહમાં પાંચ સ્વરો અને અવરોહમાં છ સ્વરો લાગતા હોવાથી કેદાર રાગની જાતિ ઔડવ-ષાડવ મનાય છે. એનો વાદી સ્વર મધ્યમ અને સંવાદી સ્વર ષડ્જ છે. કોઈ કોઈ ષડ્જ વાદી અને મધ્યમ સંવાદી માને છે. વાદી પૂર્વાંગમાં હોવાથી કેદારને પૂર્વરાગમાં ગણી શકાય. એનો ગાનકાળ રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર છે. કોઈ કોઈ બીજો પ્રહર માને છે. કેદારના ચાર પ્રકાર છે; શુદ્ધકેદાર, ચાંદનીકેદાર, જલધરકેદાર અને મલૂહાકેદાર.

કેદારના સમપ્રાકૃતિક રાગો હમીર અને કામોદ છે. એના ન્યાસના સ્વર सा, म અને प છે.

આરોહ : सा, म, प, मापधनि्धपमाप, सां।

અવરોહ : सांनिधप, माप, म, प, मरे, सा ।।

પકડ : साम, मपधमापम, रेसा ।

રાગ વિસ્તાર

(१) सा, सारेऽऽसा, साम, मरेऽऽसा, सारेंनिंसाऽऽधंपं, सा, पंपंसा, धंसा,

म, म, प, मापधप म, सारेऽऽसा ।

(२) रेरेसांनिसा म, प, मापधनि्धप, मापधप म, ममप, धपम, पमऽऽ

रेसा, म, धधपमाप ,म, माप, धऽऽऽम, पमा, पधऽऽम, सा, म, प,

मरेऽऽसा ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

(३) सा, म प, माप, मापधमांपधऽऽपम, धपम, मरेऽऽसा, निरेनिसा

म, माप, पऽऽऽमधऽऽपऽऽम, ममप, पमऽऽरेऽऽसा

(४) सारेसाम, मप, पध, पऽऽऽधमा पऽऽऽम, साम, पमाधप म, प, धपम,

पधमाप साऽऽऽनिधऽऽप, मापधप मरेऽऽसा।

अंतरो

(५) म, प, मापधप, म, प प सा, निसा सारे निसा धऽऽऽप, धमा प,

साऽमाऽपऽ धमा पम, पधमाप सा, म, मरेऽऽसा, निसा रेरेसानिसा

धऽऽऽप,सा, रेसानिधप, मापधनिधप, धपम, पधमाप सा।

(६) पधमापसा, सा, सारेऽऽसा, ममरेसा, धपममरेसा, सारेनिसा

सारेनिसा मऽऽऽरेसा, रेसानिधप, मापधपम, साम, पधम, पम,

म, रेऽऽसा, म, धधपमाप मऽऽऽपऽऽऽधमापऽसा।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

સ્વરમાલિકા

એકતાલ માત્રા ૬ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

म ऽ	प ऽ	प ऽ	ध प	म ऽ	रे सा
१	+	३	+	५	६

सा सा	म म	प ऽ	प ऽ	ध नि्	ध प
१	+	३	+	५	६

मा प	ध मा	प प	म म	रे रे	सा ऽ
१	+	३	+	५	६

म म	प प	ध प	सा̍ नि	ध प	मा प ‖
१	+	३	+	५	६

અંતરો

प प	सा̍ ऽ	सा̍ सा̍	सा̍ ऽ	सा̍ रे̍	सा̍ ऽ
१	+	३	+	५	६

सा̍ म̍	म̍ रे̍	ऽ सा̍	सा̍ रे̍	सा̍ नि	ध प
१	+	३	+	५	६

मा प	ध नि्	ध प	ध प	म ऽ	म प
१	+	३	+	५	६

म ऽ	ध प	सा̍ नि	सा̍ ध	प म	रे सा ⦀
१	+	३	+	५	६

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

લક્ષણ ગીત

પ્રકટાવે દીપમાલા બાલા,
કંઠે કેદાર સૂર રસાળા. . . . પ્રકટાવે
મધ્યમવાદી, ષડ્જ સંવાદી,
બે મ, બે નિ સાધી, ગાંધાર ટાળી,
આરોહે સ્વર ઋષભ ત્યાગી. . . . પ્રકટાવે

ત્રતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યસ૦

સ્થાયી

		नि	
सा रे सा ऽ	प ऽ मा प	ध ऽ प ऽ	मा प ध प म ऽ
પ્ર કુ ટા ·	વે · દી પ	મા · લા ·	બા · · · લા ·
+	૭	૧	૩
म (over प)			म
म ऽ प ऽ	ध नि॒ ध प	म ऽ ध प	म रे सा ऽ
કું · ઠે ·	કે · દા ર	સૂ · ર ર	સા · ળા ·
+	૭	૧	૩

અંતરો

ग			
म ऽ प प	सा ऽ सा ऽ	सा ऽ सा सा	नि रे सा ऽ
મ · ધ્ય મ	વા · દી ·	ષ · ડ્જ સં	વા · દી ·
+	૭	૧	૩
ध नि सा रे	सा ऽ सा ऽ	सा नि ध प	मा ध प ऽ
બે મ બે નિ	સા · ધી ·	ગાં · ધા ર	ટા · ળી ·
+	૭	૧	૩
ग ग	म		
म ऽ म ऽ	प ऽ मा प	ध नि सा ध प	म रे सा ऽ
આ · રો ·	હે · સ્વ ર	ઋ · · ષભ	ત્યા · ગી ·
+	૭	૧	૩

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ધ્રુવપદ

શિવ સુખકર સદા સ્મર મન, શિવ વિશ્વનાથ નિરંજન,
સેવે જેને યોગંધર, સુર, મુનિ સંઘ નિરંતર....શિવ
શિવ એક જ પરમેશ્વર, વિષ્ણુ, વિરંચિ, મહેશ્વર,
અખિલ જગત શુભ શિવમય, શિવ હિતકર કરુણાકર....શિવ

ચૌતાલ માત્રા ૧૨ — વિલંબિતલય. માધ્યમ-

સ્થાયી

						नि		प	ग		
सा	सा	म	म	प	प	ध	प	म	म	रे	सा
શિ	વ	સુ	ખ	ક	ર	સ	દા	સ્મ	ર	મ	ન
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

	ग										
म	म	प	प	मा	प	ध	नि्	ध	प	मा	प
શિ	વ	વિ	શ્વ	ના	થ	નિ	·	રં	·	જ	ન
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

ध	सां	ध	मा	प	प	म	ऽ	प	म	रे	सा
સે	·	વે	જે	·	ને	યો	·	ગં	·	ધ	ર
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

				ग	ग						
पं	पं	सा	सा	म	म	रे	सा	सा	रे	सा	सा
સુ	ર	મુ	નિ	સં	ધ	નિ	·	રં	·	ત	ર
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

અંતરો

म	म	प	प	सां	ऽ	सां	सां	सां	रें	सां	सां
શિ	વ	એ	ક	જ	·	પ	ર	મે	·	શ્વ	ર
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सा												नि					
ध	ऽ	|	नि	नि	|	सां	रें	|	नि	सां	|	ध	प	|	मा	प	|
વિ	·	|	ષ્ણુ	વિ	|	રં	·	|	ચિ	મ	|	હે	·	|	શ્વ	ર	|
૧			+			૫			+			૯			૧૧		

												ग	ग				
मं	मं	|	रें	सां	|	नि	ध	|	मा	प	|	म	म	|	रे	सा	|
અ	ખિ	|	લ	જ	|	ગ	ત	|	શુ	ભ	|	શિ	વ	|	મ	ય	|
૧			+			૫			+			૯			૧૧		

ग	ग																
म	म	|	प	प	|	ध	नि॒	|	ध	प	|	म	ऽ	|	रें	सां	|||
શિ	વ	|	હિ	ત	|	ક	ર	|	ક	રુ	|	ણા	·	|	ક	ર	|||
૧			+			૫			+			૯			૧૧		

ગીત

શ્રીહરિ હવે આવો, આતુર ઉરને દ્દારો,
કૃપા વિણ ન કો આરો, મુજ દોષ, વિભો, વિસારો...શ્રીહરિ
પ્રાર્થનાથી અજાણ્યો શેં દર્શાવું મનોભાવો?
અંતર્યામી બધું જાણો, નિજનો જાણી મને નિભાવો...શ્રીહરિ

ઝપતાલ માત્રા ૧૦ — વિલંબિતલય. મધ્યમ –

સ્થાયી

ग				म													
म	ऽ	|	म	प	ऽ	|	मा	प	ध	प	म	|	सा	रे	सा	|	
શ્રી	·	|	હ	રિ	·	|	હ	·	·	·	વે	|	આ	·	વો	|	
૧			૩				+						૮				

ग	ग													
म	म	|	प	मा	प	|	ध	नि॒	|	ध	मा	प	|
આ	તુ	|	ર	ઉ	ર	|	ને	·	|	દા	·	રો	|
૧			૩				+			૮				

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प ध	प म ऽ	ध प	म रे सा
કૃ પા	વિ ણુ ·	ન કો	આ · રો
૧	૩	+	૮

प प	सां रें सां	ध प	सांसांधप मापधप ममरेसा
મુ જ	દ્દો · ષ	વિ ભો	વિ···સા···રો···
૧	૩	+	૮

અંતરો

मा	मा		नि
प ऽ	प प ऽ	सां सां	सां ऽ सां
પ્રા ·	થં ના ·	થી અ	જા · ણ્યો
૧	૩	+	૮

ध ध नि	सां ऽ रें	सांरेंसांसां नि	सां ध प
શું દ ર્	શા · યું	મ··· નો	ભા · વો
૧	૩	+	૮

मं मं मं	रें ऽ सां	नि सां	ध मा प
અં ત ર્	યા · મી	અ ધું	જા · ણો
૧	૩	+	૮

माप मापधप	सां रें सां	ध प	सांसांधप मापधप मंमरेसा
નિજ નો··	જા · ણી	મ ને	નિ···ભા···વો···
૧	૩	+	૮

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ગીત

જેની પ્રીતિ શ્રીગુરુ ચરણે લાગી
તે જ નર જગે બડભાગી . . . જેની
ગુરુ ચરણનાં નિત્ય નિવાસી,
જ્ઞાન–ભક્તિ–યોગ, મુક્તિ દાસી,
સેવકને સાંપડે અવિનાશી . . . જેની

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

ग ग	प	प	
म म प पमा	ध प म ऽ	प प म ऽ	सा रे सा ऽ
જે ની પ્રી તિ ·	શ્રી ગુ રુ ·	ચ ર ણે ·	લા · ગી ·
૧	૩	+	૭

सा ऽ म ऽ	प प मा प	धनिसारेंसांसांधप	मापधपममरेसा
તે · જ ·	ન ર જ ગે	બ · · · ડ · · ·	ભા · · · ગી · · ·
૧	૩	+	૭

અંતરો

मा		नि	
प प सां सां	सां सां ऽ सां	सां ऽ सां ऽ	सां रें सां ऽ
ગુ રુ ચ ર	ણ નાં · નિ	ત્ય · નિ ·	વા · સી ·
૧	૩	+	૭

मं रें सां ऽ	नि सां ध प	मापधनिसांधनि	सां ध प ऽ
જ્ઞા ન ભ ·	ક્તિ · યો ગ	મુ · · · ક્તિ · ·	દા · સી ·
૧	૩	+	૭

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प ध प म	ध मा प ऽ	ध निसारें सांसाधप	मा पधप ममरेसा
સે વ ક ને	સાં પ ડે ·	અ · · વિ · · ·	ના · · · શી · · ·
૧	૩	+	૭

ગીત

પ્રભુજી! આવ્યો આપને દ્વારે,
આપ વિણ કોણ દુઃખ નિવારે?...પ્રભુજી!
ભવસાગરમાં ડૂબતી નૌકા—
બીજો કોણ બચાવી તારે?
દોરી કોણ કિનારે લાવે?...પ્રભુજી!

ત્રતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

ग ग म म प ऽ	सांनिधप मापधप	म ऽ रे सा	निं रे सा ऽ
પ્ર ભુ જી ·	આ · · · વ્યો · · ·	આ · પ ને	દ્વા · રે ·
+	૭	૧	૩
सा सा म म	प ध प मा प	सां ऽ ध प	मापधप ममरेसा
આ પ વિ ણ	કો · ણ · ·	દુઃ · ખ નિ	વા · · · રે · · ·
+	૭	૧	૩

અંતરો

ग ग म म प ऽ	सां सां सां ऽ	सां सां सां ऽ	निं रें सां ऽ
ભ વ સા ·	ગ ર માં ·	ડૂ બ તી ·	નૌ · કા ·
+	૭	૧	૩

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नि सां			प
ध ऽ नि ऽ	सां ऽ रें रें	नि सां ध प	प मा ध प म ऽ
બી · જો ·	કો · ણુ બ	ચા · વી ·	તા · · · રે ·
+	૭	૧	૩

ग ग			
म ऽ म ऽ	प ध प प	म ऽ ध प	म रे सा ऽ
દો · રી ·	કો · ણુ કિ	ના · રે ·	લા · વે ·
+	૭	૧	૩

તાનમંડલ

સ્થાયીનાં આલાપતાન

सारेसासा मपमम	पधपप धपमप		
પ્ર · ભુ · જી · · ·	આ···વ્યો···	આ · પ ને	દ્વા · રે ·

सासाधप ममरेसा	रेरेसानिधपमाप		
પ્ર · ભુ · જી · · ·	આ···વ્યો···	આ · પ ને	દ્વા · રે ·

सारेसानि धपमाप	धनि्धप मापधप		
પ્ર · ભુ · જી · · ·	આ·· ·વ્યા···	આ · પ ને	દ્વા · રે ·

सासामम प प धध	पपसासाधपमाप	रेरेसानिधपमाप	मापधपममरेसा
પ્ર · ભુ · જી · · ·	આ···વ્યો··	આ·· ·પ·ને·	દ્વા··· રે···

सासाममरेसामम	पपधप ममरे सा	ममपप सासाधप	धपमप ममरेसा
પ્ર · ભુ· જી · · ·	આ···વ્યા··	આ··· પ·ને·	દ્વા··· રે···

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

પ્ર ભુ જી ·	આ···વ્યો·· ·	सारेसासापपमम	पधपप ममरेसा
પ્ર ભુ જી ·	આ···વ્યો·· ·	सासामम पपधध	पपमप ममरेसा
પ્ર ભુ જી ·	આ···વ્યો·· ·	निंसारेसा निंसामाप	धपमाप ममरेसा
પ્ર ભુ જી ·	આ···વ્યો·· ·	सासाममपपधप	सानिधपममरेसा
પ્ર ભુ જી ·	આ···વ્યો·· ·	ममरेसा ममपप	धपमप मसारेसा
निंरेंनिंसा म ऽ	म प ध मा प	म ऽ मा प	म ऽ रे सा
सारेंनिंसा म ऽ	पधमाप सा ऽ	नि ध ऽ प	म ऽ रे सा
सा म ऽ प	ध प सा ऽ	सा रेनि सा ध प	म ऽ रे सा

નીચેની તાનો પૂરી કડી ગાઈને ગાવી.

सासामम प पधध	मापसासा रे रेसानि	धपमापधनि्धप	सानिधपममरेसा
+	७	१	३
मापधनि्धपमाप	धनिसानिधपमाप	धनिसारे सानिधप	मापधप ममरेसा
+	७	१	३

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અંતરાનાં આલાપતાન

		પધमाप सां ध प	सांसांधपममरेसा
ભ વ સા ·	ગ ર માં ·	ડૂ ·બ · તી · ·	ના · · · કા · · ·
		पमाधपसांपधनि़	धपमापममरेसा
ભ વ સા ·	ગ ર માં ·	ડૂ ·બ · તી · · ·	નૌ · · · કા · · ·
		ममरेंसारेंरेंसानि	धपमापममरेसा
ભ વ સા ·	ગ ર માં ·	ડૂ ·બ ·તી · ·	નૌ · · · કા · · ·
सारेंनिंसा पधमाप	मापधपसांनिधप	सांसांरेंरेंसांसांधप	पधप प सांधप
ભ · વ · સા · · ·	ગ · ર · માં · · ·	ડૂ ·બ · તી · · ·	નૌ · · · કા · ·
सारेसासा पध प प	सांरेंसांसांममरेसा	निधपपममरेसा	पधमापसां धप
ભ · વ · સા · · ·	ગ · ર · માં · ·	ડૂ ·બ ·તી · · ·	નૌ · · · કા · ·
ભ વ સા ·	ગ ર માં ·	सासाममपपसांसां	रेंरेंसानि धपमाप
ભ વ સા ·	ગ ર માં ·	प प धनि़ धपमाप	मापधप ममरेसा
ભ વ સા ·	ગ ર માં ·	पसांधसां धपमाग्र	प पमम रेसानिंसा.
ભ વ સા ·	ગ ર માં ·	सांरेंनिसांधपमाप	सांनिधप ममरेसा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ભ વ સા ·	ગ ર માં ·	મમसारें निसांपध	मापधनि् धपमाप
ભ વ સા ·	ગ ર માં ·	रें ऽ सां ऽ	प ध प प सां ऽ
ભ વ સા ·	ગ ર માં ·	म रें ऽ सां	ध प सां ऽ
ભ વ સા ·	ગ ર માં ·	सां रेंनिसां म ऽ	रें ऽ सां ऽ

નીચેની બે તાનો પૂરી કડી ગાઈને ગાવી.

रेरेसा,रेरेसा,निंसा	धधप,धधप,माप	रेंरेंसा,रेंरेंसा,निसां	धधपपममरेसा
+	७	१	३

सांसांरेंरेंसांनिधप	ममरेसासारेनिंसा	ममपप ममरेंसा	निधपपममरेसा
+	७	१	३

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

હમીર રાગ

શાસ્ત્રાધાર

हंमीरः परिपूर्णराग इह गांधारग्रहो धांशकः ।
केचित्पांशमिमं जगुः कति परे षड्जग्रहांशं विदुः ।।
आरोहे रिनिदुर्बलो निगदितो वक्रोऽवरोहे मतो ।
रात्र्याद्यप्रहरे द्विमध्यमलसत्तीव्र स्वरै र्गीयते ।।

रागकल्पद्रुमांकुरे ।

હમીર સંપૂર્ણ રાગ છે. એમાં ધૈવત વાદી અને ગાંધાર સંવાદી છે. કોઈ કોઈ પંચમ અને કોઈ કોઈ ષડ્જ વાદી પણ માને છે. આરોહમાં ઋષભ દુર્બળ છે તથા નિષાદ પણ દુર્બળ અને વક્ર છે. અવરોહમાં ગાંધાર વક્ર માનેલો છે. બે મધ્યમ, શેષ તીવ્ર સ્વરો સહિત રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે ગવાય છે.

द्विमस्तीव्रेतरो धांश आरोहे स्वल्पपंचमः ।
ग संवादी गवक्रश्च हंमीरो निशि गीयते ।।

रागचन्द्रिकायाम् ।

બે મધ્યમ, શેષ તીવ્ર સ્વરો, ધૈવત વાદી, ગાંધાર સંવાદી, આરોહમાં સ્વલ્પ પંચમ અને અવરોહમાં ગાંધાર વક્ર છે. – આવો હમીર રાગ રાતે ગવાય છે.

सरी सगौ मधौ निधौ सनी धपौ मपौ धपौ ।
गमौ रिसौ मतः पांशौ हंमीरो रात्रिगौचरः ।।

अभिनवरागमंजर्याम् ।

सारेसा, गमध, निध, सानिधप, मापधप, गमरेसा – આ હમીર-રાગ પંચમ વાદીવાળો અને રાતે ગવાનારો માનેલો છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

રૂપરેખા

(અનુષ્ટુપ)

એ મ, શેષ સ્વરો શુદ્ધ, આરોહમાં પ સ્વલ્પ છે,
ધ–ગ મુખ્ય, ગ–નિ વક્ર, ગા હમીર નિશામુખે.

હમીર રાગ કલ્યાણ થાટ – સા રે ગ મ̇ા પ ધ નિ સાં – માંથી જન્મેલો છે. સુપ્રસિદ્ધ રાગ છે. કોઈ કોઈ એને બિલાવલ થાટ – સા રે ગ મ પ ધ નિ સાં – માંથી જન્મેલો માને છે. સંસ્કૃત ગ્રંથકારોએ હમીર, કેદાર, કામોદ, છાયાનટ ઈત્યાદિ રાગોમાં તીવ્ર મધ્યમને અગ્રાહ્ય માન્યો છે અને આ બધા રાગોને બિલાવલ થાટના માન્યા છે. પરંતુ આધુનિક હિન્દુસ્થાની પદ્ધતિમાં બંને મધ્યમના સ્પષ્ટ પ્રયોગો થાય છે. કદાચ તેથી જ આ બધા રાગો કલ્યાણ થાટના મનાતા થયા હશે. એનું એક કારણ એ પણ દર્શાવી શકાય કે એ રાગો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં કલ્યાણ સમાન ગવાય છે. હમીર રાગની પ્રકૃતિ ગંભીર છે. એમાં શૃંગાર અને વીરરસ શોભી ઊઠે છે.

હમીર રાગના આરોહમાં પંચમ સ્વર લેવાય છે. મા પ ધ નિ સાં આવો પ્રયોગ આલાપ અને તાનોમાં થાય છે તેથી પંચમ વર્જ્ય નથી એવું માની શકાય. એ મધ્યમ ગ્રહણ કરાય છે. એ મધ્યમવાળા રાગોમાં પ્રાયઃ તીવ્ર મધ્યમ અલ્પ પ્રમાણમાં લાગે છે અને તે આરોહમાં જ. કિન્તુ શુદ્ધ મધ્યમ આરોહ–અવરોહ બંનેમાં લાગે છે. શેષ સ્વરો શુદ્ધ છે. એના આરોહમાં સાત અને અવરોહમાં સાત સ્વરો લાગતા હોવાથી એની જાતિ સંપૂર્ણ-સંપૂર્ણ છે. વાદી-સ્વર ધૈવત અને સંવાદિ સ્વર ગાંધાર છે. આચાર્યશ્રી પં. ભાતખંડેજી ક્રમિક પુસ્તક ત્રીજામાં હમીરરાગનું વર્ણન લખતાં લખે છે કે "કોઈ કોઈ ગુણીજન આ રાગમાં વાદી પંચમ માને છે. આ રાગ રાત્રિગેય છે અને પૂર્વાંગવાદી છે તેથી પંચમને વાદિત્વ આપવું અધિક ઉચિત છે." પણ આ વાત તેઓશ્રીએ માત્ર રાગને સંપૂર્ણ

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

શાસ્ત્રીય બનાવવા પૂરતી જ લખી હશે. આધુનિક પ્રચારમાં વાદી ધૈવત અને સંવાદી ગાંધાર મનાય છે છતાં અપવાદ તરીકે હમીરરાગને ઉત્તરરાગને બદલે પૂર્વરાગ માની લીધો છે; અને તેથી જ રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે ગવાય છે. શુદ્ધ મધ્યમ સાથે ગાંધાર અને તીવ્ર મધ્યમ સાથે પંચમ લેવાય છે. આનો ધૈવત સ્વર આંદોલિત છે અને તેથી ઉત્તરાંગમાં કલ્યાણની છાયા જણાતી નથી. રાગની રંજકતાની અભિવૃદ્ધિ અર્થે ક્યારેક ક્યારેક અવરોહમાં ધૈવતની સાથે કોમલ નિષાદને વિવાદી તરીકે धनि्प – આ રીતે, ગ્રહણ કરાય છે.

હમીર રાગના સમપ્રાકૃતિક રાગો કામોદ અને કેદાર છે. એના ન્યાસ સ્વરો सा प અને ध છે

नि
આરોહ : सा रे ग म ध, नि सां।

અવરોહ : सां नि ध प मा प ग म रे सा ।।

नि नि
પકડ : गमध, धपमापगमरेसा

રાગવિસ્તાર

नि मा प
(१) सा, सारेऽऽसा, गमऽऽरे, गमधऽऽऽप, माप, पधमापऽऽगऽमरे, सारेसा,

सारेगमरेसा, सारेगमप गमरेसा ।

नि प प नि नि
(२) सा, रेसा, गमध, प, ग, मरे, गमधप, ग, मरे, सारेगमधऽमापगमधऽ

नि नि नि
धधमापऽऽगमधऽगमरेऽगमधऽसारेऽऽसा, गमध, धमाप, प, धपमाप

प प
गऽमरेरेगमपऽऽगमरेसा ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नि नि मा प
(३) सारेगमधऽऽऽधऽऽऽप, मापधमाप, ग, मरे, रेगमरेगमध, धधपमापऽऽ

नि मा प
गमध, गमऽऽरेऽसा, रेगमध, धऽऽऽप, मापधधमाप, गऽमऽरेऽसा।

(४) सा, रेसा, गमरेगमध, निध, प, गमरेगमध, माप, मापधमाप, गमरे,

प
गमध, धप, धपमाप, गमरे, सा।

અંતરો

मा सा नि नि नि
(५) पपगमध, निधसा, सारेनिसाऽऽधऽप, गमध, रेगमध सारेगमध,

सामा सा
निधसा, धनिसारेनिसाऽऽधऽपऽमापधनिसाधनिसाऽऽधऽपऽमापधध

प मा नि
पमाप, ग, मरे, गमध, प, ग, मरे, सा, सारेगमध, निधसा।

मा
(६) पपसा, रेसा, सा, गमप, गमरे, सा, सारेसानिसाऽऽधप, पधमापऽऽसा,

सामा नि
धनिसारेऽऽसा, रेसा, धऽपऽमाप, गमध, प, गमप, गमरेऽसा, निसगम

नि
धऽऽऽसा।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

સ્વરમાલિકા

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

	।							नि				।			
नि	सा	ध	प	मा	प	ग	म	ध	ऽ	ऽ	नि	सा	नि	ध	प
+				७				१				३			
				प				प							
मा	ध	प	ऽ	ग	ऽ	म	प	ग	म	रे	सा	सा	रे	सा	ऽ
+				७				१				३			
										।	।	।			
सा	ऽ	म	ग	प	मा	ध	प	नि	ध	सा	रे	सा	नि	ध	प
+				७				१				३			

અંતરો

मा				।	।	।		।		।	।	।	।	।	
प	ऽ	प	प	सा	सा	सा	ऽ	सा	ऽ	सा	सा	सा	रे	सा	ऽ
+				७				१				३			
।	।	।	।		।	।			।						
ग	म	रे	सा	ऽ	रे	सा	ऽ	नि	सा	ध	प	मा	प	ध	प
+				७				१				३			
प		नि						नि				।			
ग	म	ध	ऽ	रे	ऽ	ग	म	ध	ऽ	नि	ध	सा	नि	ध	प
+				७				१				३			

લક્ષણગીત

આજ સુણાવું હમીર રાગિણી,
પ્રથમ પ્રહરે પ્રકટે યામિની,
દ્રય મધ્યમ સંગે વક્ર લઈ ગ–નિ. . . . આજ
ધૈવત વાદી દીસે પ્રતાપી,
ગાંધાર શોભે શુભ સંવાદી,
વીર–ગંભીરા રસ રૂપ સ્વામિની. . . . આજ

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

प नि

मा ऽ प ध	प ध मा प ग म	ध ऽ ऽ नि	ध नि रें सां नि ध
આ • જ સુ	ણા • • • વું હ	મી • • ર	રા • • • ગિ ણી
+	૭	૧	૩

प

नि सां ध प	मा प ग म	ध पमा प ग	म रें सा ऽ
પ્ર થ મ પ્ર	હ રે પ્ર કુ	ટે • • • યા	• ભિ નિ •
+	૭	૧	૩

सा सा म ग	प मा ध प	नि ध नि सां रें	सांनि सां धपमाप ‖
દ્ર ય મ •	ધ્ય મ સં ગે	વ • • કે લ	ઈ • • ગ • ની • ‖
+	૭	૧	૩

અંતરો

मा नि नि

प ऽ प प	सां ऽ सां ऽ	सां ऽ सां सां	सां नि रें सां ऽ
ધૈ • વ ત	વા • દી •	દી • સે પ્ર	તા • • પી •
+	૭	૧	૩

ध नि ध नि	सां ऽ सां ऽ	सां रें नि सां	धं ऽ प ऽ
ગાં • ધા ર	શો • ભે •	શુ ભ સં •	વા • દી •
+	૭	૧	૩

ग म रें सां	ऽ रें सां ऽ	सांरेंनिसां ध प	धनि सां ध प ⦀
વી • ર ગં	• ભી રા •	ર • સ • રૂ પ	સ્વા • • ભિ ની ⦀
+	૭	૧	૩

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ગીત

જાઉં તન–મન વારી વારી
શ્યામસુન્દર હરિ ન્યાળી ન્યાળી. . . . જાઉં
સોહે મુખડે મોહિની ન્યારી,
મોહે આંખડી કામણગારી,
ડોલે અંગકલા મતવાલી. . . . જાઉં

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

	म	प	
धनिसारेंनिसां	ध प मा प ग म	ध प मा प ग	म रें सा ऽ
જા···ઉં·	ત·ન·મન	વારી··વા	·રી··
+	૭	૧	૩

सा ऽ म ग	प मा ध प	मापधनिसांरेंसांनि	सां ऽ ध प
શ્યા·મ સુ	ન્દ ર હ રિ	ન્યા···ળી·ન્યા·	··ળી·
+	૭	૧	૩

અંતરો

मा			
प ऽ प ऽ	सां सां सां ऽ	सां ऽ सां सां	सांनि रें सां ऽ
સો · હે ·	મુ ખ ડે ·	મો · હિ ની	ન્યા· · રી ·
+	૭	૧	૩

नि नि			नि
ध नि ध नि	सां ऽ सां सां	सां रें नि सां	ध ऽ प ऽ
મો · હે ·	આં · ખ ડી	કા · મ ણુ	ગા ·રી · ·
+	૭	૧	૩

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

म ग म रे	सा ऽ सा सा	ध नि सा ध प	धनिसानिधपमाप	‖
ડો · લે ·	અં · ગ ક	લા · · મ ત	વા · · · લી · · ·	‖
+	૭	૧	૩	

ધ્રુવપદ

હરિ! ચરણે રાખ મુજને,
વારેવારે વિનવું તુજને...હરિ!
ચઢે ના ભ્રમણે ચિત્ત રમે સ્મરણે,
એવી કૃપા કરને આવ્યો શરણે...હરિ!

તાલ તીવ્રો માત્રા ૭ — વિલંબિતલય. માધ્યમ-

સ્થાયી

मा प	ग म	ध ऽ प	ग ऽ	म रे	सा रे सा
હ રિ	ચ ર	ણે · ·	રા ·	· ખ	મુ જ ને
૪	૬	૧	૪	૬	૧

सा ऽ	म ग	प मा प	ध नि	सा ऽ	ध ध प
વા ·	રે ·	વા · રે	વિ ન	વું ·	તુ જ ને
૪	૬	૧	૪	૬	૧

અંતરો

प प	सा ऽ	सा रे सा	ध नि	सा रे	सा ध प
ચ ઢે	ના ·	ભ્ર મ ણે	ચિ ત્ત	ર મે	સ્મ ર ણે
૪	૬	૧	૪	૬	૧

सा सा	ग ग	म रे सा	नि सा	ध प	ग म रे सा
એ વી	કૃ પા	ક ર ને	આ ·	વ્યો ·	શ · ર ણે
૪	૬	૧	૪	૬	૧

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ધ્રુવપદ

તાલ તીવ્રો

સ્થાયીની દુગુણ

मा	प	ग	म	ध	ऽ	प	ग	ऽ	म	रे	सा	रे	सा
०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
હ	રિ	ચ	ર	ણે	·	·	રા	·	·	ખ	મુ	જ	ને
૪				૬				૧					

सा	ऽ	म	ग	प	मा	प	ध	नि	सा̍	ऽ	ध	ध	प
०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
વા	·	રે	·	વા	·	રે	વિ	ન	વું	·	તુ	જ	ને
૪				૬				૧					

અંતરાની દુગુણ

प	प	सा̍	ऽ	सा̍	रे̍	सा̍	ध	नि	सा̍	रे̍	सा̍	ध	प
०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
ચ	ઢે	ના	·	ભ્ર	મ	ણે	ચિ	ત્ત	ર	મે	સ્મ	ર	ણે
૪				૬				૧					

सा̍	सा̍	ग̍	ग̍	म̍	रे̍	सा̍	नि	सा̍	ध	प	ग	म	रे	सा
०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	‿	‿	०	०
એ	વી	કૃ	પા	ક	ર	ને	આ	·	વ્યો	·	શ	·	ર	ણે
૪				૬				૧						

ગીત

જય જય જય ભગવાન,
જ્ઞાનધામ, સુખ વિરામ,
મહિમાવાન મહેશાન. . . . જય
શરણાગત અમે અજ્ઞાન,
ગ્રહો પ્રભો, જીવન સુકાન,
દો શ્રી ચરણોમાં સ્થાન. . . . જય

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

એકતાલ માત્રા ૬ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

			(म)	(नि)	
ध नि सा̍	ध प	मा प	ग म	ध ऽ	ऽ प
જ · ય	જ ય	જ ય	ભ ગ	વા ·	· ન
૩	+	૫	૬	૧	+

			(प)		
मा प	ध मा	प प	ग म	रे सा	ऽ सा
જ્ઞા ·	ન ધા	· મ	સુ ખ	વિ રા	· મ
૩	+	૫	૬	૧	+

सा म	ग प	ऽ प	ध नि	सा̍रे̍सा̍नि	धपमाप
ભ હિ	ભા વા	· ન	ભ હે	શા · · ·	ન · · ·
૩	+	૫	૬	૧	+

અંતરો

(मा)	(न)				
प प	सा̍ ऽ	सा̍ सा̍	सा̍ सा̍	रे̍ सा̍	ऽ सा̍
શ ર	ણુ ·	ગ ત	અ મે	અ જ્ઞા	· ન
૩	+	૫	૬	૧	+

(सा̍)	(नि)			(सा̍)	
ध नि	ध नि	सा̍ रे̍	नि सा̍	ध प	मा प
અ હો	પ્ર ભો	જી ·	વ ન	સુ કા	· ન
૩	+	૫	૬	૧	+

(मं̍)					
ग म	रे̍ सा̍	नि सा̍	ध प	मापधनि	धपमाप
હો ·	શ્રી ·	ચ ર	ણ માં	સ્થા · · ·	ન · · ·
૩	+	૫	૬	૧	+

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

તાનમંડલ

સ્થાયીનાં આલાપતાન

			ग म ध ध	मा प ग म	रेंसानिंसा
			◡ ◡ ◡ ◡	◡ ◡ ◡ ◡	◡ ◡ ◡ ◡
જ · ય	જ ય	જ ય	ભ · ગ ·	વા · · ·	ન · · ·

			ग म ध नि	सां नि ध प	ग म रे सा
			◡ ◡ ◡ ◡	◡ ◡ ◡ ◡	◡ ◡ ◡ ◡
જ · ય	જ ય	જ ય	ભ · ગ ·	વા · · ·	ન · · ·

			ग म ध नि	सां रें सां नि	ध प मा प
			◡ ◡ ◡ ◡	◡ ◡ ◡ ◡	◡ ◡ ◡ ◡
જ · ય	જ ય	જ ય	ભ · ગ ·	વા · · ·	ન · · ·

ग मधनि	सां रें निसां	ध प मा प	ध निसांनि	ध प मा प	गम रे सा
◡◡◡◡	◡ ◡ ◡ ◡	◡ ◡ ◡ ◡	◡ ◡ ◡ ◡	◡ ◡ ◡ ◡	◡◡◡◡
જ · ય ·	જ · ય ·	જ · ય ·	ભ · ગ ·	વા · · ·	ન · · ·
૩	+	૫	૬	૧	+

ध ध मा प	ग म रे सा	सा रे ग म	ध ध मा प	ग म प प	ग म रेसा
◡ ◡◡ ◡	◡ ◡ ◡ ◡	◡ ◡ ◡ ◡	◡ ◡ ◡ ◡	◡ ◡ ◡ ◡	◡◡◡◡
જ · ય ·	જ · ય ·	જ · ય ·	ભ · ગ ·	વા · · ·	ન · · ·
૩	+	૫	૬	૧	+

જ · ય	જ ય	જ ય	ग म ध प	ग म रे सा	सा रे गम
			◡ ◡ ◡ ◡	◡ ◡ ◡ ◡	◡ ◡ ◡◡

જ · ય	જ ય	જ ય	प ध मा प	ग म रे सा	सा रे गम
			◡ ◡ ◡ ◡	◡ ◡ ◡ ◡	◡ ◡◡

જ · ય	જ ય	જ ય	ध़ निसांरें	सां नि ध प	ग मरे सा
			◡ ◡ ◡ ◡	◡ ◡ ◡◡	◡◡◡◡

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

જ · ય | જ ય | જ ય | सां नि ध प | रें रें सां नि | ध प मा प |

જ · ય | જ ય | જ ય | सां रें सां नि | ध प मा प | गम रे सा |

सा रे | ग म | ध ध | मा प | ग म | रे सा |

ग म | ध ध | मा प | सां नि | ध प | मा प |

गमधनि | सां नि | ध मा प | ग म | ध ऽ | प ऽ |

નીચેની તાનો પૂરી કડી ગાઈને ગાવી.

सा रे ग म | ध नि सां रें | गं मं रें सां | सां रें सां नि | ध प मा प | गम रे सा |
३ + ५ ६ १ +

सा रे ग म | ध नि सां रें | गं मं पं पं | गं मं रें सां | नि ध मा प | गम रे सा ||
३ + ५ ६ १ +

અંતરાનાં આલાપતાન

| | | सां रें सां नि | ध प मा प | ध नि सां ऽ |
શ ર | ણા · | ગ ત | અ · ભે · | અ · જ્ઞા · | · · ન · |

| | | ध नि सां रें | सां नि ध प | ग म ध प |
શ ર | ણા · | ગ ત | અ · ભે · | અ · જ્ઞા · | · · ન · |

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

			सा रे नि सा	प ध मा प	गम रे सा
			◡ ◡ ◡◡	◡◡◡ ◡	◡◡◡◡
શ ર	ણા ·	ગ ત	અ · ભે ·	અ · જ્ઞા ·	· · ન ·

सा रे सा नि	ध प मा प	ध नि सा नि	ध प मा प	ध ध मा प	गम रे सा
◡◡◡ ◡	◡◡◡ ◡	◡◡◡ ◡	◡◡◡ ◡	◡◡◡ ◡	◡◡◡◡
શ · ર ·	ણા · · ·	ગ · ત ·	અ · ભે ·	અ · જ્ઞા ·	· · ન ·
૩	+	૫	૬	૧	+

ग म रे सा	सा रे सा नि	ध प मा प	रे रे सा नि	ध प मा प	गम रे सा
◡◡ ◡◡	◡◡◡◡	◡◡◡◡	◡◡◡ ◡	◡◡◡ ◡	◡◡◡◡
શ · ર ·	ણા · · ·	ગ · ત ·	અ · ભે ·	અ · જ્ઞા ·	· · ન ·
૩	+	૫	૬	૧	+

શ ર	ણા ·	ગ ત	सा रे ग म	ध नि सा ऽ	ध प मा प
			◡ ◡◡◡	◡ ◡◡◡	◡◡◡◡

શ ર	ણા ·	ગ ત	ग म ध ध	मा प सा नि	ध प मा प
			◡◡◡◡	◡◡◡ ◡	◡◡◡◡

શ ર	ણા ·	ગ ત	ग म ध नि	सा नि ध प	ध नि सा ऽ
			◡◡◡ ◡	◡ ◡◡◡	◡◡◡◡

શ ર	ણા ·	ગ ત	ध प मा प	ग म प प	गम रे सा
			◡◡◡ ◡	◡◡◡◡	◡◡◡◡

શ ર	ણા ·	ગ ત	ध ध प प	ग म ध प	ग·म रे सा
			◡◡◡◡	◡◡◡◡	◡◡◡◡

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सां ऽ	ऽ ऽ	ध मा प	ग म	ध ऽ	नि सां	
सां रें	सां नि	ध प	ग म	ध ऽ	निध सां	
सां ऽ	ध नि सां	ध प	ग म	ध मा प	गम रे सा	

નીચેની બે તાનો પૂરી કડી ગાઈને ગાવી.

सारे सासा	ग म प प	ग म रे सा	ग म ध ध	प प मा प	गम रे सा
३	+	५	६	१	+

धनि सांनि	ध प मा प	गं मं रें सां	सां रें सांनि	ध प मा प	गम रे सा
३	+	५	६	१	+

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

બિહાગ રાગ

શાસ્ત્રાધાર

विहंग इह गीयतेममृदुरन्यतीव्रस्वरो
रिधौ त्यजति रोहणे स्पृशति चावरोहे पुनः ।।
तथा निगदितौ गनी रुचिरवादिसंवादिनौ ।
निशीथसमये सदा श्रुतिमनोहरं गीयते ।।

रागकल्पद्रुमांकुरे ।

બિહાગમાં મૃદુ મધ્યમ અને શેષ તીવ્ર સ્વરો છે. આરોહમાં ઋષભ–ધૈવત વર્જ્ય છે કિન્તુ અવરોહમાં લેવાય છે. વાદી–સંવાદી ગાંધાર–નિષાદ છે. ગાનકાળ રાત્રિ.

मृदुर्म इतरे तीव्रा वादिसंवादिनौ गनी ।
आरोहे रिधहीनोऽयं विहंगस्तु निशीथगः ।।

रागचन्द्रिकायाम् ।

મૃદુ મધ્યમ અને શેષ સ્વરો તીવ્ર છે. વાદી–સંવાદી ગાંધાર-નિષાદ છે. આરોહમાં ઋષભ-ધૈવત વર્જ્ય છે. આવો આ બિહાગ રાત્રે ગવાય છે.

निसौ गमौ पनी सनी धपौ गमौ पगौ मगौ ।
रिसाविति विहंगः स्यान्नक्तं रोहेऽरिधोंऽशगः ।।

अभिनवरागमंजर्याम् ।

निंसा, ग, मप, निसां, निधप, गमप, गमग, रेसा । આ બિહાગ છે. અવરોહમાં ઋષભ-ધૈવત વર્જ્ય છે. વાદી ગાંધાર છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

રૂપરેખા

(અનુષ્ટુપ)

બે 'म', શેષ સ્વરો શુદ્ધ, 'ग–नि' અંશ-ઉપાંશ છે,
આરોહે વર્જ્ય 'रे–ध' ગાય રાતે બિહાગને.

બિહાગ રાગ બિલાવલ થાટ – सा रे ग म प ध नि सां – માંથી જન્મેલો છે. કોઈ કોઈ એને કલ્યાણ થાટ – सा रे ग मा प ध नि सां – માંથી જન્મેલો માને છે. આજ રાગને સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં 'વિહંગ' નામે ઓળખાવેલો છે. આ રાગ લોકપ્રસિદ્ધ અને પ્રાચીન છે. એમાં કરુણ–શૃંગારરસ દીપી ઊઠે છે. એની પ્રકૃતિ ગંભીર છે.

બિહાગરાગમાં બે મધ્યમ અને શેષ શુદ્ધ સ્વરો છે. પહેલાંના ધ્રુવપદ ગાયકો આ રાગમાં તીવ્ર મધ્યમનો પ્રયોગ કરતા ન હતા, પરંતુ તે પછી ખ્યાલ ગાયનમાં તીવ્ર મધ્યમનો પ્રયોગ થવા માંડ્યો. આજે પ્રચારમાં તીવ્ર મધ્યમનો પ્રયોગ એવી ભૂમિકા પર પહોંચ્યો છે કે प मा ग म ग। આ સ્વરસમૂહ રાગની પકડ મનાય છે. અને તેથી જ આ રાગને કેટલાક કલ્યાણ થાટનો માનવા લાગ્યા છે નહિ તો આ રાગ બિલાવલ થાટનો જ મનાતો હતો. જો કે તીવ્ર મધ્યમનો પ્રયોગ ન કરવા છતાં આ રાગની સંપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ થઈ શકે છે. પરંતુ કેટલાક ગાયકો એને બે મધ્યમ સહિત જ ગાય છે. વિવાદી સ્વરૂપે ગ્રહણ કરાયેલો આ તીવ્ર મધ્યમ રાગની રંજકતામાં અતિવૃદ્ધિ કરનારો હોવાથી તે રાગના નિયમિત સ્વરના સ્થાને ગોઠવાઈ ગયો છે. બિહાગ રાગના આરોહમાં ઋષભ-ધૈવત વર્જ્ય છે. પરંતુ એમને અવરોહમાં દુર્બલ રાખીને લેવામાં આવે છે. જો અવરોહમાં ઋષભ-ધૈવતને પ્રબળ રાખવામાં આવે તો બિલાવલની છાયા જણાય છે. કોઈ કોઈ ગાયકો ઋષભ-ધૈવતને અવરોહમાં પણ વર્જ્ય રાખી રાગના સ્વરૂપને અખંડ રાખે છે. આના આરોહમાં પાંચ સ્વરો અને અવરોહમાં સાત સ્વરો લાગતા

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

હોવાથી એની જાતિ ઔડવ-સંપૂર્ણ છે. રાગનો વાદી સ્વર ગાંધાર છે અને સંવાદી સ્વર નિષાદ છે, વાદી સ્વર પૂર્વાંગમાં હોવાથી બિહાગ રાગની ગણના પૂર્વરાગમાં થાય છે. એનો ગાનકાળ રાત્રિનો બીજો પ્રહર છે. सा, ग, प, અને नि ન્યાસ સ્વરો છે. એનો સમપ્રાકૃતિકરાગ યમનકલ્યાણ છે.

આરોહ : ऩि सा ग म प नि सां।

અવરોહ : सां नि ध प मा ग म ग, रे ऩि सा

પકડ : ऩिसागमपमागमग, रेऩिसा

રાગ વિસ્તાર

(૧) ऩिसागऽरेऩिसा, ऩिऽऽऽसा, ऩिऽऽऽप़, प़ऩि, ऩिसा, प़ऩिसागऽऽगऽरेऩिसा, साऽऩिसागऽरेऩिसा, सामग, पमागमग, रेऩिसा।

(२) सा, रेसाऩिसाऽऽगऽसाग, सागमग, सागमपऽऽमागमग, गमपधगमग, रेऩिसा, प़ऩिसागमपऽऽमाऽगमग, गमपनि धमापऽमागमग, ऩिसागम-पऽमाऽगमग, रेऩिसा।

(३) ऩिसागमपऽधपमपऽऽमाऽगमग, ममग, पपमागमग, गमपधगमग, सागमपऽऽप़ऩिसागमप, गमपनिऽऽऽऽप, प धपमाप माऽऽगमग, सागम सागमपऽमाऽगमग, गऽऽरेऩिसा।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitization by eGangotri

(४) निंसागमपगमपनि, निऽऽऽप, माप पधमापऽऽनिऽऽऽधमापनिऽऽऽऽमाप

धधपमाप, निऽऽऽसा, रेंसानिसानि, गमपसानिऽऽऽसा, निसा।

અંતરો

(५) गमपनि, निसा, गमपसाऽऽनिसा, रेंसानिसानि, पनिसानि, पमागमप-

निसानि, पनिसारेंसानि, पमागमगरेंसानिं, निंसागमपनि, साऽनिसा।

(६) गमपनिऽऽऽऽसा, निसाऽऽगऽऽऽरेंनिसा, पनिसागऽऽरेंनिसा, मगऽऽरेंनिसा,

पऽमाऽगमग, रेंनिसा, निऽऽऽपमागमग, पधमापऽऽमागमग, रेंनिंसा,

गमपगमपनिऽऽऽसा।

સ્વરમાલિકા

ત્રિતાલ ભાત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

सा निं सा म ३	ग प मा ध +	प मा ग म ७	ग ऽ ऽ रे १
सा निं ऽ ऽ ३	पं ऽ निं ऽ +	सा ग म प ७	ग म ग ऽ १
प नि सा रें ३	नि सा नि ध +	प मा ग म ७	ग रे निं सा १

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અંતરો

ग म ग म	प प नि नि	सां सां सां सां	नि ऽ रें सां
३	+	७	१
सां ग ग म	ग रें नि सां	नि मा प ध	ग म ग रे
३	+	७	१

લક્ષણગીત

સુન્દર રાગ બિહાગ સોહે,
મધુ મધ્યમ દ્વય જનચિત્ત ચોરે,
આરોહે રિ–ધ સંગતિ છોડે . . . સુન્દર
વાદી ગાંધાર ને 'નિ' સંવાદી
પ્રથમ પ્રહરે નિશે ગાય સુભાગી . . . સુન્દર

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

निसांनिधपमप	ग मपमा ग म	ग ऽ ऽ रे	ऩि रे सा ऽ
सु· ··न्द·र	रा · · · ग बि	हा · · ग	सो · हे ·
+	७	१	३
पं पं निं ऽ	सा सा ग म	ध मा प ग म	ग रे सा निं
म धु म ·	ध्य म द्व य	ज · न चि त्त	चो · रे ·
+	७	१	३
सा ऽ ग म	प ऽ नि ध	सां ऽ नि ध	मा ध मा प ग म
आ · रो ·	हे · रि ध	सं · ग ति	छो · · · डे ·
+ –	७	१	३

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અંતરો

प	मा	नि	
ग म ग म	प ऽ नि नि	सा ऽ सा ऽ	सा रे सा ऽ
વા · દી ગાં	ધા · ર ને	નિ · સં ·	વા · દી ·
+	૭	૧	૩

प नि सा ग	रे सा नि सा	प नि सा रे	सानिधप मगरेसा
પ્ર થ મ પ્ર	હ રે નિ શે	ગા · ય સુ	ભા · · · ગી · · ·
+	૭	૧	૩

ગીત

ઓ નન્દલાલા મુરલીવાલા,
ભક્તોની ઉર-આંખના તારા,
લાગો છો મને વહાલા વહાલા . . . ઓ નન્દલાલા
મોર-મુકુટ સોહે, કંઠે વનમાલા,
તીલક ભાલે, આંખે અમીધારા,
પીતવસન પ્રભો જશોમતિજાયા . . . ઓ નન્દલાલા

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

ग म प सा	नि ऽ ध मा प	ग म ग म प मा	गमग रे सानिंसा
ઓ · ન ન્દ	લા · લા · ·	મુ ર લી · · ·	વા · · · લા ·
૭	૧	૩	+

निं	म		
पं ऽ निं ऽ	सा ऽ ग म	ग म प ध ग म	ग रे सा ऽ
ભ · ક્તો ·	ની · ઉ ર	આં · · · ખ ના	તા · રા ·
૭	૧	૩	+

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

	मा		
सा ऽ ग म	प ऽ नि सां	निसां निध पमाप	गमगरे सानिंसा
ला · ગો ·	છો · મ ને	વહા · ·લા · ·	વહા · ·લા · ·
૭	૧	૩	+

અંતરો

मा			
प ऽ नि नि	सां सां सां सां	नि सां रें सां	नि ध सां नि
મો · ર મુ	કુ ટ સો હે	કું ઠે વ ન	મા · લા ·
૭	૧	૩	+

सां गं गं मं	गं रें निं सां	प ध प म	ग रे सा ऽ
તિ લ ક ભા	· લે આં ·	એ · અ મી	ધા · રા ·
૭	૧	૩	+

सा			
निं सा ग म	प प नि सां	नि रें सां नि	ध प म ग
પી · ત વ	સ ન પ્ર ભો	જ શો મ તિ	જા · યા ·
૭	૧	૩	+

ગીત

ચરણકમલે દેજો વાસ, ઉરે આ એક જ આશ,
ચરણનો છું દાસ, હરિ! કરશો ન નિરાશ ... ચરણ
માયા નચાવે નાચ, આપ જ ગ્રહો હવે હાથ,
અનાથના છો નાથ – સ્વામી સુણો મુજ વાત ... ચરણ

ઝપતાલ માત્રા ૧૦ — વિલંબિતલય. માધ્યમ-

સ્થાયી

नि रें सां ऽ ऽ	नि धप ऽ ऽ प	पधमापगमप ऽ	ग म ग ऽ ऽ रे सा
ચ ર · · ·	ણ ક · · · મ	લે · · · દે · · ·	જો · વા · · · સ
૧	૩	+	८

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निं		म		
पं	निं	सा ग म	प मा	ग म ग
ઉ	રે	આ એ ·	ક જ	આ · શ
૧		૩	+	૮

सा	सा	निं सा ग	ऽ रे निं सा ऽ	म ग ऽ
ચ	ર	ણ નો છું	· દા · · ·	· સ ·
૧		૩	+	૮

प				
ग	म	प नि सां	नि ध मा प ऽ	गमपमागमगरे सानिंसा ऽ
હ	રિ	ક ર શો	ન · · · ·	નિ···રા···શ ···
૧		૩	+	૮

અંતરો

			नि	
प	ऽ	प नि नि	सां ऽ	रें सां नि ऽ ऽ सां
મા	·	યા ન ચા	વે ·	ના · · · · ચ
૧		૩	+	૮

नि	नि	नि नि सां	निसां रें सांनि	ध प मा प ग म प नि सां
આ	પ	જ ગ હો	હ · · · વે	હા · · · થ · · · ·
૧		૩	+	૮

		मं		
सां	गं	मं गं ऽ	रें नि सां ऽ ऽ	नि ध मा प ऽ प
અ	ના	થ ના ·	છો · · · ·	· ના · · · થ
૧		૩	+	૮

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri


```
सां    नि | मा  प   ध | ग      म | ग  रे  सा  निं  ऽ  सा |
स्वा   मी | सु  ·  णो | मु     ज | वा  ·   ·   ·   ·   त |
१          ३           +          ८
```

ગીત

વિ સ રે ના વ ન વિ હા રી,
મ ન મો હ ન મુ ર લી ધા રી. . . . વિસરે
નીતરે નેણાં, ઉરે વ્યથા કારી,
ન જાણે શું મુરારી? જે છે અંતર્યામી. . . . વિસરે

તાલ રૂપક માત્રા ૭ — વિલંબિતલય. મધ્યમ-

સ્થાયી

```
म
ग म प | नि सां | नि प || पधमाप गम | ग    ऽ | रेनिंसा ऽऽ |
वि स रे | ·  ना | ·  · || व· · ·नवि | हा   · | री· · ·    |
+         ४       ६       +            ४        ६

निं       म                 मा
पं निं सा | ग   म | प प || पनिसारेंनिसा | नि धमापऽ | सांनिधपमगरेसा ||
म · न   | मो  · | ह न || मु · · · र ·  | ली · · · · | धा · · ·री · · · ||
+          ४      ६      +                ४            ६
```

અંતરો

```
म
ग म प | नि  सां | ऽ सांरेंनिसां || नि धमापऽऽ | नि   प | सां    नि |
नीत रे | ·   ने | · णां · ·    || उ रे · · · · | व्य था | का    री |
+         ४        ६                +              ४        ६
```

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सागम	प मा	ग म ग	ग रेनिसा ऽ सा	पधमापग	म ग
		० ०	◡◡◡◡	◡◡◡◡	
નજાણે	શું મુ	રા · રી	જે· · · · છે	અં·તર્યા	· મી
+	૪	૬	+	૪	૬

તાનમંડલ

સ્થાયીનાં આલાપતાન

			पमागम गरेनिंसा सारेनिंसा	ग ऽ	रेनिंसाऽऽ
			◡◡◡ ◡◡◡◡ ◡◡◡◡		◡◡◡
વિસ રે	· ના	· ·	વ··· ન··· વિ···	હા ·	રી····

			पधमाप निनिधप मगरेसा	ग ऽ	रेनिंसाऽऽ
			◡◡◡ ◡◡◡ ◡◡◡		◡◡◡
વિસ રે	· ના	· ·	વ··· ન···વિ···	હા ·	રી· · ·

			पनिसारे सानिधप मगरेसा	ग ऽ	रेनिंसाऽऽ
			◡◡◡◡ ◡◡◡ ◡◡◡		◡◡◡
વિસ રે	· ના	· ·	વ · ·· ન ··· વિ···	હા ·	રી· · ·

નીચેની બધી તાનો ગાઈને ‘વન વિહારી’ ગાવું.

निंसागम पनिसानि धपमग	रेसानिंसा निंसागग	रेसानिंसा निंसागम
◡◡◡ ◡◡◡◡ ◡◡◡	◡◡◡◡ ◡◡◡	◡◡◡◡ ◡◡◡
વિ· ··સ · · · રે···	· · · · ના· ··	· · · · · · · ·

निंसागम पमागम गरेनिंसा	पनिसा रे सानिध प	मगरेसा निंसागम
◡◡◡◡◡◡ ◡◡◡	◡◡◡◡ ◡◡◡	◡◡◡ ◡◡◡
વિ···સ··· રે···	···· ····	···· ····

निंसागम पनिधप मगरेसा	निंसागम पनिसानि	धपमग रेसानिंसा
◡◡◡ ◡◡◡ ◡◡◡	◡◡◡ ◡◡◡◡	◡◡◡ ◡◡◡◡

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निंसागम पनिसारें सांनिधप	मगरेसा निंसागग	रेसानिंसा निंसागम
निंसागम पनिसांऽ गरेंसानि	धपमग रेसानिंसा	निंसागग रेसानिंसा
निंसागम पनिसांऽ गंमंपंमा	गंमंगं रें सांनिधप	निनिधप मगरेसा
सारेंनिसां पधमाप गमपनि	सांनिधप मगरेसा	निंसागग रेसानिंसा
गसामग पमाधप मापनिनि	धपमग रेसानिंसा	निंसागग रेसानिंसा
गसामग पमापध मापगम	गरेनिंसा निंसागम	पनिधप मगरेसा

પૂરી કડી ગાઈને નીચેના આલાપ ગાવા.

ग ऽ रेंनिसा ऽ	निं सा	ग म	ग ऽ रे निंसा ऽ	पं निं	सारेसानिंसा
+	४	६	+	४	६
सां नि धमापऽ	ऽ मा	ग म	ग ऽ रेंनिंसा ऽ	निं सा	ऽ गम पमा
+	४	६	+	४	६
पं निं सा	म ग	ऽ रेनिंसाऽ	प मा प	ग म	ग रेनिंसाऽ
+	४	६	+	४	६

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અંતરાનાં આલાપતાન

			सानिधप मगरेसा सामग प	नि प	सा नि
નીતરે	· ને	·ણું···	ઉ ··· રે ··· ····	વ્યથા	કા રી

			पमागम गऽरेसा गमपनि	नि प	सा नि
નીતરે	· ને	·ણું···	ઉ ··· રે ··· ····	વ્ય થા	કા રી

			पऽगम ग ऽ रे सा निऽधप	नि प	सा नि
નીતરે	· ને	·ણું···	ઉ ··· રે ·· ····	વ્ય થા	કા રી

નીચેની પ્રત્યેક તાન પછી 'ઉરે વ્યથા કારી' ગાવું.

निंसागम पनिसारे सानिधप	मगरेसा निंसागग	रेसानिंसा गमपसा
ની···ત···રે···	····ને···	····ણું···

गगरेसा निंसागम पपमग	रेसानिंसा पनिसानि	धपमाप गमपसा
ની··· ત··· રે···	····ને···	···· ણું···

निंसागम पमागम गरेनिंसा	पमागम गरेनिंसा	निंसागम प निसा रे

निंसागम पमाप ध मा पगम	गरेनिंसा पमागम	ग रे निंसा निंसागम

निंसागम पनिसारे सानिधप	मगरे सा गमपनि	सानिध प मग रेसा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गमपनि सांनिधप मापगम | गरेनिंसा निंसागम | प मागम ग रे निंसा |

निंसागम पनिसांऽ गमपमा | गरेसानी सारेसानि | ध प म ग रेसानिंसा |

सामगप माधपमा गमग रे | सांनिंसाऽ पमापमा | ग म ग रे सानिंसा ऽ |

पमागम पनिसांनि धपम ग | रेसानिंसा पमापमा | गम ग रे सानिसा ऽ |

सां ऽ ऽ | नि प | नि सां || पधमाप ऽमा | गमपनि ऽ | सांनिसां ऽऽ |
\+ ४ ६ + ४ ६.

निंसागम पनिसांऽ ऽ | गमपसां ऽ | सां ग || रेंनिसां ऽऽऽ | प नि | सां ऽ |
\+ ४ ६ + ४ ६

सां ऽ ऽ | पनिसांगं ऽ | रेंनिसां ऽ ऽ || धपमाप गम | ग रेसानिंसा | गमपनि सां |
\+ ४ ६ + ४ ६

* * *

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

માંડ રાગ

શાસ્ત્રાધાર

अथ मेवाडदेशीयो मांड रागः प्रकीर्तितः।
षड्ज ग्रहांशकन्यासः संपूर्णः सार्वकालिकः॥
निषादर्षमगांधारधैवतास्तीव्रसंज्ञकाः।
मध्यमः कोमलश्चात्र संवादी पंचमः स्वरः॥
आरोहे दुर्बलावत्र स्वरावृषभधैवतौ।
अवरोहे वक्रता च निषादे कंपनं स्मृतम्॥

संगीतसुधाकरे ।

(૧) મેવાડ દેશીય માંડ રાગ કહેવાય છે, જેમાં ગ્રહ, અંશ અને ન્યાસ સ્વર ષડ્જ છે. જેની જાતિ સંપૂર્ણ-સંપૂર્ણ છે અને જે સાર્વકાલિક છે. (૨) ઋષભ-ગાંધાર, ધૈવત અને નિષાદ તીવ્ર છે. માત્ર મધ્યમ કોમળ છે. સંવાદી પંચમ સ્વર છે. (૩) આરોહમાં ઋષભ-ધૈવત સ્વર દુર્બળ અને અવરોહમાં વક્ર છે. નિષાદ પર કંપન સૂચવાયું છે.

सगौ रिमौ गपौ मधौ पनी धसौ सधौ निपौ।
धमौ पगौ भवेद्वक्रं सांशं मांड स्वरूपकम्॥

अभिनवरागमंजर्याम् ।

सा ग रे म ग प म ध प नि ध सां, सां ध नि प ध म प ग — આ માંડનું સ્વરૂપ વક્ર અને ષડ્જ અંશાળુ છે.

રૂપરેખા

(અનુષ્ટુપ)

દુર્બલ રે-ધ આરોહે વક્રે તે અવરોહમાં,
મૃદુ મ, શેષ સૌ તીવ્ર, સા-પ પ્રધાન, ગા સદા.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

માંડ રાગ બિલાવલ થાટ – सा रे ग म प ध नि सां — માંથી જન્મેલો છે. આ રાગનું ઉત્પત્તિ સ્થાન માળવા અને રાજપૂતાના પ્રાન્ત મનાય છે. વર્તમાનકાળમાં પણ ત્યાંની સામાન્ય જનતામાં આ રાગ ગવાતો સંભળાય છે. એની ગણત્રી ક્ષુદ્ર રાગોમાં થાય છે. એ અતિ મધુર છે પરંતુ એની ગતિ વક્ર છે. માર્મિક પુરુષોનું એવું માનવું છે કે साग, रेम, गप, मध, पनि, धसां – આ ક્રમવાળા 'अभ्युच्छ्रय' નામના અલંકારથી આ રાગની ઉત્પત્તિ થઈ છે. ગાયન-વાદનમાં એટલી વક્રતાનું સંરક્ષણ કરવું કઠિન છે તેથી સરળ રીતે પણ સ્વર પ્રયોગ કરી શકાય છે. રાગની પ્રકૃતિ ચંચળ હોવાથી પ્રાયઃ એમાં ભજન, ગઝલ, કવાલી, રાસ, ગરબા, ઠુમરી વગેરે ગાવામાં આવે છે. કરુણ, શૃંગાર અને વીર રસ આમાં ઝળકી ઊઠે છે.

માંડ રાગમાં મધ્યમ કોમળ અને શેષ શુદ્ધ સ્વરો લાગે છે. આરોહમાં ઋષભ–ધૈવત દુર્બળ રહે છે અને અવરોહમાં તે જ સ્વરો વક્ર થાય છે. મધ્યમ સ્વરને વધારવાથી અને નિષાદ સ્વરને કંપિત કરવાથી રાગની રંજકતામાં અભિવૃદ્ધિ થાય છે. આના અવરોહમાં તીવ્ર નિષાદ તો લેવાય છે જ પરંતુ ક્યારેક કોમળ નિષાદને પણ વિવાદી તરીકે ગ્રહણ કરાય છે. એની ગતિ મધ્ય અને તાર સપ્તકમાં છે. આરોહમાં સાત અને અવરોહમાં સાત સ્વરો લાગતા હોવાથી એની જાતિ સંપૂર્ણ–સંપૂર્ણ માનવામાં આવે છે. આનો વાદી સ્વર ષડ્જ અને સંવાદી સ્વર પંચમ છે. માંડ રાગની ગણના પૂર્વ અને ઉત્તર બંને રાગોમાં કરી શકાય છે. એને સાર્વકાલિક માનવામાં આવ્યો છે. सा, म, प અને ध ન્યાસ સ્વરો છે. એનો સમપ્રાકૃતિક રાગ મેવાડો છે.

* * *

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

આરોહ : सा ग रे म ग, प म ध प, नि ध सां।

અવરોહ : सां ध नि प, ध म प ग, म सा।

પકડ : सा, रेग, सा, रे, .ममप, ध, पधसां ।

રાગ વિસ્તાર

(१) सा, सारेसाग, रेसा म, पगम, पमगरे ऽऽ सारेग, सा, रेग, रेसा, रेम, रेमप, पधप, म, प, निधप, पग, रेसा।

(२) सा, ग, रेसा, रेमप, म, मपध, म, गरे, सारेसाग ऽऽ रेसा, रेम, रेमप, म, गम, रेग, रेसा, सागरेग सा, सारेमपध ऽऽ प, पधऽऽपधनिऽऽप, धम, पग, रेसा।

(३) सागरेम, रेगरेसा, मम, रेग, रेसा, धध, निप, धपम, पग, रेसा, पमग-रेग, सारेसाग, रेसा, म, प, निधम, पग, रेग, रेसा।

(४) सा, रेमपधनि, सांनिधप, मपधनिसां, सांनिध, निप, धम, पग, रेसा, रेमप, निधप, सांनिधम, पग, रेसा।

અંતરો

(५) म, प, धनि, प, सां, सांनिधप, मपधनिसां, रेंगं, रेंसां, धसां, पधसां-रेंगंऽऽसां, नि, ध, निप, पधऽऽपधनिऽऽऽपधऽऽम, प, निधम, पग, रेसा, रेमपधनिऽऽऽप, सां।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

(६) ममपधसां, रेंसांनिसां ऽऽ धरेंसांनिपधपध, निप, धम, पग, सारेसागऽ

रेसाऽ, गमपधनिऽपधरेंसां, सारेंगंसां, निरेंसांनिधऽपनिधपम, पग,

रेसा, रेम, रेमप, प, गम, रेग, रेसा, म, मपधनिसां, निसांनिरेंसांनिध,

म, मपधपम, पधसां।

*　　　*　　　*

સ્વરમાલિકા

त्रिताल मात्रा ८　　　　મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

ग	म	प	ध	सां	ऽ	ध	प	प	ध	नि	सां	ध	ध	प	ऽ
७				१				३				+			
सां	रें	सां	नि	ध	ध	प	प	म	म	ग	ग	म	ग	सा	सा
७				१				३				+			

અંતરો

म	म	म	ऽ	प	ऽ	प	प	ऽ	ध	नि	सां	प	ध	प	ऽ
७				१				३				+			
प	ध	सां	रें	गं	ऽ	रें	सां	नि	रें	सां	नि	ध	प	म	ग
७				१				३				+			

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

લક્ષણગીત

મોહક માંડ સદા સુણાવું,
એને વક્ર ચાલે ચલાવી–
સઘળા શુદ્ધ સૂરે પૂર્ણું સજાવું... મોહક
વાદી–સંવાદી સા–પ બનાવી,
આરોહે રે–ગ દુર્બલ વધાવી,
એને અવરોહે વક્ર જણાવું... મોહક

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

ग म प ध	सां ऽ ध प	मगरेसा सागरेग	सा ऽ सा ऽ
મો · હ ક	માં · ડ સ	દા · · · સુ · · ·	ણા · વું ·
૩	+	૭	૧
सा ऽ ग म	प ऽ ध ऽ	प ध नि प सां	नि रें सां नि ध ऽ
એ · ને ·	વ · ક્ર ·	ચા · · લે ચ	લા · · · વી ·
૩	+	૭	૧
सां सां नि सां	ध ध सां ध प	ग म ग रे सा	रे ऽ सा ऽ
સ ઘ ળા ·	શુ દ્ધ સૂ રે ·	પૂ · · ર્ણું સ	જા · વું ·
૩	+	૭	૧

અંતરો

म ऽ म म	म ऽ म ऽ	प ऽ प प	ध रें सां ऽ
વા · દી સં	વા · દી ·	સા · પ બ	ના · વી ·
૩	+	૭	૧

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सां रें सां नि	सां निध पध	सां सां सांनिरेंसां	निरेंसांनि ध ऽ
આ · રે હે	રે ધ · દુ ·	બઁ લ વ · · ·	ધા · · · વી ·
૩	+	૭	૧

प सां सां प	प ध धप म	म ध प प ध	सांरेंगरें सांनिधप
એ · ને ·	અવરે · હે	વ · ક્રે જ ·	ણા · · · વું · · ·
૩	+	૭	૧

ગીત

વહાલો લાગે વનમાળી, હું તો નીરખું મીટ માંડી,
મારાં તન-મન દઉં વારી, વહાલો લાગે વનમાળી.
યુગલ ચરણે કાયા ઢાળી, યાચું — 'ભક્તિ આપ તારી,'
ઉરની આ જ વાત છાની – વહાલો લાગે વનમાળી.

દાદરો માત્રા ૬ — વિલંબિતલય. આધ્યમ-

સ્થાયી

सा ग म	प ध ऽ	प प ग	म ध प ऽ
વ હા લો	લા ગે ·	વ ન મા	· · ળી ·
૧	+	૧	+

गम रे ऽ	सा रे ग	सा ऽ सा	सागरेग सा
હું · તો ·	ની ર ખું	મી · ટ	માં · · · ડી
૧	+	૧	+

सांनिरेंसांनि	ध प ध	प प ग	म ध प ऽ
મા રાં · · ·	ત ન મ	ન દ ઉં	વા · રી ·
૧	+	૧	+

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અંતરો

म म म	प ध प म ग म	प ऽ प	ध रें सां ऽ
	○○○○ ○○		○ ○
યુ ગ લ	ચ · ર · ણે ·	કા · યા	ઢા · ળી ·
૧	+	૧	+

प ध सां	रें ऽ ऽ	गं ऽ रें सां	नि रें सां ऽ
		○ ○	○ ○
યા ચું ભ	ક્તિ · ·	આ· પ ·	તા · રી ·
૧	+	૧	+

नि नि सां	ध म ध	प ध प	ग म ग सा
			○ ○
ઉ ર ની	આ · જ	વા · ત	છા · · ની
૧	+	૧	+

ગીત

રટ મન નિશદિન રામનામ,
રામનામ સુખનું ધામ. . . . રટ.
નામમાં ભક્તિ, યોગ ને જ્ઞાન,
નામ જ મુક્તિનું મૂળ માન. . . . રટ.

કેરબો માત્રા ૪ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

ग म ग म	प धं नि ध	सां ऽ नि सां	ध नि प ध
ર ટ મ ન	નિ શ દિ ન	રા · મ ·	ના · મ ·
૧	+	૧	+

पनिधप म प	ग मग रे सा	रे ऽ सा सा	सागरेग सा ऽ
◡ ◡◡◡	◡◡		◡◡◡◡
રા · · · મ ·	ના · · મ ·	સુ · ખ તું	ધા· · · મ ·
૧	+	૧	+

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અંતરો

म ऽ प प	पध नि प ध	सां ऽ नि सां	निसां रेंसांनिध ऽ
ના · મ માં	ભ· · ક્તિ ·	યો · ગ ને	જ્ઞા· · · ન· ·
૧	+	૧	+
पधसांरें गं सां	ध ऽ प प	सां ऽ सां ऽ	सांनिधप मगरेसा
ના· · ·મ જ	મુ · ક્તિ નું	મૂ · ળ ·	મા· · · ન· · ·
૧	+	૧	+

ગીત

ગુરુ વિણ કોણ સ્નેહ બતાવે?
અવળા પંથથી અળગા કરીને
સવળે પંથે કોણ ચઢાવે?...ગુરુ
જનમે જનમના મલિન મ ન ને–
કોણ અવિરત શ્રમથી પખાળે?
કોણ શ્રી હરિચરણે લગાડે?...ગુરુ

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

मगरेग सा सा	ऽ सा रे म म	प ध नि प ध	सां ऽ ध प
ગુ· રુ· વિ ણ	· કો · · ણ	સ્ને· · હ બ	તા · વે ·
૩	+	૭	૧
म म म ऽ	प प ग ऽ	सा रे ग सा	गमपध पधनिसां
અ વ ળા ·	પં થ થી ·	અ ળ ગા ક	રી··· ને···
૩	+	૭	૧

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प सां सां प	प ध म प	ग म रे ग	गमपध पधनिसां	‖
સ વ ળે ·	પ · -થે ·	કો · ણુ ચ	ઢા· · · વે· · ·	‖
૩	+	૭	૧	

અંતરો

म म प ध	सां सां सां ऽ	प ध सां रें	सां रें ग सां ऽ
જ ન મે જ	ન મ ના ·	મ લિ ન ·	મ · ન ને ·
૩	+	૭	૧

नि रें सां सां	नि सां नि ध प	प नि ध प म म	म ग रे ग सा ऽ
કો · ણુ અ	વિ · · ર ત	શ્ર · મ · થી પ	ખ્યા · · · ળે ·
૩	+	૭	૧

ध ऽ प म	ग सा रे ग	सा ऽ ऽ सा	सा ग रे ग सा ऽ	‖
કો · ણુ શ્રી	હ રિ ચ ર	ણે · · લ	ગા · · · ડે ·	‖
૩	+	૭	૧	

તાનમંડલ

સ્થાયીનાં આલાપતાન

		पधनिसां सांसां	नि सां ध प
ગુ · રુ · વિ ણુ	· કો · ણુ	સ્ને · · · હ બ	તા · વે ·

		प ध प ध रें ऽ	नि सां निधपध
ગુ · રુ · વિ ણુ	· કો · ણુ	સ્ને · હ · બ ·	તા · વે · · ·

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ग म प ध	प ध नि सां सां ऽ	नि सां ध प	प ध ऽ प ऽ
ગુ રુ વિ ણુ	કો · · · ણુ ·	સ્ને · હ ભ	તા · · વે ·
म म प ध	सां ऽ सां ऽ	ध नि ध प म म	ग ऽ रे ग सा
ગુ રુ વિ ણુ	કો · ણુ ·	સ્ને · · · હ ભ	તા · · · વે
सा रे म म	प ऽ ध नि प ध	सां ऽ सां सां	निसांनि धपध ऽ
ગુ રુ વિ ણુ	કો · ણુ · · ·	સ્ને · હ ભ	તા · · · વે · ·
ગુ · રુ · વિ ણુ	· કો · · ણુ	निंसागमगम पध	सांनिधपमगरेसा
ગુ · રુ · વિ ણુ	· કો · · ણુ	निंसागमपधनिध	सांनिधपमगरेसा
ગુ · રુ · વિ ણુ	· કો · · ણુ	निंसागम पधसांऽ	निधपमगरेसा ऽ
ગુ · રુ · વિ ણુ	· કો · · ણુ	गम पधनिध पध	सांनिधपमगरेसा
ગુ · રુ · વિ ણુ	· કો · · ણુ	गमपध सांरेंगरें	सांनिधपमगरेसा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

म ऽ ऽ ऽ	ग ऽ ऽ ऽ	सा रे ग ऽ	सा ऽ ऽ ऽ
म ग रे ग सा ◡ ◡ ◡ ◡	सा रे म प	ध ऽ म ऽ	ग सा रे ग सा ◡ ◡
प ऽ ध ऽ	म ऽ ग ऽ	सा रे ग ऽ	सा ऽ ऽ ऽ

નીચેની બે તાનો પૂરી કડી ગાઈને ગાવી.

सागमप गमपध ◡ ◡◡◡ ◡◡◡◡ ३	मपधनि पधनिसां ◡◡◡◡ ◡◡ ◡◡ +	पधसांरें गमगरें ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ७	सांनिधपमगरेसा ◡ ◡◡◡◡◡◡◡ १
गमपध निरेंसांनि ◡◡◡◡ ◡◡◡ ◡ ३	धपमग रेसांनिसा ◡◡◡◡ ◡◡ ◡◡ +	गमपध सांरेंगरें ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ७	सांनिधपमगरेसा ◡ ◡◡◡◡◡◡◡ १

અંતરાનાં આલાપતાન

ज न मे ज	न म ना ·	निरेंसांनिधसांनिध ◡◡◡ ◡◡◡ ◡◡ મ·લિ·ન· ··	प नि ध प म ऽ ◡ ◡ ◡ ◡ મ · ન · ને ·
ज न मे ज	न म ना ·	सांरेंगरेंसांनिधप ◡◡◡◡◡ ◡ ◡◡◡ મ·લિ· ન · · ·	ध नि ध प म ऽ ◡ ◡ ◡ ◡ મ · ન · ને ·
सांनिधप मगरेसा ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ જ·ન·મે·જ·	निंसागम पधसांऽ ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ન ·મ· ના· · ·	गमपध निधपध ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ મ·લિ· ન · · ·	पधसांरें गरेंसा ऽ ◡◡◡◡◡◡◡◡ મ·ન·ને· · ·

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गमपध निरेंसांनि	धसांनिध प निध प	मधपम ग रे सा ऽ	निंसागमपधसां ऽ
જ•ન•મે•જ•	ન • મ• ના • • •	મ •લિ• ન • • •	મ •ન •ને • • •
गम ग रे सांनिध प	गमपध सां रें गं रें	सांरेंसांनि धपम प	धनि पध सां ऽ
જ•ન • મે •જ•	ન •મ• ના • • •	મ • લિ • ન • • •	મ •ન • ને •
જ ન મે જ	ન મ ના •	पधसांरें गंरेंसांनि	धप मग रेसानिंसा
જ ન મે જ	ન મ ના •	पधनिसांनिसांनिध	निधपम गरे सा ऽ
જ ન મે જ	ન મ ના •	निसांनिध पधनिसां	निसांरेंसांनिधपध
જ ન મે જ	ન મ ના •	ग म प ध सां रें गं रें	सांनिधप मगरेसा
જ ન મે જ	ન મ ના •	म ग रे ग सा ऽ	सारे म प ध पध प
જ ન મે જ	ન મ ના •	सां ऽ ऽ ऽ	पधनिध पध सांऽ
જ ન મે જ	ન મ ના •	सां ऽ ऽ ऽ	निसांनिधपधनिसां

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

જ ન મે જ	ન મ ના ·	सांनिधप मग रेसा	ग म प ध सां ऽ

નીચેની બે તાનો પૂરી કડી ગાઈને ગાવી.

साग मप गम पध	मपधनि पधनिसां	गंरेंगंरें सांनिधप	ध प ध प मग रे सा
३	+	७	१

गम प ध पध पम	मपधनि धनिधप	पधसांरें गंरेंसांनि	सांनिधप मगरेसा
३	+	७	१

* * *

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

તિલંગરાગ

શાસ્ત્રાધાર

तिलंगिकाऽथ कथिता गांधारांशविराजिता।
निषाद संवादिनी च धैवतर्षभ वर्जिता॥
औडुवा संगतिस्त्वस्यां स्यात् पंचमनिषादयोः।
गानमस्या विर्निर्दिष्टं द्वितीय प्रहरे निशि॥
गांधारस्तीव्र आख्यातो मध्यमश्चैव कोमलः।
उभावपि निषादौस्त्व स्ती व्र को म ल सं ज्ञ कौ॥

संगीतसुधाकरे ।

ગાંધાર વાદી, નિષાદ સંવાદી અને ઋષભ-ધૈવત વર્જ્ય કરેલો તિલંગ રાગ કહેલો છે. એની ઔડવ જાતિ અને પંચમ-નિષાદ સંગતિ છે. એનો ગાનકાળ રાત્રિનો દ્વિતીય પ્રહર છે. જેમાં ગાંધાર તીવ્ર, મધ્યમ કોમળ અને તીવ્ર-કોમળ નામક બંને નિષાદ લાગે છે.

निसौ गमौ पनी सश्च सनी पगौ मगौ च सः।
नैलंगी चौडुवा गांशा रात्रौ द्वितीययामके॥

अभिनवरागमंजर्याम् ।

निं सा ग म प नि सां, सां, नि्, प, गमग, सा — ઔડવ જાતિ, ગાંધાર વાદી અને રાત્રે બીજા પ્રહરે ગવાય છે. તે તિલંગ છે.

રૂપરેખા

(અનુષ્ટુપ)

ઉભય નિ, रि–धा વર્જ્ય, ग–नि અંશ-ઉપાંશ છે,
રાતે બીજા પહોરે વા સદા ગાય તિલંગને.

તિલંગ રાગ ખમાજ થાટ — सा रे ग म प ध नि् सां — માંથી જન્મેલો છે. આ રાગ અતિ મધુર, સરળ અને લોકોના મનનું

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અત્યંત આકર્ષણુ કરનારો છે. આમાં શૃંગાર રસ અતિશય શોભે છે. બીજા રસો પણ ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં દીપે એવી એની સ્વરરચના છે. આમાં મોટા ખ્યાલો ગાવાની પ્રથા નથી. પ્રાય: નાના ખ્યાલો અને ઠુમરીઓ ગાવામાં આવે છે.

તિલંગ રાગના આરોહ-અવરોહમાં ઋષભ-ધૈવત વર્જ્ય છે. પરંતુ ઋષભ સ્વર ઉત્તરાંગમાં અવરોહ વખતે વિધિપૂર્વક લેવામાં આવે છે. અને તે મનોહર લાગે છે. આમાં બે નિષાદ – ખમાજ રાગની માફક આરોહમાં શુદ્ધ અને અવરોહમાં કોમળ – લાગે છે. કોઈ કોઈ વખતે બંને નિષાદનો એક સાથે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. શેષ સ્વરો શુદ્ધ છે. આરોહમાં પાંચ અને અવરોહમાં પાંચ સ્વરો લાગતા હોવાથી આ રાગની જાતિ ઔડવ–ઔડવ છે. વાદી સ્વર ગાંધાર અને સંવાદી સ્વર નિષાદ છે. વાદી સ્વર પૂર્વાંગમાં હોવાથી તિલંગ રાગનો પૂર્વરાગમાં સમાવેશ થાય છે. એનો ગાનકાળ રાત્રિનો બીજો પ્રહર છે. આમાં મધ્યમ સ્વરને વારંવાર ગાવાથી એક પ્રકારની નવીનતાનો અનુભવ થાય છે.

આ રાગના સમપ્રાકૃતિક રાગો સારંગ અને ખમાજ કહી શકાય. ન્યાસ સ્વરો સા, ગ અને પ છે.

રાગવિસ્તાર

આરોહ : निं सा, ग म प नि सां।

અવરોહ : रें सां नि् प, म ग, सा ।।

પકડ : नि् प, ग म ग ।

(१) सा, निं, सा, नि्ऽऽऽपं, पंनिंऽऽसा, निंसाग, सा. निंसा. गमग, सानि्
पं
ऽऽपं, पंनिंऽऽसा ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

(२) सा, गमग, गमपऽगमग, सागमप, गमग, ग, सागमपम, गऽऽऽसाऽऽऽ

निसा, सानिप, पनिसा ।

(३) सागमऽऽऽमऽऽऽगऽऽऽसा, निसागमप, मप, गमग, सागमऽऽऽग,

गमपनिप, गमग, सा, गमप, मपनिपगमग, गमगपऽऽमपमनिपऽगमग,

गमपम ग, सागमप मग, पमग, पनिपमगमग, सा ।

(४) गमपनिऽऽऽनिसा, रेसानिसा, निपमग, गमपनि ऽऽपमग, गमपमग,

सागमप मग, गमपनि मपनिसा निऽप, गमग, पऽगमग, सा ।

અંતરો

(५) गमपनिसा, सारेनिसाऽऽनिऽप, पनिसारेऽऽसानिप, पनिसागऽऽसा,

साऽगमग, सारेसानि पनिपम गमपम ग, गमपनिसा, पनिसाऽऽऽनिसा ।

(६) गमपनिपनिसा, गमपसाऽऽऽऽनिसा, सारेनिसानिप, गमग, सा, निसागम

पनिसा, गसा, गमग, सा, पनिसामऽऽऽऽगऽऽऽऽसा, निऽप, गमपनिमपसा,

निप, गमग, सा, निसागमपनिसाग, सा, रेनिसाऽ.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain. Digitizagtion by eGangotri

સ્વરમાલિકા

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

प सा नि सां	नि् प ग म	ग ऽ सा ग	म प ग म
+	૭	૧	૩
ग सा निं सा	ग म प नि्	प नि सां रें	सां नि् प म ‖
+	૭	૧	૩

અંતરો

ग म प नि्	प नि सां ऽ	सां गं मं गं	सां नि सां ऽ
+	૭	૧	૩
सां रें सां नि्	प नि् प म	प नि सां नि्	प म ग म ‖‖
+	૭	૧	૩

લક્ષણ ગીત

સુમધુર તિલંગ રાગિણી યુગલ નિષાદ રૂપવાહિની,
સર્વે શુદ્ધ સૂર, રિ–ધ હીણી . . . . સુમધુર
'ગનિ' વાદી–સંવાદિની, ગાય સુગાયક દિન–યામિની...સુમધુર

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

ग म प सां	पनिसांनि् प म	(म) ग ऽ ऽ सा	गम पम पनि् पम
સુ મ ધુ ·	ર · · · તિ ·	લં · · ગ	રા·ગિ· ણી· · ·
+	૭	૧	૩
(ग) म ऽ म म	(म) प ऽ नि नि	(नि) सां ऽ सा नि सां	सांरेंसानि् पम गम
યુ ·· ગ લ	નિ · ષા દ	રૂ · · · પ	વા · હિ · ની · · ·
+	૭	૧	૩

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प	म		
नि् प ग म	ग ऽ ऽ सा	गम पम पनि्प म	पनिसांरें सांनिसां
સ વેં શુ દ્ધ	સૂ · · ર	રિ· · · ધ· · ·	હી· · · ણી· ·
+	૭	૧	૩

અંતરો

		नि	
ग म प ऽ	नि ऽ नि ऽ	सां ऽ सां ऽ	सांरेंसांनि् प म
ગ નિ વા ·	દી · સં ·	વા · દી ·	ની· · · · ·
+	૭	૧	૩

सां गं मं गं	सां नि सां सां	सांरेंसांनि्पनिपम	पनि्सांनि् पमगम
ગા · ય સુ	ગા · ય કુ	દિ· · · ન· · ·	યા·ભિ·ની· · ·

ગીત

મને કોઈ કૃષ્ણ બતાવો, અલી !
કૃષ્ણની છબી મારે હૈયે વસી. . . . મને
વૃન્દાવન ઘૂમી, મથુરા ઘૂમી,
ઘૂમી ગોકુલની ગલીએ ગલી. . . . મને

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

म		म	
ग म प सां	नि् प ग म	ग ऽ सा ग म प	गम पनि् पनि् पम
મ ને કો ઈ	કૃ · ષ્ણ બ	તા · વો · · ·	અ· · · લી · · ·
+	૭	૧	૩

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ग म प नि	सां सां सां नि सां	प नि् प म	ग ऽ म ऽ ‖
કૃ · ષ્ણ ની	છબી મા · રે	હૈ · યે વ	સી · · · ‖
+	૭	૧	૩

અંતરો

ग म प नि् प नि	सां ऽ सां ऽ	प नि सां रें	सां रें सां नि् प म ग म
વૃ · ન્દા · વ ન	ઘૂ · મી ·	મ થુ રા ·	ઘૂ · · · મી · · ·
+	૭	૧	૩

गं गं सां नि	सां ऽ प नि सां रें	सां रें सां नि् प नि्	प म ग ऽ ‖
ઘૂ મી ગો ·	કુ · લ · · ·	ની · · · ગ લી	એ ગ લી · ‖
+	૭	૧	૩

ગીત

રટ રે! રસના રામનામ, નામ સકલ સુખનું ધામ; . . . રટ રે!
પાપ બળે, જ્ઞાન જડે, અજ્ઞાનતમ ઉરથી ટળે,
ગર્વ ગળે, વિકાર મરે, ભક્તિ ફળે, મળે ભગવાન . . . રટ રે!

એકતાલ માત્રા ૬ — મધ્યલય. માસ્યમ૦

સ્થાયી

प सां	नि सां	नि् प	ग म	(म)ग ऽ	ऽ सा
ર ટ	રે ર	સ ના	રા મ	ના ·	· મ
૩	+	૫	૬	૧	+

ग म	प नि् प म	प नि सां रें	सां नि सां	प नि्	प म ‖
ના મ	સ · ક ·	લ · સુ ·	ખ · નું	ધા ·	· મ ‖
૩	+	૫	૬	૧	+

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અંતરો

म ग / ग ऽ	म ऽ	प नि़ प	नि सां	सां प नि	सां रें सां
પા ·	પ ·	બ · ળે	જ્ઞા ·	ન જ ·	ડે · ·
૩	+	૫	૬	૧	+

नि नि	सां नि	सां ऽ	नि़ प	म ग	म ऽ
અ જ્ઞા	ન ત	મ ·	ઉ ર	થી ટ	ળે ·
૩	+	૫	૬	૧	+

प नि	सां सां	गं मं	गं सां	सांरेंसांनि़	प नि़ प म
ગ ર્વ	ગ ળે	વિ ·	કા ર	મ · · ·	રે · · ·
૩	+	૫	૬	૧	+

ग म	प नि़	प नि	सां रें सां	प नि़ प म	ग म ग सा
ભ ક્તિ	ફ ળે	મ ળે	ભ ગ ·	વા · · ·	ન · · ·
૩	+	૫	૬	૧	+

ગીત

આજે નીરખ્યો નન્દકુંવર સ્નેહજીવન શ્યામસુન્દર,
મોરમુકુટ શિર ઉપર, બંસી અધરે, કાને કુંડલ... આજે
કૃપાપૂર્ણ, શુદ્ધ, સરલ, મોહક, શોભન નયનકમલ,
વર્ણવું શેં? રૂપ નવલ, પરમસુખદ–પરમમંગલ... આજે

તાલ દાદરો માત્રા ૬ **વિલંબિતલય. મધ્યમ-**

સ્થાયી

म ग ऽ सा	म ग म	प नि़ प	म ग म
આ · જે	ની ર ખ્યો	ન · ન્દ	કું વ ર
૧	+	૧	+

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प सां नि	सां नि॒ प	नि सां रें सां	नि॒ प म
		० ०	
સ્ને · હ	જી વ ન	શ્યા · · મ	સુ ન્દ ર
१	+	१	+
ग म ग	सा निं सा	ग म प नि॒ प	म ग म
		० ० ० ०	
મો · ર	મુ કુ ટ	શિ · · · ર	ઉ પ ર
१	+	१	+
प नि सां रें सां	प नि॒ प	म नि॒ प	म ग सा
० ० ० ०			
બં · · · સી	અ ધ રે	કા · ને	કું ડ લ
१	+	१	+

અંતરો

म ग म	प नि॒ प नि	सां ऽ सां	नि नि सां
	० ०		
કૃ · પા	પૂ · · ર્ણું	શુ · દ્ધ	સ ર લ
१	+	१	+
सां नि सां	रें सां नि॒	प नि सां नि॒ प	म ग म
		० ० ० ०	
મો હ ક	શો ભ ન	ન · ય · ન	ક મ લ
१	+	१	+
प नि सां रें सां	नि॒ ऽ प	मं गं मं	गं गं सां
० ० ० ०			
વ ર્ણ · વું	· · શેં	રૂ · પ	ન વ લ
१	+	१	+
नि सां रें सां	नि॒ प म	प नि॒ प	म ग सा
० ०			
પ ર મ ·	સુ ખ દ	પ ર મ	મં ગ લ
१	+	१	+

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

તાનમંડલ

સ્થાયીનાં આલાપતાન

		प नि् प	पम गम गऽ
		— — —	OO OO OO
આ · જે	ની ર ખ્યો	ન · ન્દ	કું · વ · ર ·

		गम पनि सा̍नि्	पनि् पम गम
		OO OO OO	OO OO OO
આ · જે	ની ર ખ્યો	ન· · · ન્દ·	કું · વ · ર ·

		गम पनि सा̍ग̍	सा̍नि् पम गसा
		OOOOOO	O O OO OO
આ · જે	ની ર ખ્યો	ન· · · ન્દ·	કું · વ· ર ·

निंसागमसाऽ	गम पम गऽ	गम पनि् पम	गम पम गसा
OOOOOO	OO OO OO	OOOO OO	OO OO OO
આ· · ·જે·	ની· ર ·ખ્યો·	ન · · · ·ન્દ·	કું· વ· ર ·

निंसा गम पनि	सा̍नि् पम गम	प निं् पम गम	पम गम गसा
OO OO OO	OO OOOO	O O OOOO	OO OO O O
આ· · ·જે·	ની· ર ·ખ્યો·	ન · · · ·ન્દ·	કું· વ· ર ·

આ · જે	ની ર ખ્યો	निंसा गम पनि्	पम गम गसा
		OO OO OO	OO OO OO

આ · જે	ની ર ખ્યો	निंसा गम पनि	सा̍नि् पम गसा
		OO OO OO	OO OO OO

આ · જે	ની ર ખ્યો	गम पनि सा̍नि्	पम गम गसा
		OO OO OO	OO OO OO

આ · જે	ની ર ખ્યો	गम पनि सा̍रे̍	सा̍नि् पम गम
		OO OO OO	OO OO OO

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

આ • જે	ની ર ખ્યો	गम पनि सांगं	सांनि् पम गसा
		OO OO OO	OO OO OO
निं सा ग ऽ	सा ऽ ऽ	निंसा गम पऽ	गम ग सा
O O – –	– – –	OO OO OO	OO – –
निंसा गम पनि्	प म ग	म ऽ ग	ऽ ऽ सा
OO OOOO	– – –	– – –	– – –
गम पनि सां ऽ	गं ऽ सां	नि् प ऽ	म ग सा
OO OO OO	– – –	– – –	– – –

નીચેની બે તાનો પૂરી કડી ગાઈને ગાવી.

गम पनि् पम	गम पनि सांनि्	पम गम गसा	निंसा गम गसा
OO OO OO	OOOO OO	OO OOOO	OO OO OO
१	+	१	+
निंसा गम पनि	सांगं सांनि् पम	गम गसा निंसा	गम पम गसा
OO OO OO	OO OOOO	OO OO OO	OO OO OO
१	+	१	+

અંતરાનાં આલાપતાન

		सां ऽ सां	पनि् पम गम
			OO OO OO
કે • પા	પૂ • • ર્ણું	શુ • દ્ધ	સ• ર• લ•
		सां ऽ सां	पनि सांनि् पम
			OO OOOO
કે • પા	પૂ • • ર્ણું	શુ • દ્ધ	સ• ર• લ•

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

		सारे सानि सानि्	पनि् पम गम
		OOOOOO	OO OO OO
हूँ · पा	पू · · र्णं	शु · · · द्ध ·	स · २ · ल ·

निंसा गम पनि	साग मग सानि	सानि् पनि् पम	गम गसा निंसा
OO OO OO	OO OO OO	OOOO OO	OO OO OO
हूँ · · · पा ·	पू · · · र्णं ·	शु · · · द्ध ·	स · २ · ल ·

पनि सारे निसा	नि्प गम पसा	नि्प गम गसा	निंसा गम पनि
OO OO OO	OO OOOO	OO OO O O	OO OO OO
हूँ · · · पा ·	पू · · · र्णं ·	शु · · · द्ध ·	स · २ · ल ·

हूँ · पा	पू · · र्णं	निंसा गम पनि	सारे सानि् पम
		OO OO OO	OO OO OO

हूँ · पा	पू · · र्णं	गम गम नि्प	नि्प गम गसा
		OO OO OO	OO OO OO

हूँ · पा	पू · · र्णं	गम पनि साऽ	नि्नि् पम गसा
		OO OO OO	OO OO OO

हूँ · पा	पू · · र्णं	पम गम गसा	गम पनि साऽ
		OO OO OO	OO OO OO

हूँ · पा	पू · · र्णं	पनि साग मग	सानि् पम गम
		OO OO OO	OO OO OO

सा ऽ ऽ	ग म ग	सा नि्प मप	नि ऽ सा
— — —	— — —	— OO OO	— — —

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

सा ग सा	पनि् पम गसा	गम पनि सा ऽ	नि्प मप सा ऽ
– – –	oo oo oo	oo oo oo	oo oo oo
ग ऽ सा	नि्प मप नि	सा ऽ निसा	गम पनि सा ऽ
– – –	oo oo –	– – oo	oo oo o o

નીચેની બે તાનો પૂરી કડી ગાઈને ગાવી.

निसा गम पनि	साग मग सानि्	पम गम गसा	गम पनि सा ऽ
oooo oo	oo oooo	oo oo oo	oo oo oo
१	+	१	+
सागमग सानि	सानि् पम गम	गसा गम पनि्	मप नि्प निसा
oo oo oo	oo oo oo	oo oo oo	oo oo oo
१	+	१	+

* * *

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

તિલકકામોદ રાગ

શાસ્ત્રાધાર

कामोदस्तिलकादिरत्र मृदुमस्तीव्रेतरोर् यंशकः ।
संवादी किल पंचमो मत इहारोहे च धो दुर्बलः ।।
सो र ट्य ङ्ग यु तो ऽ व रो ह मृ दु नि वंक्रर्षभालंकृतः ।
सानंदं निशि गीयते सुमतिभिर्यामात् परं सुस्वरं ।।

रागकल्पद्रुमांकुरे ।

તિલકકામોદમાં કોમળ મધ્યમ, શેષ તીવ્ર સ્વરો, ઋષભવાદી અને પંચમ સંવાદી માનેલો છે. આરોહમાં ધૈવત દુર્બળ છે. સોરઠના સમાન સ્વરૂપ, અવરોહમાં મૃદુ નિ અને વક્ર ઋષભથી સજેલો છે. રાત્રિના બીજા પ્રહરે ગવાય છે.

र्यंशः पंचमसंवादी रिवक्रः सोरटी सदृक् ।
आरोहे वर्ज्यं धो रात्रौ कामोदस्तिलकादिकः ।।

रागचन्द्रिकायाम् ।

ઋષભવાદી, પંચમ સંવાદી, ઋષભ વક્ર, સોરઠના સમાન સ્વરૂપ, આરોહમાં ધૈવત વર્જ્ય — એવો તિલકકામોદ રાત્રે ગવાય છે.

पनी सरी गसौ रिश्च पमौ गसौ रिगौ सनी ।
कामोदस्तिलकाद्योऽसौ रिवादी कीर्तितो निशि ।।

अभिनवरागमंजर्याम् ।

પંનિસારેગ, સા, રેમગ, સારેગ, સાનિ — એવો તિલકકામોદ રાત્રે ગવાય છે. જેમાં ઋષભ વાદી છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain. Digitizagtion by eGangotri

(રૂપરેખા)

(અનુષ્ટુપ)

વર્જ્ય છે ગ–ધ આરોહે, એ નિ, સા–પ પ્રધાન છે,
રાતે તિલકકામોદ બીજે યામે ગવાય છે.

તિલકકામોદ રાગ ખમાજ થાટ–સારેગમપધનિ̱સાં થી ઊપજેલો છે. અતિ લોકપ્રિય છે, ગાયક વર્ગ આ રાગને ક્ષુદ્ર રાગ માને છે. એની ચાલ વક્ર છે. એમાં શૃંગારરસ સંપૂર્ણ શોભે છે. રાગની પ્રકૃતિ ચંચળ છે. તેથી એમાં અધિકતર નાના ખ્યાલ, ઠુમરી તથા ધ્રુવપદ ગાવામાં આવે છે.

તિલકકામોદ રાગના આરોહમાં ગાંધાર–ધૈવત વર્જ્ય છે. છતાં ક્યારેક અલ્પ ગાંધારનો પ્રયોગ કરવાથી રાગ હાનિ થતી નથી. આરોહમાં પાંચ સ્વરો અને અવરોહમાં સાત સ્વરો લાગતા હોવાથી એની જાતિ ઔડવ–સંપૂર્ણ છે. ગાંધારને ગ્રાહ્ય માનનારો વર્ગ એની જાતિ ષાડવ–સંપૂર્ણ માને છે. રાગનો વાદી સ્વર ષડ્જ અને સંવાદી સ્વર પંચમ છે. આચાર્ય શ્રી. ભાતખંડેજીના ગ્રંથમાં ઋષભવાદી અને પંચમ સંવાદી દર્શાવેલા છે. પરંતુ જો ઋષભને વાદી માનવામાં આવે તો તે મહત્ત્વપૂર્ણ વિશ્રાન્તિનું સ્થાન બની જાય અને પછી તિલકકામોદને દેસરાગથી નિરાળો દર્શાવવો અતિ કઠિન થઈ પડે. આ માન્યતા આધુનિક ગાયક વર્ગમાં દૃઢ થતી જાય છે એના પરિણામે મોટો વર્ગ ષડ્જવાદી માનવા પ્રેરાયેલો છે અને તે યોગ્ય ભાસે છે. રાગનો વાદી સ્વર પૂર્વાંગમાં હોવાથી તિલકકામોદ રાગની ગણના પૂર્વ રાગોમાં થાય છે. એનો ગાનકાળ રાત્રિનો બીજો પ્રહર છે.

ઉત્તરભારતમાં આ રાગમાં કોમળ નિષાદને વર્જ્ય ગણવામાં આવે છે અને તેથી આ રાગ સોરઠ અને દેસથી નિરાળો પડે છે. કેટલાક વિદ્વાનો આમાં કેવલ શુદ્ધ નિષાદનો પ્રયોગ કરે છે. એમનું

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

કહેવું એવું છે કે બંને નિષાદનો પ્રયોગ કરવાથી વિહારી રાગનો આભાસ થાય છે. પરંતુ મહારાષ્ટ્રમાં બંને નિષાદો ગ્રહણ કરાય છે. અધિકાંશ વિદ્વાનો બંને નિષાદનો પ્રયોગ કરે છે; છતાં સ્વરપ્રસ્તારમાં શુદ્ધ નિષાદનો જ અધિક ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. શુદ્ધ વિષાદનો ઉપયોગ માત્ર આરોહમાં તાર સપ્તક પ્રતિ ગતિ કરતી વખતે કરવામાં આવે છે – सारेमपनिसारेसा – અને કોમળ નિષાદનો પ્રયોગ અવરોહમાં सा, पनि॒धपधमग – આ રીતે કરવામાં આવે છે.

આ રાગના સમપ્રાકૃતિક રાગો દેસ અને સોરઠ છે. ન્યાસ સ્વરો सा, ग અને प છે.

આરોહ : सा रे म प सा।

અવરોહ : पनि॒धमग, सारेग सानिं, पंनिंसारेग सा ।।

પકડ : रे प म ग सा रे ग सा निं ।।

રાગ વિસ્તાર

(१) सा, सारेनिंसा गऽऽऽसा, रेगऽऽऽऽसा, पंनिंसा, पंनिंसारेगसारे-
गऽऽऽऽसाऽसापंनिंसा निंऽऽऽपंनिंसारेगऽऽऽसा।

(२) सारेमगऽऽऽऽसा, रेपमग, सारेमग, सारेगसारेगऽऽसानिं, पंनिंसारेग,
सा, रेगसारे पमगऽऽऽसा, सानिं, रेसा, गरेपमगऽऽऽसा, सासानिंपंनिं,
सारेगसारेपमग, सारेगसानिंऽऽऽपनिंसारेगसारेगसा।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain. Digitizagtion by eGangotri

(३) सारेप, मग, सारेमग, सारेग, सानिं, पंनिंसारेगऽऽऽसा, सा़रेमग, सारेगसारेपमग, सारेगसारेमपधमग, मगरेग, पमगरेगसारेगसा,

निंपंनिंसारेगसारेमपधऽमग, रेमपधमपधऽमग, सारेमग, रेपमगऽऽऽऽसा

(४) रेमपधमपनिसा, पधऽऽमगरेसा, पमगरेगसारेगसा, सारेमपनि्धमपध मग, सारेगसारेपमग, सारेमग, सारेगसारेमपनि्धमग, सारेगसानिं,

पंनिंसारेगऽऽऽसा ।

અંતરો

(५) मपनिऽऽऽसा, सारेनिसाऽऽपधमपसा, पऽधमग, रेमपसा, पनिसारे

निसाऽऽऽऽप, धमग, रेमपपनि्धऽमपधऽमगरेग, सारेगसानिं, पंनिंसारे-

गऽऽऽसा, सारेमपधमपनिऽऽऽऽसा, निसा ।

(६) ममपसा, निसा, पनिसारेगऽसा, रेगसा, सारेमग, सानिसा, सारेनिसा पधऽऽमगरेग, सारेमपधमग, सारेपमग, सारेमग, सारेगसानिं,

पंनिंसारेगसारेमग, सा, सारेमपधमपसा ।

સ્વરમાલિકા

ત્રિતાલ માત્રા ૮ મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

पं	निं	सा	रे	ग	सा	रे	ग	सा	ऽ	निं	सा	पं	ऽ	सा	ऽ
+				७				१				३			

(above "सा" of the third division: रे)

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रे प म ग	सा रे म ग	सा रे ग ऽ (म रे)	सा ऽ निं सा
+	७	१	३

અંતરો

म म प सां	प ध म प	सां ऽ रें गं	सां ऽ नि सां
+	७	१	३
सां रें नि सां	प ध म प	ध म ग ऽ	सा रे ग सा
+	७	१	३

લક્ષણગીત

તિલક કામોદ .રાગ સુખકર,
આરોહે વર્જ્ય ગ–ધ, શેષ સર્વે શુદ્ધ સ્વર . . . તિલકકામોદ
વાદી ષડ્‌જ ને પંચમ સહચર,
દ્વિતીય પ્રહરે નિશે લાગે મનોહર . . . તિલકકામોદ

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. મધ્યમ૦

સ્થાયી

रे ग सा रे	म प ध प म प	सां ऽ प नि ध प	म ग सा सा
તિ · લ ક	કા · મો · દ ·	રા · ગ · · ·	સુ ખ ક ર
+	७	१	३
निं ऽ पं पं	निं सा रे ग सा	रे म प ध प ध	म ग रे ग सा
આ · રો હે	વ ર્જ્ય ગ · ધ	શે · ષ · સર્વે	શુ દ્ધ · સ્વ ર
+	७	१	३

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અંતરો

प ध म ऽ प ऽ	सां ऽ सां सां	नि सां रें ग	सां रें ग सां सां
વા · દી ·	૫ · જૈ ને	પં · ચ મ	સ · હ ચ ર
+	૭	૧	૩

प नि सां रें	सांरेंनिसांपधमप	सां ऽ प प	नि्धपमगरेसाऽ
દ્વિ તી ય પ્ર	હ · રે · નિ · શે ·	લા · ગે ·	મ · તો · હ · ર ·
+	૭	૧	૩

ધ્રુવપદ

ન નીરખું તો ન પડે ચેન, નીરખું તો હરખે ઉર-નેણ,
ક્ષણેય ન શમે સ્મરણોનું ઘેન, એવો શ્યામસુંદર શું પ્રેમ. . . ન નીરખું
હરિનામ વિનાનું ન રુચે વેણ, હરિહીણું દશ્ય તો રુચે કેમ ?
જલ વિના મીન તલસે જેમ શ્યામ વિના હું તલસું તેમ. . . . ન નીરખું

ચૌતાલ માત્રા ૧૨ **વિલંબિતલય. માધ્યમ-**

સ્થાયી

सां सां	सां प	ध म	ग सा	रे रे ग सा	ऽ सा
ન ની	ર ખું	તો ન	પ ડે	ચે	· ન
૧	+	૫	+	૯	૧૧

निं पं	निं निं	सा सा	म म रे रे	म म	प प
ની ર	ખું તો	હ ર	ખે ·	ઉ ર	ને ણ
૧	+	૫	+	૯	૧૧

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

				सां	सां						
म	रे	म	प	नि	नि	सां	सां	प	ध	म	प
ક્ષ	ણુ	ય	ન	શ	મે	સ્મ	ર	ણો	નું	ધ્યે	ન
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

म											
रे	म	प	ध	म	ग	सा	रे	ग	ऽ	सा	ऽ
એ	વો	શ્યા	મ	સુ	ન્દ	ર	શું	પ્રે	·	મ	·
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

અંતરો

प				सां							
म	म	प	प	नि	नि	सां	सां	सां	नि	सां	सां
હ	રિ	ના	મ	વિ	ના	નું	ન	રુ	ચે	વે	ણુ
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

प	नि	सां	रें	मं	गं	सां	रें	गं	गं	सां	सां
હ	રિ	હી	ણું	દ	ર્ય	તો	·	રુ	ચે	કે	મ
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

	प										
प	ध	म	ग	सा	रे	म	ग	सा	रेग	निं	सा
જ	લ	વિ	ના	મી	ન	ત	લ	સે	··	જે	મ
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

म										रें	
रे	म	प	सां	प	ध	म	ग	सा	रे	ग	सा
શ્યા	મ	વિ	ના	હું	·	ત	લ	સું	·	તે	મ
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

ધ્રુવપદ

હૃદયે હો રામ, હો રસના પર રામ,
હો કર્ણમાં રામ, હો નયનમાં રામ. . . . હૃદયે
હો જીવનાધાર રામ, હો રામનું જ ધ્યાન,
હો રામનું જ કામ, હો રામ જ સુખધામ. . . . હૃદયે

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ઝપતાલ માત્રા ૧૦ — વિલંબિતલય. મધ્યમ-

સ્થાયી

					प		प		
सा	प	सा	सा	प	ध	प	ध	म	ऽ
હ	દ	યે	હો	·	રા	·	·	મ	·
૧		૩			+		૮		

रे									
ग	ऽ	म	ग	सा	रे	ग	नि	ऽ	सा
હો	·	ર	સ	ના	પ	ર	રા	·	મ
૧		૩			+		૮		

				प					
सा	रे	म	प	ध	म	ग	रे	ग	सा
હો	·	ક	·	ણું	માં	·	રા	·	મ
૧		૩			+		૮		

							म		
पं	नि	सा	रे	ग	सा	ऽ	रे	म	प
હો	·	ન	ય	ન	માં	·	રા	·	મ
૧		૩			+		૮		

અંતરો

प			सां				नि		
म	ऽ	प	नि	नि	सां	नि	सां	ऽ	सां
હો	·	જી	વ	ના	ધા	ર	રા	·	મ
૧		૩			+		૮		

सां	रें	मं	गं	सां	रें	ग	सां	ऽ	सां
હો	·	રા	મ	તું	·	જ	ધ્યા	·	ન
૧		૩			+		૮		

सां	प	ध	म	ऽ	ग	रे	ग	ऽ	सां
હો	·	રા	મ	·	તું	જ	કા	·	મ
૧		૩			+		૮		

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

		रे रे		म
पं निं	सा रे ग	सा सा	रे म प	
હો ·	રા મ જ	સુ ખ	ધા · મ	
૧	૩	+	૮	

ધ્રુવપદ ઝપતાલ

સ્થાયીની દુગુણ

सा प सा सा	प ध प ध म ऽ	ग ऽ म ग	सा रे ग नि ऽ सा
○○ ○○	○○○○ ○○	○ ○ ○ ○	○○○○○○
હૃ દ યે હો	· રા · · મ ·	હો · ર સ	ના પ ર રા · મ
૧	૩	+	૮
सा रे म प	ध म ग रे ग सा	पं निं सा रे	ग सा ऽ रे म प
○○ ○○	○○○ ○○○	○ ○ ○ ○	○ ○○○○○
હો · ક ·	ણું માં · રા · મ	હો · ન ય	ન માં · રા · મ
૧	૩	+	૮

અંતરાની દુગુણ

म ऽ प नि	नि सा नि सा ऽ सा	सा रे म ग	सा रे ग सा ऽ सा
○ ○ ○ ○	○○ ○○○○	○ ○ ○ ○	○○○○○○
હો · જી વ	ના ધા ર રા · મ	હો · રા મ	નું · જ ખ્યા · ન
૧	૩	+	૮
सा प ध म	ऽ ग रे ग ऽ सा	पं निं सा रे	ग सा सा रे म प
○ ○ ○ ○	○○○○ ○ ○	○ ○ ○ ○	○○ ○○○○
હો · રા મ	· નું જ કા · મ	હો · રા મ	જ સુ ખ ધા · મ
૧	૩	+	૮

ગીત

સદા રામનામ રટે, સંતની સેવા કરે,
પરદુઃખે દુઃખી પડે, સંતો એને સંત કહે... સદા
કાંચનને ના સ્પૃહે, ના કામિનીથી વિચલે,
ના કીર્તિની કામના કરે, સંતો એને સંત કહે... સદા

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ઝપતાલ માત્રા ૧૦ વિલંબિતલય. મધ્યમ-

સ્થાયી

सा	सा	प	ध	म	ग	सा	रे ग सा रे रे प म
							◡ ◡ ◡ ◡ ○ ○
સ	દા	રા	·	મ	ના	મ	ર · · · ટે · ·
૧		૩			+		૮

म ग	ऽ	म	ग	सा	सा	रे	ग	ग	सा	ऽ
					○	○				
સં	·	ત	ની	·	સે	·	વા	ક	રે	·
૧		૩			+			૮		

निं	पं	निं	सा	सा	रे म प सां नि्	ध	प	ऽ
					◡ ◡ ◡ ◡			
પ	ર	દુઃ	·	ખે	દ્ર · · · વી	પ	ડે	·
૧		૩			+	૮		

प	प	निसारेगसारेगसा	सां रे नि सा ऽ	प प ध प म प
		◡◡ ◡◡ ◡ ◡○	◡ ◡ ◡◡	◡ ◡ ◡◡
સં	તો	એ · · · · · · ને	સં · · · ·	ત ક હે · · ·
૧		૩	+	૮

અંતરો

प म	ऽ	प	नि	नि	सां	ऽ	सां	ऽ	सां
કાં	·	ચ	ન	ને	ના	·	સ્પૃ	·	હે
૧		૩			+		૮		

प	नि	सां	रें	रें	गरेंसारेंरेंमंऽ	गं	गं	सां
					◡◡◡◡ ◡◡◡◡			
ના	·	કા	·	ભિ	ની · · · થી · · ·	વિ	ચ	લે
૧		૩			+	૮		

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सां	सां	प	प	प	ध		म	ग	रे	ग	सा	
								०	०			
ના	કી	ર્તિ	ની	કા	મ		નાં	કે	·	·	રે	
૧		૩			+			૮				

	म			सां					
सा	रे	म	प	नि	नि		सां	निसांरेंसांनि॒धपमगरेनिंसा	
સં	·	તો	·	એ	·		ને	સં · ત · કે · · · હે · · ·	
૧		૩			+			૮	

તાનમંડલ

સ્થાયીનાં આલાપતાન

		पनिसांरें निसांपध	ममगरे गसाऽसा सारेमप
સ દા	રા · મ	ના · · · મ · · ·	૨ · · · ટે · · · · · · ·
		धपमग रेगसारे	पपमग रेगनिंसा सारेमप
સ દા	રા · મ	ના · · · મ · · ·	૨ · · · ટે · · · · · · ·
		पधमप निसांपनि	सांरेंनिसां धप मग रेसानिंसा
સ દા	રા · મ	ના · · · મ · · ·	૨ · · · ટે · · · · · · ·

सारेमप रेमपध	मपनिसां पनिसांरें निसांरेंगं	गंरेंनिसां सांरेंसांनि
સ · · · દા · · ·	રા · · · · · · · મ · · ·	ના · · · મ · · ·
पधपम मपमग सारेगसा		
૨ · · · ટે · · · · · · ·		

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निंसारेग रेसानिंसा | रेमपध पधमग रेगसारे | पपमग रेग निंसा |
◡◡◡◡ ◡◡◡◡ | ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ | ◡◡◡◡ ◡◡ ◡◡ |
स • • • दा • • • | २ • • • • • • • भ • • • | ना • • • भ • • • |

रेमपध मगरेग सारेगसा |
◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ |
२ • • • टे • • • • • • • |

स दा | रा • भ | सारेमप धपमग | रेसानिंसा सारेमप सांसांधप |
◡◡◡◡ ◡◡◡◡ | ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ |

स दा | रा • भ | सारेमप सांसांधप | मगरेसा पंनिंसारे गसाऽसा |
◡◡◡◡ ◡◡◡◡ | ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ |

स दा | रा • भ | मगरेग सारेगसा | सारेमप धपमग रेसानिंसा |
◡◡◡◡ ◡◡ ◡◡ | ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ |

स दा | रा • भ | मगरेग सारेपप | मगरेसा पंनिंसारे गसाऽसा |
◡◡◡◡ ◡◡ ◡◡ | ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ |

स दा | रा • भ | मरेपम धपमग | रेगसारे गसाऽसा सारेमप |
◡◡◡◡ ◡◡◡◡ | ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ |

ग सा | पं निं सा | रे ग सा रे | रे प म |
○ ○ ○ ○

ग सा | पनिंसारे गसाऽसा सारेनिंसा | रे प म ग | सा रे ग सा निं |
◡◡◡◡ ◡◡◡◡ ◡◡◡◡ | ○○○○ | ○○ ○○

ग सा | सा रे प | म ग | सारे गसा ऽसा |
○○ ○○ ○○

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सारेपम गरेसारे	गसाऽसा सारेमप धपमग	सारे गसा सारे मप
१	३	+

सासा पध पम गरे सारे गसा
८

सारेमप निसारेरे	निसा पध पम गरे सारे गसा	पंनिसारे गसाऽसा
१	३	+

पमगरे गसाऽसा सारेमप
८

અંતરાનાં આલાપતાન

		साँऽऽप धपमग	सारेगसा सारेमप धपमप
કાં •	ચ્ય ન ને	ના• • • • • • •	સ્પૃ• • • હે• • • • • • •

		साँनिरेंरें साँनि॒धप	मग रेग सारेगसा सारेमप
કાં •	ચ્ય ન ને	ના• • • • • • •	સ્પૃ• • • હે• • • • • • •

		साँनि॒धप मगरेसा	सारेमप साँसाँधप मगरेसा
કાં •	ચ્ય ન ને	ના• • • • • • •	સ્પૃ• • • હે• • • • • • •

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain. Digitizagtion by eGangotri

सारेमप साऽऽप | धपमग रेसानिसा सारेमप | धपमप सासाधप |

कां . . . . | च . . . न . . . ने . . . | ना . . . . |

मग रेसा पंनिसारे गसाऽसा |

સ્પૃ . . . હે . . . . |

सारे रेसा रेममरे | मपपम पधधप मगरेग | सारे गसा रेमपनि |

कां . . . . | च . . . न . . . ने . . . | ना . . . . |

सारेसासा धपमगरेसानिसा |

સ્પૃ . . . હે . . . . |

कां . | च न ने | निसापनि सारेगसा | सासाधप मगरेग सारेगसा |

कां . | च न ने | सानि॒धप मगरेसा | सारेमप धधमप सासाधप |

कां . | च न ने | सारेसासा रेसानिसा | धपमग रेगसाऽ सारेमप |

कां . | च न ने | सानिरेसा गरेसानि॒ | धपमग रेसानिसा सारेमप |

कां . | च न ने | रेसानिसा गरेमग | रेसानिसा धपमग रेसानिसा |

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सां ऽ | पधमप सां ऽ | पनि सांरेंगंऽ ऽसां | पधमगरेगसाऽ |

सां ऽ | सांरेंनिसां ऽऽ | प ध | मग रेग सा ऽ |

सां ऽ | मपनिसां रेंगंसांरेंमं | गं सां | प ध म प सां ऽ |

रेसानिसा गरेसारे | पम रेम धप मप सांनिपनि | रेंसांनिसां गंरेंसांरें |
१ ३ +

पंमंगंरेंसांनि्धप मग रेसा |

पंनिसारे गरेसारे | मपधप मगरेसा सारेमप | सांसां धप मग रेसा |
१ ३ +

सारे मप निसांरें रें सांनि्धप |
८

* * *

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

પીલૂરાગ

શાસ્ત્રાધાર

मतः पीलूरागः सकलमृदृतीव्रस्वरयुतो।
मृदुर्गान्धारोंऽशः सहचरति तीव्रस्तु निरिह ॥
प्रसिद्धः सर्वत्र प्रचुरतरसंचाररुचिरः।
सदा गेयः सर्वार्भकतरुणवृद्धैः परिचितः ॥

रागकल्पद्रुमांकुरे ।

બાલક, તરુણ અને વૃદ્ધનેય પરિચિત, સર્વ પ્રસિદ્ધ, સર્વત્ર પ્રચાર પામેલો પીલૂરાગ સઘળા કોમળ-તીવ્ર સ્વરોવાળો માનેલો છે. જેમાં કોમળ ગાંધાર વાદી, અને તીવ્ર નિષાદ સંવાદી છે. જે સદા ગેય છે.

सर्वे स्युः कोमलास्तीव्रा वादी तु मृदुगो मतः।
संवादी यत्र निस्तीव्रः पीलूरागः स सर्वदा ॥

रागचन्द्रिकायाम् ।

સર્વે કોમળ-તીવ્ર સ્વરો છે. જેમાં કોમળ ગાંધાર વાદી અને તીવ્ર નિષાદ સંવાદી છે. જે સાર્વકાલિક છે. તે પીલૂરાગ છે.

निसौ गरी निसौ पमौ पमौ निसौ रिनी धपौ।
पीलूर्लक्ष्ये श्रुता गांशाऽपराह्वे भूरिरक्तिदा ॥
निसौ गरी सनी सश्च निधौ पधौ निसौ च गः।
धेनुकामेलनोत्पन्नाऽपरा पीलूर्गवादिनी ॥

अभिनवरागमंजर्याम् ।

निंसा, ग्रेनिंसा, पमपग्, निंसा, रेनिंधपं—આધુનિક પીલૂ આવો સાંભળેલો છે. જેમાં ગાંધાર વાદી છે. જે દિવસના છેલ્લા પ્રહરે ગવાય છે તેમજ જે શ્રોતાઓને અત્યંત પ્રસન્ન કરનારો છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निसा, ग्रे॒सानिसा, निधं॒पधं॒निसा, ग्॒ — આ ધેનુકામેલોત્પન્ન બીજો પીલૂ છે, જેમાં ગાંધાર વાદી છે.

રૂપરેખા

(અનુષ્ટુપ)

એ 'ग' બે 'ध' તથા બે 'नि', બાકીના શુદ્ધ છે બધા,
ગાય પીલૂ 'ग–नि' મુખ્ય ત્રીજે યામે દિને, સદા.

પીલૂરાગ કાફી થાટ—सारेग्मपधनि्सां—માંથી જન્મેલો છે. આ રાગ અતિ પ્રસિદ્ધ છે. લોકોને અતિપ્રિય છે. પ્રસિદ્ધ કલાવંતો આને ધુન ગણે છે અર્થાત્ એની ગણના ક્ષુદ્ર રાગોમાં કરે છે. પ્રાયઃ પીલૂને મિશ્ર રાગ માનવામાં આવે છે. એમાં ભૈરવી, ભીમપલાસી, ગૌરી વગેરે રાગોનું યુક્તિ પૂર્વક સંમિશ્રણ કરવામાં આવે છે. જો કે કલાવંતો તો કુશળતાપૂર્વક સપ્તકના બારે બાર સ્વરોનો ઉપયોગ કરે છે. આના સંકીર્ણ સ્વરૂપમાં એક સ્થૂળ નિયમ છે તે એ કે તીવ્ર સ્વરો આરોહમાં અને કોમલ સ્વરો અવરોહમાં લેવાય છે. જો કે એમાં પણ અપવાદને સ્થાન છે. બીજા નિયમો પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે. તે એ કે શુદ્ધ ધૈવત સાથે કોમલ નિષાદ લેવો જોઈએ. શુદ્ધ નિષાદ ગ્રહણ કરતી વખતે આરોહમાં ધૈવત વર્જ્ય કરવો જોઈએ. અવરોહમાં ધ્રૂપ ની સાથે કોમલ ગાંધાર લેવો જોઈએ. આ રાગમાં અધિકતર ઠુમરી, દાદરા, ટપ્પા વગેરે ગાવામાં આવે છે. આનો વિસ્તાર મંદ્ર અને મધ્ય સપ્તકમાં થાય છે તેથી એને મધ્યમગ્રામમાં—મધ્યમને ષડ્જ માની ગાય છે. આ રાગમાં કરુણ-શૃંગારરસ શોભી ઊઠે છે.

તાનસેનના ઘરાણાવાળા ગાયક વાદક પીલૂનો થાટ सारे॒ग्मपध॒नि्सां— માને છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આ થાટનું નામ ધેનુકા દર્શાવેલું છે.

પૂર્વોક્ત કથનાનુસાર પીલૂ રાગમાં બારેબાર સ્વરોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. પરંતુ એના સામાન્ય ચલનમાં તો બે ગાંધાર

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અને કોમલ ધૈવતનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એના આરોહ-અવરોહના અનેક પ્રકાર જોવામાં આવે છે. એમાં મુખ્યત્વે આરોહમાં પાંચ સ્વરો અને અવરોહમાં સાત સ્વરો લીધેલા જણાય છે, એથી એની જાતિ ઔડવ-સંપૂર્ણ છે. આમાં રાગ નિયમનું કઠોર બન્ધન ન હોવાથી કેટલાક વિદ્વાનો એને સંપૂર્ણ-સંપૂર્ણ પણ માને છે. આ રાગના આરોહમાં ઋષભ-ધૈવત વર્જ્ય કરી શેષ શુદ્ધ સ્વરો લેવાય છે. અને અવરોહમાં કોમળ નિષાદ પછી શુદ્ધ ધૈવત અને પંચમ પછી કોમળ ધૈવત લેવાય છે. ઊતરતાં ગાંધાર પણ કોમળ જ લેવાય છે. શેષ શુદ્ધ સ્વરો છે. પીલૂરાગનો વાદી સ્વર કોમળ ગાંધાર અને સંવાદી સ્વર તીવ્ર નિષાદ છે. વાદી પૂર્વાંગમાં હોવાથી આ રાગને પૂર્વરાગ માનવામાં આવે છે. સંકીર્ણ જાતિનો રાગ હોવાથી એનો ગાનકાળ અનિશ્ચિત છે. છતાં કેટલાક એને દિવસના ત્રીજા પ્રહરે ગવાય એવું માને છે. કેટલાક એને સાર્વકાલિક માને છે. એના ન્યાસ સ્વરો सा, ग, प અને नि છે.

આરોહ : पं निं सा रे ग्, रे सा निं, सा ग, मप, नि सां

અવરોહ : सां नि् ध प, ग म ध् प ग्, रे सा निं।

પકડ : पं निं सा रे ग्, रे सा निं।

રાગ વિસ્તાર

(૧) सा, निंसा, सानिंधं्पं, षंनिंऽऽनिंसा, पंनिंसारेग्, सारेसाग्रेसानिं, सा, निंसारेग् रेग्, सारेग्रेसानि, साऽनिंसा।

(२) निंसाग्रेग्, मग्रेसा, निंसानिंधूंपंधूंनिं, सा, निंसाग्, साग्रेसानिं, सा, निंधंपं, मंपं,निंऽऽऽसा।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

(३) निंसागम प, गम धप, मऽग, मपध्प, ग्, रेसानि, साग्रेग्-

सारेनिसानि, सागमपध्पग्रेसानि, साऽग, मगम, गपमग सागमपगमप

ध्पग्, रेसा नि, सा।

(४) निंसागमप, गमपगमप, गमपधनि्धप, धधपमप प, ग्, ग्, सागमप-

गमध्पग्, ग्,मारेग्रेसानि, सा, रे रे सानि सानि ध्पं, मंपंनिऽऽऽसा,
निंसाग्ऽऽऽरेसानिसा।

અંતરો

(५) गमपनिऽऽऽऽनिसा, ग्रेसानि, सा, निसारेसा नि्धप, गमपधनि्,

धसानि्धप, गमपगमपनिऽऽऽसानिध्पमपग्, सागमपगमध्पग्,
ग्, रेसानि, सा

સ્વરમાલિકા

એકતાલ માત્રા ૬ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

सा	ग्	रे	सा	निं	सा	निं	धं	पं	धं	निं	सा
१		+		३		+		५		६	
सा	ग	म	प	ग्	रे	ग्	रे	सा	नि	सा	ऽ
१		+		३		+		५		६	
ग	म	प	ध्	प	म	ग्	म	ग्	रे	सा	निं
१		+		३		+		५		६	

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અંતરો

सा ऽ	ग ग	सा ग	म प	म ग	म ऽ
१	+	३	+	५	६
ग म	ध् प	ग् रे	रे म	ग् रे	सा ऽ
१	+	३	+	५	६
निं सा	ग · म	प प	ग् ऽ	रे सा	निं सा
१	+	३	+	५	६
ग म	प नि	ध् प	म प	म ग्	रे सा
१	+	३	+	५	६

લક્ષણગીત

પિલૂરાગ અનુરાગ ભરી ભરી ગાઓ,
એ ગ, એ ધ, એ નિષાદ સજાવો. . . . પીલૂ
ગ–નિ વાદી – સંવાદી પ્રમાણો,
ત્રીજે યામે દિને, સદા ધ્યાઓ. . . . પીલૂ

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

			निं
सा ग् रे ग् रे	सा रे निं सानि	ध् पंध् निं निं	सा ऽ सा ऽ
પી લૂ રા ગ ·	અ નુ રા ગ ·	ભ રી· ભ રી	ગા · ઓ ·
३	+	७	१
सा			निं
निं सा ग् ऽ	ग् रे निं सा	गमपमग् रे सानिं	सा ऽ सा ऽ
એ · ગ ·	એ · ધ એ	નિ·ષા·દ· સ·	જા · વો ·
३	+	७	१
सा ग् रे ग् रे			
પી લૂ રા ગ ·			
३			

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અંતરો

	॰ ॰ म ॰	प	
निं सा ग म	प ऽ प ऽ	ग म ध् प	ग् ऽ रे निं सा
ग नि वा ·	दी · सं ·	वा · दी प्र	મા · ણો · ·
+	૭	૧	૩

सा ग ग ग	ग म प म	ग् म ग् रे सा निं सा	सा ग् रे ग् रे
त्री જે या મે	दि ने स दा	ध्या · · ઓ · ·	પી લૂ રા ગ ·
+	૭	૧	૩

ગીત

નીંદ ન આવે નયનમાં, સજની !
નભ નીરખી નીરખી વીતે રજની . . . નીંદ
કૃષ્ણને કોણ કહે આ કથની ?
ભૂખી કેવલ એનાં દર્શનની . . . નીંદ

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. મધ્યમ૦

સ્થાયી

म	निं		
ग् ऽ रे सा निं	सा ऽ रे निं सा	निं सा निं धृं	पं धृं निं सा
નીં · દ · ન	આ · વે · ·	ન ય ન માં	સ જ ની ·
૭	૧	૩	+

			निं
निं सा ग ग	ग ऽ ग म	प म ग् रे	सा निं सा ऽ
ન ભ ની ર	ખી · ની ર	ખી · વી તે	ર જ ની ·
૭	૧	૩	+

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain. Digitizagtion by eGangotri

અંતરો

		म	
सा ऽ ग म	प ऽ प प	ग म ध् प	ग् रे निं सा
કૃ ·ષ્ણ ને	કો · ણુ કુ	હે · આ ·	કુ થ ની ·
૭	૧	૩	+
ग ऽ ग ऽ	ग म प म	पध्पमग्मग्रे	सा निं सा ऽ
ભૂ · ખી ·	કે · વ લ	એ·નાં·દ·ર્·	શ ન ની ·
૭	૧	૩	+

ગીત

રંગે ભરી ના છાંટો પિચકારી,
છંટાશે, હરિ! ઓઢણી મારી ... રંગે ભરી
સાંજ પડી—હજુ વાટ છે લાંબી,
વઢશે મા વઢકારી ... રંગે ભરી

ત્રિતાલ માત્રા ૮ મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

			निं
ग् रे निं सा	ग म ग म प ध्	प म ग् रे सा निं	सा ऽ सा ऽ
રં ગે ભ રી	ના · છાં · · ·	ટો · · · પિ ચ	કા · રી ·
૩	+	૭	૧
सा		पं	निं
निं ऽ सा रे्	सा निं धं पं	मं पं निं निं	सा ऽ सा ऽ
છં · ટા ·	શે · હ રિ	ઓ · ઢ ણી	મા · રી ·
૩	+	૭	૧
ग् रे निं सा			
રં ગે ભ રી			
૩			

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અંતરો

सा म		म	
नि सा ग म	प ऽ प प	ग म प ध् प म	ग् रे सानि सा
સાં · જ પ	ડી · હ જુ	વા· ટ ·છે·	લાં · ખી· ·
+	७	१	३

ग ग ग ऽ	ग म प म	ग् रे सा ऽ	ग् रे नि सा
વ ઢ શે ·	મા · વ ઢ	ક્રો · રી ·	રં ગે ભ રી
+	७	१	३

ગીત

હારી મતી મારી, વ્રજ વિ હા રી. . . .હારી
ધરા પર આવો નર રૂપ ધારી,
ભક્તવત્સલ પ્રભો પ્રે મ ભિ ખા રી. . . .હારી

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

	नि		सा नि
ग् रे सा नि	सा ऽ सा ऽ	पं धं् पं धं्	नि ऽ सा ऽ
હારી મ તિ	મા · રી ·	વ્ર · જ વિ	હા · રી ·
७	१	३	+

અંતરો

सा	म		
नि सा ग म	प ऽ प ऽ	ग म प ध् प म	ग्म ग्रे सानि सा
ધ રા પ ર	આ · વો ·	ન · ર · રૂ પ	ધા · · · રી · ·
७	१	३	+

			नि
ग ऽ ग ग	ग म प म	गमध्प ग्रेसानि	सा ऽ सा ऽ
ભ · ક્ત વ	ત્સ લ પ્ર ભો	પ્રે· · · મ· ભિ·	ખા · રી ·
७	१	३	+

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

તાનમંડલ

સ્થાયીનાં આલાપતાન

		निंसारेग्रेसानिंसा	गम पम ग्रे सा ऽ
હા રી મ તિ	ભા · રી ·	વ્ર· · ·જ ·વિ ·	હા· · · રી· · ·
		निंसा गम पध् पम	ग्म ग्रे सानिंसा ऽ
હા રી મ તિ	ભા · રી ·	વ્ર· · ·જ·વિ·	હા· · · રી · · ·
		गम पम गम पम	गम ग्रे सानिंसा ऽ
હા રી મ તિ	ભા · રી ·	વ્ર· · ·જ·વિ·	હા· · · રી · · ·

निंसाग्रे सानिंसाऽ	निंसागम पमग्रे	ग्रेसानिं धूंपं मंपं	निंसाग्रेसानिंसाऽ
હા ·રી· મ ·તિ ·	ભા· · ·રી· · ·	વ્ર· · ·જ · વિ ·	હા· ·રી· · ·
निंसागम प धनि्ध	पम ग्रेसानिंसाऽ	सारेसानिंधूंपं मंपं	निंसाग्रे सानिंसाऽ
હા ·રી· મ ·તિ ·	ભા· · ·રી · · ·	વ્ર· · ·જ·વિ·	હા· · ·રી· · ·
निंसागम पनिसांऽ	रेंग्रेंसां नि्धपम	गम गम पध् पम	गम ग्रे सानिंसा ऽ
હા ·રી · મ ·તિ ·	ભા· · ·રી· · ·	વ્ર· · ·જ ·વિ ·	હા· · · રી · · ·

હા રી મ તિ	ભા · રી ·	मग्रेम ग्रेनिंसा	गम पम ग्रे साऽ
હા રી મ તિ	ભા · રી ·	निंसागम पध्मप	गम ध्प मग् रेसा
હા રી મ તિ	ભા · રી ·	निं सागम पध्पम	पम ग्रे सानि साऽ
હા રી મ તિ	ભા · રી ·	निंसागमपनिसांरें	सांनि ध्प मग् रेसा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ऽ धं पं धं	निं ऽ सा ऽ	सा ग् रे सा	सा रे निं सा
ग ग म ध् प ग्	ऽ रे सा रे ग म	ग् ऽ सा निं	सा ऽ सा ऽ
निं सा ग् रे	प प ऽ ग्	ऽ रे सा ऽ निं	सा ऽ सा ऽ

નીચેની બે તાનો પૂરી કડી ગાઈને ગાવી.

साग्रेग्सारेनिंसा	गमपम ग्रेनिंसा	पधनिध् पध्पम	ग म प म ग् रे सा ऽ
७	१	३	+
गम पम गम पध्	पम,गंमपधनि्ध	पम,गमपधनि्सा	नि्धपम ग्रे सा ऽ
७	१	३	+

અંતરાનાં આલાપતાન

		ग म ध् प	ग् ऽ निं सा
ધ રા પ ર	આ · વો ·	ન ર રૂ પ	ધા · રી ·
		नि ध् म प	ग् ऽ रे सा
ધ રા પ ર	આ · વો ·	ન ર રૂ પ	ધા · રી ·
		प म ग् रे	ग् रे सा निं
ધ રા પ ર	આ - વો ·	ન ર રૂ પ	ધા · રી ·
निंसारेम ग्रेसानिं	सानिंध्पं मंपंनिंसा	निंसागमपनिसारें	सांनिध्पमग्रेसा
ધ·રા·પ·ર·	આ···વો···	ન·ર·રૂ·પ·	ધા···રી···
निंसाग्रेसानिंसाऽ	पमग्रे सानिंसाऽ	सारेंग्रें सांनिध्प	मग्मग् रेसानिंसा
ધ·રા·પ·ર·	આ···વો···	ન·ર·રૂ·પ·	ધા···રી···

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ધ રા પ ર	આ · વો ·	निंसागृरे सानिंसाऽ	रेमगृरे सानिंसाऽ
ધ રા પ ર	આ · વો ·	गम प म ग म पध्	पम गम ग् रे सानिं
ધ રા પ ર	આ · વો ·	गमपनि सारेंग्.रें	सानिध्प मग्रेसा
ધ રા પ ર	આ · વો ·	निसारेंसा निध्पम	ग्म ग्रे सानि साऽ
ધ રા પ ર	આ · વો ·	सानि्धप मग्रेसा	निंसागृरे सानिंसाऽ
निंसा गम प ऽ	ऽ ऽ ध् प	नि ध् प म	ग् ऽ रे सा
गम प नि ऽ ध्	प ऽ म प	ग् ऽ रे निं	सा ग् रे सा
सा ऽ निं सा	ग् ऽ रे सा	निं धं् पं ऽ	धं् निं ऽ सा

નીચેની બે તાનો પૂરી કડી ગાઈને ગાવી.

निंसागम पधनिसां	निसांग्रें सांनिध्प	गम पध् पमगम	पम गम ग्रेसानिं
૭	૧	૩	+

निंसागम पनिसांरें	ग् ऽरेंसां नि्ध पम	गमपनिसारेंग्रें	सांनिध्पमगरेसा
૭	૧	૩	+

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

પટદીપરાગ

રૂપરેખા

(અનુષ્ટુપ)

નિ શુદ્ધ, મૃદુ ગા ને મા, આરોહે રિ–ધ વર્જ્ય છે;
પટદીપ પ–સા મુખ્ય, ગા ચોથા પ્રહરે દિને.

પટદીપ રાગ કાફી થાટ–સા રે ગ્ મ પ ધ નિ્ સાં–માંથી જન્મેલો માનવામાં આવે છે. આ રાગ આધુનિક છે. એનો પ્રચાર થયે માંડ પંદર-વીસ વર્ષ થયાં હશે. એની મધુરતાને અંગે તે અત્યંત લોકાદર પામેલો છે. સાધારણ રીતે એવી માન્યતા પ્રચાર પામેલી છે કે ભીમપલાસીના કોમળ નિષાદને સ્થાને શુદ્ધ નિષાદ સ્થાપી આ રાગની રચના કરવામાં આવી છે. ભીમપલાસીની છાયાનો આભાસ ન થાય તે માટે શુદ્ધ નિષાદ ઉપર અધિક વિશ્રાન્તિ લઈ પુનઃ ભીમપલાસીના સ્વરો લેવામાં આવે છે. ક્યારેક ક્યારેક અવરોહમાં નિષાદ છોડી દઈ પ નિં સા, ધ, મ પ આ રીતે પણ ગવાય–વગાડાય છે. કરુણ, શૃંગાર અને શાન્તરસ આ રાગમાં શોભી ઊઠે છે. પ્રદીપિકા નામનો એક બીજો રાગ છે પરંતુ તે આનાથી ભિન્ન છે.

પટદીપ રાગના આરોહમાં ઋષભ-ધૈવત વર્જ્ય છે. પરંતુ ક્યારેક ક્યારેક ધૈવતનો સ્વલ્પ પ્રયોગ થાય છે અને તેને ક્ષમ્ય માનવામાં આવ્યો છે. ગાંધાર કોમળ છે. શેષ સ્વરો શુદ્ધ છે. આરોહમાં પાંચ સ્વરો અને અવરોહમાં સાત સ્વરો લાગતા હોવાથી આની જાતિ ઔડવ-સંપૂર્ણ મનાય છે. વાદી સ્વર પંચમ અને સંવાદી સ્વર ષડ્જ છે. વાદી સ્વર ઉત્તરાંગમાં હોવાથી પટદીપ રાગની ગણના ઉત્તરરાગમાં કરી શકાય અને પંચમને પૂર્વાંગમાં ગણી પૂર્વરાગ પણ માની શકાય. એનો ગાનકાળ દિવસનો ચોથો પ્રહર માનવામાં આવ્યો છે. ન્યાસના સ્વરો સા, પ અને નિ છે.

એના સમપ્રાકૃતિક રાગો પિલૂ અને ભીમપલાસી છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain. Digitizagtion by eGangotri

આરોહ : निसा, ग्मपनि, सां ।

અવરોહ : सांनिधप, मग्रेसा ॥

પકડ : पनि, सांधऽऽमप ।

રાગ વિસ્તાર

सासा म पं
(१) सा, रेसा निसा, निनिसा, ग्ऽऽरेसा, सानिधंपं, मंपंऽऽनिं, सा,

म निं
पंनिसाग्ऽऽरेऽसा, रेरेसानिसाऽऽनिधंऽऽपं, मंपंनिं, मंपंनिसा,

म
ग्ऽऽरेऽसा ।

म
(२) निसा, ग्मऽऽग्मप, मप, ग्मग्रेऽऽसानि, निसा, निसाग्मपऽऽऽ
मग्रेसा नि, साग्मप, मग्रेसानि, सा., मग्प, ग्म, साग्,

म
मप, ग्मपऽधऽप, धमप, ग्मग्रेसाऽनि, साग्मपऽऽधमप, ग्ग्मग्रेसा,
रेसा नि, निसा ।

नि म
(३) निसाग्मपनिऽऽऽऽधऽपऽमप, नि, धप, मपग्ऽऽरेसा, निसाग्मप निध

निं
मप नि निसां, निसां पनिसांनिऽऽधऽप, धऽमप, निधप, निनिधप

प म
धऽमप, ग्मग्रेसानिऽऽसाग्रेसा ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitization by eGangotri

(४) ग्मपनि, धपधम, ग्मपनिसा, निसाधप, धमप, निधप, पधम,

धधपमप· निऽऽऽधनिसाऽ निधऽऽप, ग्मप, पग्, साग्मप, ग्मपग्मग्-

रेसाऽऽ निंसा ।

અંતરો

(५) ग्मपनिसा, निनिसा, पनिसाग्ऽऽरेसा, रेसानि, धनिसाऽऽऽनिसाधप,

पधमपनि, निं, साग्मपग्मपनि, सा, धप, पनिधपग्ऽऽऽमग्रेसा,

निंसाग्मपनिधपपनिसानिधपमपनिसा, धनिसाऽनिसा ।

(६) ग्मपनि, धनिसाऽ निसाधप, मपनिसाग्ऽऽऽरेऽसा, निंसाग्मपनिसा-

ग्मपग्ऽऽऽरेऽसा, रेसा, निधप, निधप, पग्ऽऽसाग्मप, ग्ग्मग्रेसा-

ऽऽनिं, सा, निंसाग्मपमग्म पनिसानि धपमपनिसा रेरेसानिसाऽऽनिसा ।

સ્વરમાલિકા

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

नि	ध	प	ऽ	ग् (म)	म	प	नि	सा	ध (नि)	ऽ	म	प	ऽ	ऽ	ऽ
३				+				७				१			

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

म	निं सा		
ग् म ग् रे	सा ऽ निं ऽ	सा म ग् म	प ग् म प ||
३	+	७	१

અંતરો

प प प ऽ	ध म प ऽ	ग् म प नि	सां ऽ सां ऽ
३	+	७	१

प नि सां ग्ं	रें ऽ सां ऽ	मं ग्ं रें सां	नि ध म प |||
३	+	७	१

લક્ષણ ગીત

પટદીપ રાગ ગાઓ, પ્રિયવ્રત !
રે-હીન આરોહે ગ્રહી સ્વલ્પ ધૈવત. . . પટદીપ
પંચમ વાદી, ષડ્જ સંવાદી,
મૃદુલ ગ, દિનગેય, ઔડવ-પૂર્ણ જાતિ. . . પટદીપ

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

म	नि	म म	म
ग् म प नि	सा ध ऽ म	प ऽ ग् म	ग् रे सा सा
પ ટ દી ・	પ રા ・ ગ	ગા ・ ઓ ・	પ્રિ ય વ્ર ત
+	७	१	३

सा	निं		
निं सा ग् रे	सा ऽ ग् म	प नि धनिसांनि (⌣⌣⌣⌣)	ध म प ऽ ||
રે ・ હી ન	આ ・ રો હે	ગ્રહી સ્વ・લ્પ・	ધૈ વ ત ・
+	७	१	३

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અંતરો

म						म						नि			
प	ऽ	प	प	म	प	ग्	म	प	ऽ	नि	नि	सां	ऽ	सां	ऽ
પં	·	ચ	મ	વા	·	દી	·	ષ	·	ડ્જ	સં	વા	·	દી	·
+				૭				૧				૩			

प	नि	सां	ग्	रें	सां	नि	सां	पनि	सांरें	सां	निधप	मपनिनि		धप	मप
મૃ	દુ	લ	ગ	દિ	ન	ગે	ય	ઔ·	ડવ	પૂ	·ર્ણ·	જા·	·	·તિ·	··
+				૭				૧				૩			

ધ્રુવપદ

રામ રામ રટ રસના, પાપ ટળશે ભવે ભવનાં,
રામ રામ રટતાં રટતાં ઝરશે અમી-ઝરણાં. . . . રામ રામ
રામ નામ નૌકા મળતાં પાપીયે પાર ઊતરતાં,
કથી શકે ન કો નામ મહિમા શારદા-શેષ સરખાં. . . . રામ રામ

ચૌતાલ માત્રા ૧૨ — વિલંબિતલય. માધ્યમ-

સ્થાયી

						म					
नि	ऽ	सां	ध	ऽ	प	ग्	म	ग्	रे	सा	ऽ
રા	·	મ	રા	·	મ	ર	ટ	ર	સ	ના	·
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

सा						सा		म			
नि़	ऽ	सा	ग्	रे	सा	नि़	सा	ग्	म	प	ऽ
પા	·	પ	ટ	ળ	શે	ભ	વે	ભ	વ	નાં	·
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

						प			नि		
प	प	ग्	म	प	प	नि	ऽ	सां	ध	प	ऽ
રા	મ	ના	મ	ર	ટ	તાં	·	ર	ટ	તાં	·
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प	नि	सां	ऽ	(सां)ग्	रें	सां	नि	ध	प	म	प
ઝ	ર	શે	·	અ	·	મી	·	ઝ	ર	ણાં	·
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

અંતરો

प	प	ग्	म	प	ऽ	(प)नि	ऽ	सां	सां	(नि)सां	ऽ
રા	મ	ના	મ	નો	·	કા	·	મ	ળ	તાં	·
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

नि	नि	सां	ऽ	(सां)ग्	रें	सां	सां	नि	सां	(नि)ध	प
પા	પી	યે	·	પા	·	ર	ઊ	ત	ર	તાં	·
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

म	प	नि	ध	प	प	ग्	म	ग्	रे	सा	ऽ
ક	થી	શ	કે	ન	કો	ના	મ	મ	હિ	મા	·
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

(सा)निं	(सा)निं	(निं)सा	ऽ	(म)ग्	म	प	ऽ	ध	म	प	ऽ
શા	ર	દા	·	શે	·	પ	·	સ	ર	ખાં	·
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

ગીત

મુરલીવાળો શ્યામ, મારા અંતરનો આરામ,
સ્મરું હું આઠે યામ, ગોવિન્દ ગુણ ગ્રામ . . . મુરલીવાળો
મોરમુકુટ શિરે સોહે, વૈજયંતી કંઠે ડોલે,
મધુર હાસ્યે મનડું મોહે, રૂપે લજાય પેલો કામ . . . મુરલીવાળો

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ઝપતાલ માત્રા ૧૦ — વિલંબિતલય. આધ્યમ-

સ્થાયી

					म			म		
नि	नि	धनिसाऽ (◡◡◡◡)	ध	पं	ग्	ग् (○)	म (○)	ग्	रे	सा
મુ	ર	લી · · ·	વા	·	જો	·	·	શ્યા	·	મ
૧		૩			+			૮		

सा नि॑	सा नि॑	सा	म	म	ग् (◡)	ऽ (◡)	म (◡)	प (◡)	नि	धनिसानि (◡◡◡◡)	धम (○○)	प	
ભા	રા	અં	ત	ર	નો	·	·	·	આ	રા · · ·	· ·	મ	
૧		૩			+					૮			

	प	नि॒			म		म			
प	नि	सा	ध	प	ग्		ग्	रे	ऽ	सा
સ્મ	·	રું	હું	·	આ	·	ઠે	યા	·	મ
૧		૩			+			૮		

	प	नि॒	म॑	म॑								
प	नि	सा	ग्	ग्	रे (◡)	सा (◡)	नि (○)	सा (◡)	नि (◡)	ध (○)	प मपधप (◡◡◡◡)	ग् ऽ मप (◡◡◡◡)
ગો	·	·	વિ	ન્દ	ગુ	·	·	ણુ	·	·	ગ્રા · · · ·	મ · · ·
૧		૩			+						૮	

અંતરો

	म	म			प	प	नि॒		नि॒
प	प	ग्	म	प	नि	नि	सा	ऽ	सा
મો	ર	મુ	કુ	ટ	શિ	રે	સો	·	હે
૧		૩			+		૮		

प	नि	सां	ग्ं	रें	सां	सां	निसां (○○)	धम (○○)	प
વૈ	·	જ	યં	તી	કં	ઠે	ડો ·	· ·	લે
૧		૩			+		૮		

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नि सां	ग् ग् रें	सां सां	धनिसांनि धप ग्ऽमप
મ ધુ	· ર હા	· સ્યે	મનડું·મો·હે···
૧	૩	+	૮

	म		
पमपधप	ग् सा ग् म	ग् रे	सा ऽ सा
રૂ પે···	લ જા ય ·	પે લો	કા · મ
૧	૩	+	૮

ગીત

રહો નયન સમીપે શ્યામ સુજાણ,
હે ભ ક્ત વ ત્સ લ ભ ગ વા ન... રહો
સંયોગે મળે સુખની લહાણ,
વિયોગે બને વ્યગ્ર મન-પ્રાણ... રહો

ત્રિતાલ માત્રા ૮ **મધ્યલય. માધ્યમ૦**

સ્થાયી

		म	
निनिधनिसांनि	धपमपधप	ग् ऽ सा ग्	म ग् रे सा
રહોન·ય ·	નસમી·પે·	શ્યા· મ સુ	· જા · ણ
૧	૩	+	૭

सा		म	
निं सा ग् रें	सा ऽ म ऽ	ग् म प नि	ध नि सांनि धपमप
હે · · ·	ભ · ક્ત ·	વ · ત્સ લ	ભગવા···ન·
૧	૩	+	૭

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અંતરો

म म			
प ऽ ग् म	प नि सां सां	नि सां ग्ं रें	सां नि ध प
સં · યો ગે	મ ળે સુ ખ	ની · લ હા	· · ણુ ·
૧	૩	+	૭

	प		
पनिसांरेंसांध	म प नि ऽ	सांऽसांरेंसांनि	सांनिधप धपमप
વિ·યો·ગે·	બ ને વ્ય ·	ગ્ર·મ·ન·	પ્રા···ણુ···
૧	૩	+	૭

તાનમંડલ

સ્થાયીનાં આલાપતાન

		ग्ऽमग्रेसानिंसा	निंसाग्म पग्मप
૨ હો ન · ય ·	ન સ મી · પે ·	શ્યા··મ·સુ·	જા···ણુ···

		ग्म पग् मग् रेसा	साग्मप ग्मपऽ
૨ હો ન · ય ·	ન સ મી · પે ·	શ્યા···મ·સુ·	જા···ણુ···

		ग्मपनि सांनिधप	मग्रेसा साग्मप
૨ હો ન · ય :	ન સ મી · પે ·	શ્યા···મ·સુ·	જા···ણુ···

निंसाग्मग्रेसाऽ	निंसाग्मपमग्म	पनिसांनि सांनिधप	मग्रेसा साग्मप
૨ ·હો·નયન·	સ ·મી·પે···	શ્યા··· મ ·સુ·	જા··· ણુ···

साग्मप ग्मपनि	मपनिसांपनिसांग्ं	मग्रेसा निधपम	ग्रेसाऽ साग्मप
૨·હો· નયન·	સ·મી·પે···	શ્યા·· ·મ·સુ·	જા···ણુ···

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

૨ હો ન · ય ·	ન સ ભી · પે ·	निंसाग्म पनि सांऽ	सांनिधप मग्रेसा
૨ હો ન · ય ·	ન સ ભી · પે ·	ग्मपनि सांनिध प	ग्मग् रे सानिंसाऽ
૨ હો ન · ય ·	ન સ ભી · પે ·	ग्मपनि सांनिधप	मग् रेसा साग् मप
૨ હો ન · ય ·	ન સ ભી · પે ·	ग्मपनि सांरेंसांनि	धपमग् रेसानिंसा
૨ હો ન · ય ·	ન સ ભી · પે ·	ग्म पनि सांग्रेंसां	निधपम ग् रेसा ऽ
सा ऽ निं ऽ	सा ऽ ग् ग्	रे ऽ सा ऽ	निंसाग्म प ऽ
निंसाग्म प ऽ	प ऽ ऽ ऽ	म प ` ऽ	रेसानिंसा ग्म प
निंसा ग्म प ऽ	ग् म प नि	ध प ध म	ग् म प ऽ

નીચેની બે તાનો પૂરી કડી ગાઈને ગાવી.

निंसाग्म पम ग्म	पनिसांनिसांग्रेंसां	ग्रेंसांनि सांनिधप	धपमग्मग्रेसा
૧	૩	+	૭

मग्रेसा निंसाग्म	पग् मग् रेसानिंसा	ग्म पम ग्म पनि	सांनिधपमग्रेसा ‖
૧	૩	+	૭

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અંતરાનાં આલાપતાન

		पनिसाग् मग् रेंसा	निध पम ग् रे सा ऽ
સં · યો ગે	મ ળે સુ ખ	ની···લ·હા·	···ણુ···

		ग् रेंसानि धप मग्	मग् रेसा निंसाग्म
સં · યો ગે	મ ળે સુ ખ	ની··· લ·હા·	···· ણુ··

		मम ग् रें सानिध प	मग् रेसा निंसाग्म
સં · યો ગે	મ ળે સુ ખ	ની··· લ ·હા ·	··· ·ણુ··

निंसाग्मपध मप	निनिधपपनिसाग्	रेंसानिसानिनिधप	मग्रेसानिंसाग्म
સં ·યો·ગે···	મ·ળે·સુ·ખ·	ની···લ ·હા·	····ણુ···

पऽनिनिसासारेंरें	सानिधपनिनिधप	मग्रेसानिंसाग्ग्	रेसानिंसानिंसाग्म
સં·યો· ગે···	મ ·ળે· સુ ·ખ·	ની···લ ·હા·	··· ·ણુ···

સં · યો ગે	મ ળે સુ ખ	निंसाग् म पनि धप	मग् रेंसानिंसाग्म

સં · યો ગે	મ ળે સુ ખ	निंसाग्मपनिसांनि	धप ग् ऽ मग् रेसा

સં · યો ગે	મ ળે સુ ખ	निंसाग्म पनिसांरें	सांनिध प धप म प

સં · યો ગે	મ ળે સુ ખ	निंसाग्म पनिसांग्	रेंसांनिसांनिधमप

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

સં · યો ગે | મ ળે સુ ખ | निंसागम् पनिसाऽ | ग्मपग् रेसानिसा |

प नि सा ध | प ऽ ग् ऽ | रे ऽ सा ऽ | ग् म प नि सा ऽ |

सा ऽ ऽ ऽ | नि ऽ सा ऽ | निधपमग्रेसा ऽ | ग्मपनि सा ऽ |

सा ऽ नि ऽ | सा ग् रे सा | नि सा धप मप | ग्म पनि सा ऽ |

નીચેની બે તાનો પૂરી કડી ગાઈને ગાવી.

निंसाग्म पपपप | मग्रेसा साग्मप | निनिनिनि धपमग् | मग्रेसा निंसाग्म |
१ 3 + ७

निंसाग्मपनिसाऽ | ग्मपग् मग्रेसा | निधपम ग्रेसाऽ | रेसानिंसा निंसाग्म || |
१ 3 + ७

* * *

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ધાનીરાગ

શાસ્ત્રાધાર

धानी प्रोक्ता मृदुगमनिका र्वाजता धर्षभाभ्या-
मारोहेऽस्याः सगमपनयः स्युस्त एवावरोहे ।।
गांधारो वाद्यपि च निसखः प्रोच्यते ह्यौडुवेयं ।
चंचच्चारुस्वरसुरुचिरं गीयते सर्वकालम् ।।

रागकल्पद्रुमांकुरे ।

મૃદુ ગ–મ–નિ અને ઋષભ–ધૈવત વર્જિત ધાની કહેલી છે. એના આરોહમાં સા, ગ, મ, પ, નિ છે. અવરોહમાં પણ એ જ છે. ગાંધાર વાદી, નિષાદ સંવાદી છે. ઔડવ–ઔડવ કહેવાય છે. સદા ગવાય છે.

निसौ गमौ पनीसश्च सनी पमौ गसौ तथा ।
धानी लोकप्रसिद्धा स्याद् गांशाऽऽरोहे रिधोज्झिता ।।

अभिनवरागमंजर्याम् ।

नि॒साग॒, मप, नि॒सा, सानि॒प, मग॒, सा–ધાની લોકપ્રસિદ્ધ છે. જેમાં ઋષભ–ધૈવત વર્જ્ય અને ગાંધાર વાદી છે.

રૂપરેખા

(અનુષ્ટુપ)

ગ–મ–નિ મૃદુ ધાનીમાં, આરોહે રે–ધ વર્જ્ય છે,
અલ્પ રે અવરોહે, ગા ગ–નિ મુખ્ય સદા–દિને.

ધાની રાગ કાફી થાટ–સારેગ॒મપધનિ॒સા–માંથી ઉપજેલો છે. એનું સ્વરમાધુર્ય મનોહર છે. એની ગણત્રી ક્ષુદ્ર રાગોમાં થાય છે. એમાં કરુણ–શૃંગારરસ વિશેષ દીપી ઊઠે છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ધાની રાગમાં ગાંધાર, મધ્યમ અને નિષાદ કોમળ છે. આરોહમાં ઋષભ–ધૈવત વર્જ્ય છે, અવરોહમાં અલ્પ ઋષભ લેવાય છે પરંતુ ધૈવત તો વર્જ્ય જ રહે છે. આરોહમાં પાંચ સ્વરો અને અવરોહમાં છ સ્વરો લાગતા હોવાથી એની જાતિ ઔડવ–ષાડવ ગણાય છે. ગાયકોનો બીજો એક વર્ગ આરોહ–અવરોહ બંનેમાં ઋષભ–ધૈવત વર્જ્ય ગણે છે અને તે એની જાતિ ઔડવ–ઔડવ માને છે. વાદી સ્વર ગાંધાર છે. સંવાદી સ્વર નિષાદ છે. વાદી સ્વર પૂર્વાંગમાં હોવાથી એની ગણના પૂર્વ રાગોમાં કરી શકાય. ગાનકાળ સાયંકાળ છે. કોઈ કોઈ એને સાર્વકાલિક અને કોઈ કોઈ એને દિનગેય માને છે.

આ રાગનો સમપ્રાકૃતિક રાગ ભીમપલાસી છે. બંનેમાં વાદી-સંવાદીનું અંતર તો છે જ. તે સાથે ભીમપલાસીના અવરોહમાં ધૈવત લેવાય છે અને ધાનીના અવરોહમાં ધૈવત વર્જ્ય છે. રાગનું સ્વરૂપ વિશેષ વ્યક્ત કરવા આલાપ-તાનોમાં पनि॒सा̍नि॒प, અને ग॒, मपमग॒, આ સ્વરસમુદાય વારંવાર લેવો જોઈએ. મધ્યમ સ્વર પર વિશ્રાન્તિ ન લેવી જોઈએ. ઉત્તરાંગ કરતાં પૂર્વાંગમાં ઋષભનો ન્યૂન ઉપયોગ કરવો. આ રાગના ન્યાસ સ્વરો सा, ग, प અને नि છે.

           म   सा̍ ।

આરોહ : नि॒ सा ग॒ म प नि॒ सा̍ ।

અવરોહ : सा̍ नि॒ प म ग॒ रे सा ॥

પકડ : ग॒, मनि॒पग॒, रेसा ।

રાગ વિસ્તાર

     सा   पं   पं   म

(१) नि॒सा, पंऽनि॒सा, मंपंनि॒ऽऽऽपंनि॒सा, नि॒साग॒, पंनि॒साग॒, मग॒, पग॒,

                   सा

साग॒मपग॒, साग॒मग॒रेसा, नि॒सा।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

(२) नि्सा, मग्, सा, पग्, मऽपग्, सा, पनि्साग्ऽऽसाग्मपग्,

पनि्पमग्, पग्, सा।

(३) सा प, मप, ग्, मपनि्प ग्, पनि्पमग्, सा, नि्सा, ग्, सा, ग्मपनि्-

पमग्, सा, नि्सा, ग्, सा, ग्मपनि्पमग्, नि्पऽऽमपग्, पमपग्,
साग्मग् रेसा।

सा प | | | प
(४) नि्साग्मपनि्, पनि्सा, पनि्पसाऽऽनि्रेसा, नि्नि्प, मपग्, मपनि्-
म सा म सासा
पमग्, नि्सा, ग्मप, मप, ग्, मऽनि्पमग्, नि्नि्सा।

અંતરો

प | | | | |
(५) प, मप, नि्, सा, सारेसानि्सानि्पमग्, पग्, मऽपग्, सा,

| प प
पनि्साग्ऽऽसा, ग्मपनि्, पसानि्पग्, नि्नि्प, मपग्, साग्मपग्,

प प | |
मग्, सा, नि्साग्मपनि्ऽऽपनि्सा, नि्सा ।

म म | | | | | | | | |
(६) प, मप, ग्, पमग्म पनि्, सा, नि्सा, सारेसानि्, सा, पनि्साग्, सा,

| | | | | | | म | म
ग्मपग्सा, नि्रेसानि्पमग्, पमनि्पसानि्पमग्, पनि्, पमग्, पग्,
प प |
सा, नि्साग्मपमग्मपनि्, पनि्सा।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

સ્વરમાલિકા

એકતાલ માત્રા ૬ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

(म)ग्	ऽ	सा	ग्	म	प	ग्	रे	(सा)नि्	ऽ	ऽ	सा
१		+		३		+		५		६	
नि्	सा	रे	सा	ऽ	रे	नि्	सा	(म)ग्	ऽ	म	प
१		+		३		+		५		६	
(प)नि्	प	ग्	म	प	नि्	सां	रें	सां	नि्	प	म
१		+		३		+		५		६	
प	नि्	प	म	(म)ग्	ऽ	प	म	प	(म)ग्	ऽ	सा ॥
१		+		३		+		५		६	

અંતરો

प	ऽ	म	प	नि्	प	(सां)नि्	ऽ	सां	ऽ	(सां)नि्	सां
१		+		३		+		५		६	
सां	नि्	प	ऽ	म	प	(म)ग्	ऽ	ऽ	रे	नि्	सा
१		+		३		+		५		६	
(मं)गं	ऽ	रें	सां	सां	गं	(मं)मं	पं	(मं)गं	ऽ	रें	सां
१		+		३		+		५		६	
(सां)नि्	ऽ	प	म	प	ऽ	(म)ग्	ऽ	ऽ	रे	(सा)नि्	सा ॥
१		+		३		+		५		६	

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

લક્ષણગીત

આજે મૃદુ ગ-મ-નિ ગ્રહી છેડો ધાની,
આરોહે વર્જ્ય રે-ધ, અવરોહે અલ્પ રે માની . . . આજે
વા દી – સં વા દી ગ નિ જા ણી,
સ દા ગે ય કે સા યં ગે ય મા ની . . . આજે

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

म		सा	म
ग़् म प मग़् म	पनि् प मग़् रे	नि् ऽ नि् सा	ग़् ऽ ऽ सा
આજેમૃ · દુ ·	ગમનિ·ગ્રહી	છે · ડો ·	ધા · · ની
૩	+	૭	૧

			म
ग़् म प रें ऽ	नि् प म प	सांनि् पम ग़् रेंनिंसा	ग़् ऽ ऽ सा
આ · રો હે ·	વ ર્જ્ય રે ધ	અ વ રોહે અલ્પ રે·	મા · · ની
૩	+	૭	૧

અંતરો

म	म		
प ऽ म प	ग़् म प ऽ	नि् सां रें नि्	सां ऽ सां ऽ
વા · દી ·	સં · વા ·	દી · ગ નિ	જા · ણી ·
૩	+	૭	૧

मं			म
प नि् सा ग़्	ऽ रें सां ऽ	नि्पमग़् रेंसांनिं्सा	ग़् ऽ ऽ सा
સ દા ગે ·	· ય કે ·	સા · યં · ગે · ય ·	મા · · ની
૩	+	૭	૧

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ધ્રુવપદ

શિવ, શંભુ, સુરેશ્વર, મહાદેવ, મહેશ્વર,
નિરંજન, નટેશ્વર, પંચાનન, પરમેશ્વર . . . શિવ
સદાશિવ, સર્વેશ્વર, વિશ્વનાથ, વિશ્વેશ્વર,
શૈલેશ, સિદ્ધેશ્વર, પશુપતિ, પૂર્ણેશ્વર . . . શિવ

ઝપતાલ માત્રા ૧૦ — વિલંબિતલય. મધ્યમ-

સ્થાયી

म									
ग्	ऽ	सा	निं्	निं्	सा	ग्	रे	सा	सा
શિ	•	વ	શં	ભુ	સુ	રે	•	શ્વ	ર
૧		૩			+		૮		
म									
ग्	म	प	ऽ	प	ग्	रे	निं्	सा	सा
મ	હા	દે	•	વ	મ	હે	•	શ્વ	ર
૧		૩			+		૮		
	प								
व	नि्	ऽ	सां	रें	नि्	प	म	प	प
નિ	રં	•	જ	ન	ન	ટે	•	શ્વ	ર
૧		૩			+		૮		
						म			
सां	नि्	नि्	प	म	प	ग्	रे	निं्	सा
પં	ચ્યા	ન	ન	પ	ર	મે	•	શ્વ	ર
૧		૩			+		૮		

અંતરો

		म			प				
प	प	ग्	म	प	नि्	ऽ	सां	सां	सां
સ	દા	શિ	•	વ	સ	•	વૈં	શ્વ	ર
૧		૩			+		૮		

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

			म			सां				
प	नि्	सां	ग्	ऽ	सां	नि्	प	नि्	प	
वि	श्व	ना	थ	·	वि	श्वे	·	श्व	र	
१		३			+		८			

		म			म					
म	प	ग्	ऽ	सा	ग्	म	नि्	प	प	
शै	·	ले	·	श	सि	·	द्धे	श्व	र	
१		३			+		८			

					म		सा			
रें	सां	नि्	प	म	ग्	रे	नि्	सा	सा	‖
प	शु	प	ति	पू	·	र्णे	·	श्व	र	‖
१		३			+		८			

ગીત

શ્યામની રૂ૫ છટા ન્યારી
ન્યાળી ન્યાળી જાઉં તન–મન વારી. . . શ્યામની
વર્ણવી ન શકે મન–વાણી,
માત્ર ઈન્દ્રિયો રહે માણી. . . શ્યામની

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

म			म				म			
ग्	म	पनि्पम	ग्	रे	नि्	सा	ग्	ऽ	ऽ	सा
શ્યા	મ	ની···	રૂ	૫	છ	ટા	ન્યા	·	·	રી
૩		+	૫		૬		૧		+	

सां	सां							म			
नि्	नि्	पनि् सांनि्	प	म	ग्रे	नि्सा		ग्	ऽ	ऽ	सा ‖
ન્યા	ળી	ન્યા· ળી·	જા	ઉં	તન	મન		વા	·	·	રી ‖
૩		+	૫		૬			૧		+	

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અંતરો

		म			प	सां	सां				
प	प	ग्	म	प	नि्	नि्	नि्	सां	ऽ	सां	ऽ
વ	ણું	વી	ન	શ	કે	મ	ન	વા	·	ણી	·
૩		+		૫		૬		૧		+	

		मं					म⌐			⌐
प नि् सां	मं	ग्	ऽ	सां	नि् प म		ग्	ऽ	ऽ	सां
મા· ત્ર	ઈ	ન્દ્રિ	·	યો	ર હે ·		મા	·	·	ણી
૩	+		૫		૬		૧		+	

ગીત

મન તું શેં ન કરે? પ્રભુશું પ્રીત,
પરપ્રીતમાં પીડ, પ્રભુપ્રીતમાં હિત . . . મન
સુખીનું સાથી સૌ કો, દુઃખીનો જગદીશ,
ભક્ત રહે નિર્ભય, અભક્ત ભયભીત . . . મન

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

म	म	सा	म⌐ ⌐
ग् म प म प	नि् प ग् ऽ	रे सा नि् सा	ग् ऽ ऽ सा
ભ ન તું શેં ·	ન ક રે ·	પ્ર ભુ શું ·	પ્રી · · ત
૩	+	૭	૧

सा सा			
नि् नि् सा ऽ	ग् म प नि्	प नि् सां रें	सांरेंसांनि्पनि्पम
પ ર પ્રી ·	ત માં પી ડ	પ્ર ભુ પ્રી ત	માં· · ·હિ ·ત·
૩	+	૭	૧

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અંતરો

	म	प सा	
प प प ऽ	म प ग् म	प नि् नि् ऽ	सा सा सा सा
સુ ખી તું ·	સા થી સૌ કો	દુઃ ખી નો ·	જ ગ દી શ
૩	+	૭	૧

प नि् सा सा	ग् ऽ सा सा	सा रे नि् सा	पनि्सानि् पमग्म
ભ ક્ત ર હે	નિ · ર્ભ ય	અ ભ · ક્ત	ભ · ય · ભી · ત ·
૩	+	૭	૧

તાનમંડલ

સ્થાયીનાં આલાપતાન

		नि्साग्म ग्रेनि्सा	ग्म पम ग् रेनि्सा
મ ન તું શેં ·	ન ક રે ·	પ્ર · ભુ · શું · · ·	પ્રી · · · ત · · ·
		नि्साग्म पम ग्म	पनि् प मग्रे नि्सा
મ ન તું શેં ·	ન ક રે ·	પ્ર · ભુ · શું · · ·	પ્રી · · · ત · · ·
		नि्साग्म पनि्पम	ग्म पम ग् रे निसा
મ ન તું શેં ·	ન ક રે ·	પ્ર · ભુ · શું · · ·	પ્રી · · · ત · · ·
साग्मप ग्मपनि्	मपनि्सापनि्सारे	नि्साग्मग्रेसानि्	सानि्पमग्रेनिसा
મ · ન · તું · શેં ·	ન · ક · રે · · ·	પ્ર · ભુ · શું · · ·	પ્રી · · · ત · · ·
निसाग्सासाग्मग्	ग्मपममपनि्प	पनि्सानि्नि्साग्सा	नि्नि्पमग्रेनि्सा
મ · ન · તું · શેં ·	ન · ક · રે · · ·	પ્ર · ભુ · શું · · ·	પ્રી · · · ત · · ·

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

મ ન તું શેં ·	ન ક રે ·	नि॒सागम॒पनि॒सां ऽ	नि॒नि॒पम ग॒रेनि॒सा
મ ન તું શેં ·	ન ક રે ·	नि॒साग॒म पनि॒सांरें	सांनि॒पम ग॒रेनि॒सा
મ ન તું શેં ·	ન ક રે ·	नि॒साग॒म पनि॒सांग॒	सांनि॒पमग॒सानि॒सा
મ ન તું શેં ·	ન ક રે ·	नि॒साग॒मपनि॒सांनि॒	पम ग॒म ग॒ रेनि॒सा
મ ન તું શેં ·	ન ક રે ·	ग॒म पनि॒ प नि॒ प म	ग॒रेनि॒सा ग॒म प ऽ
नि॒ नि॒ सा ऽ	ग॒ ऽ रे सा	पनि॒साग॒ साग॒मप	ग॒ ऽ ऽ सा
नि॒साग॒म पमग॒म	प नि॒ सां ऽ	रें सां नि॒ प	ग॒ ऽ ऽ सा
ग॒साग॒मपनि॒पम	प नि॒ सां रें	सांनि॒पम ग॒रेनि॒सा	ग॒ ऽ ऽ सा

નીચેની બે તાનો પૂરી કડી ગાઈને ગાવી.

नि॒साग॒म ग॒रेनि॒सा	नि॒साग॒मपमग॒म	पनि॒पम पनि॒सां रें	सांनि॒पम ग॒रेनि॒सा
३	+	७	१
ग॒म प म ग॒म पनि॒	पमग॒ म पनि॒सांरें	सांनि॒सांनि॒पनि॒पनि॒	पमग॒ मग॒रेनि॒सा
३	+	७	१

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અંતરાનાં આલાપતાન

		म पनि् ऽ पनि्सा ऽ	रेसानि्ऽ सानि्प ऽ
સુ ખી નું ·	સા થી સૌ કો	દુઃ·ખી·નો· · ·	જ·ગ·દી·શ·
		पनि्पम ग्रेनि्सा	नि्साग्म पनि्सा ऽ
સુ ખી નું ·	સા થી સૌ કો	દુઃ·ખી·નો· · ·	જ · ગ · દી· શ ·
		नि्साग्मपनि्सारे	सानि्प म पनि् पम
સુ ખી નું ·	સા થી સૌ કો	દુઃ ·ખી·નો· · ·	જ · ગ · દી ·શ ·
पम ग्म ग्म पनि्	पनि् पम ग्म पम	ग् म ग् रेसानि्सा ऽ	ग्मपनि्पनि्सा ऽ
સુ·ખી·નું· · ·	સા· થી ·સૌ·કો·	દુઃ·ખી · નો · · ·	જ·ગ · દી ·શ ·
सारेनि्सापनि्मप	पनि्प मग्म पम	ग्म ग् रेस. नि्साऽ	नि्स.ग्मपनि्सा ऽ
સુ · ખી· નું · · ·	સા·થી· સૌ· કો·	દુઃ·ખી· નો · · ·	જ· ગ · દી· શ ·
સુ ખી નું ·	સા થી સૌ કો	ग्ग्मग् रेसा नि्सा	ग्म पनि्पनि्सा ऽ
સુ ખી નું ·	સા થી સૌ કો	ग्म ग्म प म ग् म	पनि्पम पनि्सा ऽ
સુ ખી નું ·	સા થી સૌ કો	नि्सा ग्म पनि्साऽ	पनि्साग्रेस. नि्सा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

સુ ખી નું ·	સા થી સૌ કો	मपनि़सां ग़ ऽ रें सां	नि़नि़प म ग़ ऽ रे सा
સુ ખી નું ·	સા થી સૌ કો	सारेंसानि़सानि़पनि़	पमग़म पनि़सांऽ
सां ऽ ऽ ऽ	नि़ नि़ प ऽ	ग़मपनि़ सां ऽ	ग़ ऽ सां ऽ
सां ऽ ऽ ऽ	सारेंसानि़पनि़सांऽ	सां ग़ म प	ग़ ऽ सां ऽ
सां ऽ ऽ ऽ	पनि़सारें सां ऽ	मपनि़सां नि़ ऽ	ग़मपनि़ प ऽ

નીચેની બે તાનો પૂરી કડી ગાઈને ગાવી.

पनि़साग़रेंसानि़सां	रेंरेंसानि़सांसानि़प	नि़नि़पम ग़मग़म	पमपनि़पनि़सांऽ
३	+	७	१
सानि़सांनि़पनि़पनि़	पमपम ग़मग़म	ग़रेंसानि़ सा ऽ	नि़साग़मपनि़सांऽ
३	+	७	१

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

માલકોશ રાગ

શાસ્ત્રાધાર

रागाग्र्यो मालकौशिर्मृदुलगमधनिः प्रौढ पंच स्वराढ्यो ।
गंभीरोच्चस्वभावस्त्यजति स ऋषभं पंचमं चापि नित्यम् ।।
वाद्यस्मिन्मध्यमः संप्रविलसति भृशं षड्जसंवादियुक्तः ।
प्रख्यातस्त्वौडुवोऽयं प्रकटयति रुचिं यो निशीथात् परस्तात् ।।
रागकल्पद्रुमांकुरे ।

રાગોમાં પ્રધાન માલકૌશિ કોમલ ग–म–ध–नि, સ્વરવાળો, પ્રૌઢ પંચ સ્વરનો, ગંભીર, ઉચ્ચ સ્વભાવવાળો છે તે ઋષભ–પંચમને નિત્ય ત્યજે છે. એમાં વાદી મધ્યમ અને સંવાદી ષડ્જ છે, પ્રસિદ્ધ છે, ઔડવ જાતિનો છે. રાત્રિના પાછલા પહોરમાં ગવાય છે.

मृदू गमौ धनी चैव समौ संवादिवादिनौ ।
परिहीनो मालकौशिर्निशीथात्परमौडुवः ।।
रागचन्द्रिकायाम् ।

કોમલ ग–म–ध–नि, મધ્યમવાદી, ષડ્જ સંવાદી, ઋષભ પંચમહીણો, ઔડવ જાતિનો માલકૌશિ રાત્રિના પાછલા પહોરે ગવાય છે.

निसौ गमौ धनी सश्च सनी धमौ गमौ गसौ ।
मालकोशोऽरिपः प्रोक्तो मध्यमांशो निशीथगः ।।
अभिनवरागमंजर्याम् ।

न्॒सा, गम्, ध्, न्॒सा, सान्॒ध्, म, ग्मग्सा – આ માલકોશ ઋષભ–પંચમ હીન, મધ્યમ અંશવાળો અને રાત્રિમાં ગવાનારો કહ્યો છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

રૂપરેખા

(અનુષ્ટુપ)

મૃદુ ગ–મ–ધ–નિ સૂરો, રે ને પ નિત્ય વર્જ્ય છે,
માલકોશ મ–સા મુખ્ય, ગા ત્રીજે પ્રહરે નિશે.

માલકોશ રાગ ભૈરવી થાટ – સારે્ગ્મપધ્નિ્સા – માંથી જન્મેલો છે. કોઈ કોઈ એને આશાવરી થાટ – સારેગ્મપધ્નિ્સા – જન્ય માને છે, એને માલકંસ કે માલકૌંસ પણ કહે છે. સંસ્કારી નામમાં માલવકૌશિક નામ પણ પ્રચારમાં આવ્યું છે. આ રાગ પ્રાચીન છ રાગોમાંનો એક છે. અતિ પ્રસિદ્ધ અને અતિ લોકપ્રિય છે. એનું જ્ઞાન પ્રત્યેક ગાયકમાં જોવામાં આવે છે. એનું ચલન ત્રણે સપ્તકમાં સમાનરૂપથી થાય છે. એમાં મોટા ખ્યાલ, નાના ખ્યાલ, ધ્રુવપદ, ધમાર, તરાણા વગેરે ગવાય છે. એમાં મીંડ, ગમક, કણ ઇત્યાદિનો વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રયોગ કરી શકાય છે. એની પ્રકૃતિ શાન્ત અને ગંભીર છે. એના સ્વરોમાં કોમળ નિષાદને સ્થાને શુદ્ધ નિષાદનો પ્રયોગ કરવાથી ચન્દ્રકોશ નામનો રાગ બને છે.

માલકોશ રાગમાં ગાંધાર, મધ્યમ, ધૈવત અને નિષાદ – આ ચારે સ્વરો કોમળ લાગે છે. ઋષભ-પંચમ આરોહ–અવરોહ બંનેમાં વર્જ્ય છે. આરોહમાં પાંચ અને અવરોહમાં પાંચ સ્વરો લાગતા હોવાથી એની જાતિ ઔડવ–ઔડવ છે. વાદી સ્વર મધ્યમ અને સંવાદી સ્વર ષડ્જ છે. રાગનો વાદી સ્વર પૂર્વાંગમાં હોવાથી માલકોશને પૂર્વરાગ માનવામાં આવે છે. એનો ગાનકાળ રાત્રિનો ત્રીજો પ્રહર છે. ન્યાસના સ્વરો સા, મ અને ધ તથા સમપ્રાકૃતિક રાગ ચન્દ્રકોશ છે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

આરોહ : नि़ सा ग़ म ध़ नि़ सां ।

અવરોહ : सां नि़ ध़ म ग़ सा ॥

પકડ : ध़ नि़सा म, ग़मग़सा ।

રાગ વિસ્તાર

(१) सा, नि़सा, ध़नि़सा, नि़ध़नि़ध़ऽम़, ध़नि़सा, ध़नि़ऽध़, नि़सा,

मध़नि़साध़नि़साऽध़ऽऽऽमध़नि़ऽऽऽध़सा ।

(२) नि़साध़नि़सा, नि़ऽनि़ऽध़ऽम़, मध़नि़साध़नि़सा, ध़नि़सामऽऽऽऽग़ऽ

मऽग़ऽसा, नि़गसाध़ऽऽऽध़नि़सा, ग़सानि़सा ध़नि़ध़, सा, ग़सा

ग़ऽग़ऽसा, मऽऽग़ऽसा, नि़ग़ऽऽसा, ध़नि़साम, ग़मग़सा ।

(३) साऽऽऽम, ग़, ग़ऽग़ऽम, मग़, मग़, सा, ध़नि़साम, ग़सा,

नि़साध़नि़साम, मग़मसा, नि़साम, साग़म, म, म, ग़मध़म ग़म,

मग़साग़मग़नि़सा ध़ऽऽऽमध़नि़ऽध़सा ।

અંતરો

(५) नि़साग़मध़नि़सां, नि़सां, ध़नि़सां, मध़नि़सां, ग़मध़नि़सां, साग़म-

ध़नि़सां ध़नि़ध़म, ग़मध़मग़ऽसाऽग़मध़नि़सांग़ऽऽऽऽसां, ध़नि़सां,

मध़नि़सांध़ऽनि़सां, ध़नि़ध़ऽम, ग़मध़ऽनि़सां ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

(६) ग्मध्ऽनि्सा, सा॒ग्सानि्सा, साग्म, ग्म, ग्ऽसा, ध्नि्साग्ऽसा,

मऽग्ऽ मऽग्ऽसा, ध्नि्ध्म, ग्मध्म, ग्ऽसा, ध्नि्साऽम, ग्मध्नि्सा,

मध्नि्साधनि्सा ।

સ્વરમાલિકા

ઝપતાલ માત્રા ૧૦ . વિલંબિતલય. માધ્યમ-

સ્થાયી

					सा		सा		
म	ग्	म	ग्	सा	नि्	सा	ध्	नि्	सा
१		३			+		८		
		म		नि्			नि्		
म	ऽ	ग्	म	ध्	ऽ	नि्	ध्	ऽ	म
१		३			+		८		
म	ध्	नि्	सा	ऽ	ग्	सा	नि्	ध्	म
१		३			+		८		
नि्									
ध्	नि्	सा	ऽ	ध्	म	नि्	ध्	ऽ	म
१		३			+		८		

અંતરો

म		नि्							
ग्	म	ध्	ऽ	नि्	सा	ऽ	सा	ऽ	सा
१		३			+		८		
					म		सा		
नि्									
ध्	नि्	सा	म	ऽ	ग्	सा	ध्	नि्	सा
१		३			+		८		

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नि्	नि्	ध्	म	ध्	म	ग्	म	ग्	सा
१		३			+		८		

सां	नि्	ध्	म	ग्	म	ग्	सा	नि्	सा
१		३			+		८		

લક્ષણગીત

માલકોશ પ્રીતે ભાખો, રે-પ વર્જી, ग-म-ध-नि મૃદુ રાખો . . . માલકોશ
म-सा વાદી-સંવાદી સ્થાપો, નિશે ત્રીજે યામે દાખો . . . માલકોશ

એકતાલ માત્રા ૬ — મધ્યલય. આધ્યમ૦

સ્થાયી

म	ग्	सा	सा	ऽ	सा	सा ध्	नि्	सा	ऽ	म	ऽ
મા	·	લ	કો	·	શ	પ્રી	તે	ભા	·	ખો	
१		+		३		+		५		६	

म ग्	ग् म	ग्	सा	ग्	म	नि् ध्	नि्	सां	सां	ध्नि	ध्म
રે	પ ·	વ	ર્જી	ग	म	ध	नि	મૃ	દુ	રા ·	ખો ·
१		+		३		+		५		६	

અંતરો

ग्	ग्	म	ऽ	ध् नि्	सां	नि्ध्	मध्	सां	ऽ	सां	सां
म	सा	વા	·	દી ·	·	સં ·	વા ·	દી	·	સ્થા	પો
१		+		३		+		५		६	

ध्	नि्	सां	मं	ग्ं	मं	ग्ं	सां	सांनि्	ध्नि्	ध्म	ग्सा
નિ	શે	ત્રી	જે	યા	·	મે	·	દા ·	· ·	ખો ·	· ·
१		+		३		+		५		६	

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ધ્રુવપદ

અનાહત નાદને સાધે ત્યારે રામનામ લાધે,
ચિત્ત હરિચરણે લાગે, શ્રદ્ધાની જ્યોતિ જાગે . . . અનાહત
કામ–ક્રોધ જ્યારે વિનાશે ત્યારે આત્મસ્વરૂપ પ્રકાશે,
એથી યોગી પ્રાણને ઉપાસે પ્રાણ બ્રહ્મજ બધે વિરાજે . . . અનાહત

म				सा		सा					
ग्	म	ग्	सा	नि्	सा	ध्	नि्	सा	म	म	ऽ
અ	ના	હ	ત	ના	•	દ	ને	સા	•	ધે	•
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

म	म	म	ध्	म	ऽ	ध्	नि्	नि्	ध्	ऽ	म
ત્યા	રે	રા	મ	ના	•	મ	•	લા	•	•	ધે
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

ग्	ऽ	म	ध्	नि्	सां	सां	सां	ध्	नि्	ध्	म
ચિ	•	ત્ત	હ	રિ	ચ	ર	ણે	લા	•	•	ગે
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

ग्	ऽ	सा	सा	म	ध्	म	ग्	म	ऽ	म	ऽ
શ્ર	•	દ્ધા	ની	જ્યો	•	તિ	•	જા	•	ગે	•
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

અંતરો

म		नि्									
ग्	म	ध्	ऽ	नि्	सां	सां	सां	सां	ऽ	सां	ऽ
કા	મ	ક્રો	•	ધ	જ્યા	રે	વિ	ના	•	શે	•
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

सां	मं	ग्	सा	नि्ध	मध्	नि्	नि्	ध् नि्	ध्	म	म
				oo	oo			oo			
ત્યા	રે	આ	ત્મ	સ્વ •	રૂ •	•	પ	પ્ર •	કા	• •	શે
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ग् म	ध् नि्	सां सां	नि् ध्	नि् ध्	ऽ म
એ થી	યો ગી	પ્રા ણ	ને ·	ઉ પા	· સે
૧	+	૫	+	૯	૧૧

म ध्	म ध् नि् (० ०)	नि् ध्	म ग्	म ग्	सा सा
પ્રા ણ	બ્ર · ·	હ્મ જ	બ ધે	વિ રા	· જે
૧	+	૫	+	૯	૧૧

ગીત

રથ ચક્ર ધારી શ્રી હરિ ધાયા,
પ્રેમે કૃપાના મેઘ વરસાવ્યા.... રથચક્ર
શસ્ત્ર છોડી ભીષ્મ મલકાયા,
પ્રભુ પ્રીત પેખી પાર્થ શરમાયા.... રથચક્ર

ત્રિતાલ માત્રા ૮ મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

सां सां ध् नि् (नि्)	सां ऽ ध् नि्	ध् ऽ म म	(म) ग् ऽ सा ऽ
ર થ ચ ક્ર	ધા · રી ·	શ્રી · હ રિ	ધા · યા ·
૭	૧	૩	+

नि्सा ध्नि् साऽ	म ऽ ग् म	ध् ऽ म म	नि् ध् ऽ म
પ્રે· ·· મે·	કૃ · પા ના	મે · ઘ વ	ર સા · વ્યા
૭	૧	૩	+

અંતરો

(म) ग् म ध् नि्	सां ऽ ध् नि्	सां ऽ म ग्	म ग् ऽ सा
શ · સ્ત્ર ·	છો · ડી ·	ભી · ષ્મ મ	લ કા · યા
૭	૧	૩	+

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सा नि॒ ध॒नि॒ ध॒	म ऽ ग॒ म	ध॒नि॒सा ग॒सा नि॒सा नि॒	ध॒नि॒ध म ग॒म ग॒सा	
પ્ર ભુ પ્રી॰ ત	પે ॰ખી ॰	શ॰ ॰ ॰ ર॰ ॰ ॰	ભા॰ ॰ ॰ યા॰ ॰ ॰	
૭	૧	૩	+	

ગીત

ભક્તના ભગવાન એને ભક્તનું ધ્યાન. . . ભક્તના
જેને વશ છે કૃપાનિધાન તેને અન્યનું શું હોય કામ? . . . ભક્તના

તાલ રૂપક માત્રા ૭ વિલંબિતલય. માધ્યમ-

સ્થાયી

साग॒सानि॒सा ऽ	ध॒ नि॒	ध॒ म	ग॒ ग॒ सा	नि॒ सा	ध॒ नि॒ सा
ભ॰ ॰ ॰ ॰ ॰	ક્ત ॰	ના ॰	ભ ॰ ॰	ગ ॰	વા ॰ ન
+	૪	૬	+	૪	૬

म ऽ म	ध॒ ध॒	म ऽ	ध॒ नि॒ सा	ग॒ सा	नि॒ध॒मध॒ मग॒सा ऽ
એ ॰ ॰	॰ ॰	ને ॰	ભ ॰ ક્ત	નું ॰	ધ્યા॰ ॰ ॰ ન॰ ॰ ॰
+	૪	૬	+	૪	૬

અંતરો

म ग॒ म ध॒	नि॒ध॒नि॒	सां ऽ	ध॒नि॒सांऽ ग॒ म	ग॒ सा	साग॒सानि॒ध॒नि॒सा ऽ
જે ॰ ને	વશ ॰	છે ॰	॰ ॰ ॰ ॰ કૃ ॰	પા ॰	નિ ॰ ધા ॰ ન ॰ ॰ ॰
+	૪	૬	+	૪	૬

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ध्नि्ध् | म म | ग् सा || नि्साग्मध्नि्साऽसाग्सानि् | सानि्धनि् ध्मध्म |
તે · ને | અ ન્ય | તું · || શું · · · · · · · · · · · | હા · · · ય · · · |
\+ ૪ ૬ + ૪

ग्मग्म ग्सानि्सा |||
કા · · · મ · · · |||
૬

ગીત

હરિ! ચ ર ણ ક મ લે ચિત્ત હારો,
એની ચંચલતા આપ જ ટાળો....હરિ!
કરી જોયા મેં કોટિ ઉપાયો,
અંતે આપને શરણે આવ્યો....હરિ!

ત્રિતાલ માત્રા ૮ — મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાયી

(सा) (सा)
ग् सा ग् म | ग् सा नि् सा | धं नि् सा ऽ | म ऽ ध् म ग् म |
હ ાર ચ ર | ણુ ક મ લે | ચિ ત્ત ઠા · | રે · · · · · |
૩ + ૭ ૧

(नि्)
ध् नि् ध् म | ग् ग् सा ऽ | म ऽ ध् नि् | सा ऽ सानि्ध्म ||
એ ની ચં · | ચ લ તા · | આ · પ જ | ટા · ળો · · · ||
૩ + ૭ ૧

અંતરો

(म) (नि्) (नि्)
ग् ग् म ऽ | ध् ऽ नि् ऽ | सां नि् सांनि्ध्नि् | सां ऽ सां ऽ |
ક રી જો · | યા · મેં · | કો · ટિ · ઉ · | પા · યો · |
૩ + ૭ ૧

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ध् नि् सां ऽ	नि् ऽ नि् नि्	सां ग् म ग्	सां नि्ध्मग् सा
અ · ન્તે ·	આ · પ ના	શ ર ણે ·	આવ્યો··· ·
૩	+	૭	૧

તાનમંડલ

સ્થાયીનાં આલાપતાન

		नि्साग्मग्सानि्सा	ग्मग्मग्सानि्सा
હ રિ ચ ર	ણુ કુ મ લે	ચ· ત્ત ·ઠા· · ·	રે·· ·· ··
		ममग्म ग्सानि्सा	ध्मग्मग्सानि्सा
હ રિ ચ ર	ણુ કુ મ લે	ચિ·ત્ત· ઠા· · ·	રે·······
		नि्साग्म ध्म ग्म	ग्सानि्साध्नि्साऽ
હ રિ ચ ર	ણુ કુ મ લે	ચિ· ત્ત· ઠા· · ·	રે· ·· ·· ··
नि्साग्मध्नि्सांनि्	ध्नि्ध्म ग्मग्सा	साग् मग्ग्म ध् म	ध्मग्म ग्सानि्सा
હ ·રિ·ચ · ર ·	ણુ ·કુ · મ·લે ·	ચિ·ત્ત ·ઠા· · ·	રે·· ·· · ·
नि्साग्म ध्म ग्म	ध्नि्सांनि्ध्नि्सांनि्	ध्नि्ध्मग्मग्सा	सांनि्ध्मग्मग्सा
હ ·રિ ·ચ · ર ·	ણુ · કુ ·મ · લે ·	ચિ·ત્ત·ઠા···	રે·······
હ રિ ચ ર	ણુ કુ મ લે	नि्साग्म ध्मग्म	ध्नि्ध्म ग्म ग्सा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

હ રિ ય ર	ણુ ક મ લે	निं्साग्म ध्नि्ध्म	ध्म ग्म ग् म ग्सा
હ રિ ય ર	ણુ ક મ લે	निं्साग्मध्नि्सानि्	सानि्ध्म ध्मग्सा
હ રિ ય ર	ણુ ક મ લે	निं्साग्म ध्नि्साग्	सानि्ध्म ग्मग्सा
હ રિ ય ર	ણુ ક મ લે	निं्साग्म ध्नि्साग्	मग्सानि् ध्मग्सा
ग् ऽ म सा	ऽ ऽ ऽ ऽ	सा धं् ऽ ऽ	सा ऽ ऽ निं्सा
ग् ऽ ता ऽ	म ऽ साग् म	ग्सा निं्सा ऽ ऽ	म ऽ ग् सा
ग् म ध् नि् सा ऽ	ध् नि् ध् म	ऽ ग् सा ग् म ग्	सा ऽ ध् निं् सा

નીચેની બે તાનો પૂરી કરી કડી ગાઈને ગાવી.

साग्मध्मध्मग्	ग्मधनि्धनि्ध्म	मध्नि्सानि्सानि्ध	धनि्ध्मग्मग्सा
३	+	७	१
ग्मध्नि् ध्मग्म	ग्मध्नि्सानि्ध्म	ग्मध्नि् साग्मग्	सानि्ध्म ग्मग्सा
३	+	७	१

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

અંતરાનાં આલાપતાન

		मध्नि्सा धनि्सानि्	ध्मग्म ध्नि्साऽ
ક રી જો ·	યા · મેં ·	કો···ટિ·ઉ·	પા···યે···

		ध्नि्सानि् ध्नि्ध्म	ग्मध्नि् मध्नि्सा
ક રી જો ·	યા · મેં ·	કો·· ·ટિ·ઉ·	પા···યે···

		ध्नि्साग्सानि्सानि्	ध्नि्ध्मध्नि्साऽ
ક રી જો ·	યા · મેં ·	કો···ટિ·ઉ·	પા···યે···

नि्साग्मध्मग्म	ग्सानि्सानि्साग्म	ध्नि्ध्मग्सानि्सा	नि्साग्मध्नि्साऽ
ક·રી·જો···	યા· ··મેં···	કો···ટ·ઉ·	પા· ··યે···

ममग्मग्सानि्सा	ध्ध्मध् ममग्म	ग्सानि्सानि्नि्ध्नि्	ध्मग्मध्नि्साऽ
ક·રી·જો· ··	યા···મેં···	કો· ··ટિ·ઉં·	પા···યે···

ક રી જો ·	યા · મેં ·	साग्सानि् सानि्ध्म	ध्नि्सानि्ध्ऽनि्सा

ક રી જો ·	યા · મેં ·	साग्सानि्सानि्ध्नि्	ध्मध्म ग्मग्सा

ક રી જો ·	યા · મેં ·	साग्सानि्नि्सानि्ध	ध्नि्ध्मध्नि्साऽ

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ऽ री ज्ञो ·	या · भैं ·	सागम्ग् सानि्ध्म	ध्नि्साऽ मध्नि्सा
ऽ री ज्ञो ·	या · भैं ·	साग्सानि् ध्मग्सा	नि्साग्म ध्नि्साऽ
सा ऽ ऽ ऽ	मध्नि्साध्नि्साऽ	ग् म ध् नि् साऽ	म ऽ ग् सा
सा ऽ ऽ ऽ	ध् नि् सा म ऽ ऽ	ग् ऽ सा नि् ध्	सा ऽ ऽ ऽ
सा ऽ ऽ ऽ	नि्साग्मध्नि्साऽ	ग्मध्म ध्नि्ध्नि्	सा ऽ ऽ ऽ
नि्साग्मध्नि्साग	मग्सानि्ध्मग्म	ग्सानि्सासाग्मग्	मध्मध्नि्ध्नि्सा
३	+	७	१
साग्ग्ग्नि्सासासा	ध्नि्नि्नि्मध्ध्ध्	ग्ममम साग्ग्ग्	नि्साग्मध्नि्साऽ
३	+	७	१

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

પુસ્તક પ્રાપ્તિસ્થાન

(૧) કુમારી સ્નેહજ્યોતિ એમ. પટેલ. c/o શ્રી ગુરુદેવ સંગીત વિદ્યાલય, સંતરામ મંદિરનો રસ્તો, કરમસદ, વાયા આણંદ, ખેડા જિલ્લો.

(૨) શ્રી ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય. બૃહદ્ ગુજરાત સંગીત સમિતિ, દાળિયા બિલ્ડિંગ, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ–૬.

(૩) શ્રી ભાતખંડે સંગીત મહાવિદ્યાલય, રાયપુર અને કાળુપુર, અમદાવાદ.

(૪) શ્રી નવસારી સંગીત વિદ્યાલય, નવસારી.

(૫) આદર્શ કલા નિકેતન, લાલબજાર ડભોઈ, વડોદરા જિલ્લો.

(૬) શ્રી ગુરુદેવ સંગીત વિદ્યાલય, શ્રી પુરુષોત્તમદાસ મિસ્ત્રી સંગીત-વિશારદ, ઠે. સોની ફળિયું, રાજપીપળા, વાયા અંકલેશ્વર, ભરૂચ જિલ્લો.

(૭) શ્રી મણિલાલ કેશવલાલ પરીખ, ઠે. શિવા દલાલની ખડકી, લાડવાડા, વડોદરા.

(૮) શ્રી ગોવર્ધનદાસ પી. પરીખ, ૨૩ સી, તિલક મંદિર રોડ, વિલેપાર્લે પૂર્વ, મુંબઈ–૨૪.

(૯) સપ્તકલા, ભાવનગર (કાઠિયાવાડ).

(૧૦) ડૉ. હરિવદન દિવાનજી, નાગરવાડા, નડિયાદ, ખેડા જિલ્લો.

પ્રત્યેક શહેરના પ્રસિદ્ધ બુકસેલરો પાસેથી મળશે.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

આ જ લેખકનું સુપ્રસિદ્ધ

ગીતાગુંજન

(શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાન્તર)

ચોથી આવૃત્તિ

(કુલ ૧૩,૦૦૦ પ્રત)

મૂળ શ્લોક સહિત અને મૂળ શ્લોક રહિત – આમ બે પ્રકારની આવૃત્તિઓ સન ૧૯૫૯ના જાન્યુઆરી માસ સુધીમાં પ્રકટ કરવામાં આવશે.

સાક્ષરશ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે પ્રસ્તાવનામાં ગીતાગુંજનને લોકભોગ્યગીતા નામ આપ્યું છે. અને દર્શાવ્યું છે: "છંદની દૃષ્ટિએ ભાષાન્તર બધી રીતે સફળ થયું છે. ગીતાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવાની દૃષ્ટિએ પણ શબ્દરચના સરસ થઈ છે એટલે જે લોકોને ગૂજરાતી ગીતા મોઢે કરવી છે તે લોકોને માટે ઘણી સગવડ થઈ છે."

આ સિવાય સંસ્કૃતના પ્રકાંડ પંડિત યતિવરોએ પણ 'ગીતાગુંજન'ની અતિશય પ્રશંસા કરી છે.

ઘરમાં અને પુસ્તકાલયોમાં વસાવવા યોગ્ય ગ્રંથ છે.

પ્રાપ્તિસ્થાન

શ્રી ગુરુદેવ સંગીત વિદ્યાલય

કરમસદ

વાયા આણંદ, ખેડા જિલ્લો

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आम्र
भरतनिधि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi